

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Завдання історико-партійної науки в республіці у світлі рішень XXV з'їзду КПРС
- Єдність партії і народу — непорушний ленінський принцип діяльності КПРС
- Розвиток соціалістичної промисловості в західних областях УРСР
- Крах переселенської політики царизму в 1906—1913 рр.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 7 (184)

ЛИПЕНЬ

1976

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Юрчук В. І. Завдання історико-партійної науки в республіці у світлі рі-
шення XXV з'їзду КПРС 5
Голубков М. Є. Єдність партії і народу — непорушний ленінський принцип
діяльності КПРС 20
Ковальчак Г. І. (*Львів*). Розвиток соціалістичної промисловості в західних
областях УРСР 31

* * *

- Якименко М. А. (*Полтава*). Крах переселенської політики царизму в 1906—
1913 рр. 41

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії робітничого класу

- Шепета М. Т. (*Чернівці*). Про деякі форми зв'язків робітничих колективів
України з трудящими соціалістичних країн (1951—1958 рр.) 51
Черченко Л. А. Професійно-технічне навчання робітників в роки восьмої
п'ятирічки 59

* * *

- Король В. Ю. Комуністична партія — організатор допомоги інтелігенції
братніх республік трудящим України у відбудові народного господарства
(1943—1945 рр.) 65
Калениченко П. М., Кручкевич Г. С. (*Львів*). Формування польських
революційних частин Червоної Армії на території Країни Рад в роки гро-
мадянської війни 72
Іванова Р. П. Прокламації революційної демократії 60-х років XIX ст. 81

ЗАМІТКИ

- Чумак В. М. (*Одеса*). До питання про економічне становище незаможного
селянства півдня України у 1921—1925 рр. 91
Калінцев Ю. О., Викриття В. І. Леніним намагання есерів підкорити своєму
впливові студентський рух напередодні першої російської революції 97
Кучінко М. М. (*Луцьк*). Давньоруське населення Побужжя і Посання у
світлі археологічних джерел 106

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Пономаренко Г. Я. (*Донецьк*), Зайцева Є. О. (*Донецьк*). Виховання
студентської молоді в дусі соціалістичного інтернаціоналізму 113

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ

Силин О. П. Минуле і майбутнє київського Подолу . 120

НАШ КАЛЕНДАР

Варгатюк П. Л. 120-річчя з дня народження Ф. Д. Панфілова . 130

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Кисельова Л. Т. (*Івано-Франківськ*). Історіографія боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти в західних областях УРСР . 132

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Вовчик А. Ф., Овсій І. О. В Сухарев. Ленінське вчення про єдність комуністичного руху і сучасність . 138
- Хоменко В. Я. М. Климко. Боротьба В. І. Леніна за єдність і чистоту партійних рядів (1920—1923 рр.) . 140
- Коваль М. В. П. А. Жилин. Проблемы военной истории . 142
- Гарчев П. І. (*Запоріжжя*), Гончаренко М. Г. (*Ворошиловград*), Решодько П. Ф. (*Ворошиловград*). Ю. М. Гамрецький, Ж. П. Тимченко, О. Й. Щусь. Ради України в 1917 р. (липень—грудень 1917 р.) . 145
- Барабай А. З., Е. Л. Рудницкая. Шестидесятник Николай Ножин . 149
- Марахов Г. І. Болеслав Лопушанський. Співдружність польського народу (1835—1841). Виникнення та історія . 150

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Коржова Н. В. Республіканська нарада з координації наукових досліджень у галузі історичних наук . 152
- Бураков Ю. В. (*Львів*), Криль О. П. (*Львів*), Патер І. Г. (*Львів*). Відзначення 40-річного ювілею революційних подій у Львові . 153
- Зінченко Ю. І. Міжнародні наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР із зарубіжними науковими установами в 1975 р. . 154
- Ілюшина Л. І. (*Одеса*). Науково-теоретична конференція в Одесі . 156
- Баран В. Д. Нові археологічні відкриття на території Української РСР . 156
- Іван Васильович Ганевич . 160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції В. І. Кузнецов

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4
Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

Юрчук В. И. Задачи историко-партийной науки в республике в свете решения XXV съезда КПСС	5
Голубков М. Е. Единство партии и народа — нерушимый ленинский принцип деятельности КПСС	20
Ковальчак Г. И. (Львов). Развитие социалистической промышленности в западных областях УССР	31

* * *

Якименко Н. А. (Полтава). Крах переселенческой политики царизма в 1906—1913 гг.	41
---	----

СООБЩЕНИЯ

Из истории рабочего класса

Шепета М. Т. (Черновцы). О некоторых формах связей рабочих коллективов Украины с трудящимися социалистических стран (1951—1958 гг.)	51
Черченко Л. А. Профессионально-техническое обучение рабочих в годы восьмой пятилетки	59

* * *

Король В. Е. Коммунистическая партия — организатор помощи интеллигенции братских республик трудящимся Украины в восстановлении народного хозяйства (1943—1945 гг.)	65
Калениченко П. М., Кручкевич Г. С. (Львов). Формирование польских революционных частей Красной Армии на территории Страны Советов в годы гражданской войны	72
Иванова Р. П. Прокламации революционной демократии 60-х годов XIX в.	81

ЗАМЕТКИ

Чумак В. М. (Одесса). К вопросу об экономическом положении незаможного крестьянства юга Украины в 1921—1925 гг.	91
Калинцев Ю. А. Разоблачение В. И. Лениным стремлений эсеров подчинить своему влиянию студенческое движение накануне первой русской революции	97
Кучинко М. М. (Луцк). Древнерусское население Побужья и Посанья в свете археологических источников	106

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Пономаренко Г. Я. (Донецк), Зайцева Е. А. (Донецк). Воспитание студенческой молодежи в духе социалистического интернационализма	113
---	-----

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

Силин А. А. Прошлое и будущее киевского Подола	120
--	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Варгатюк П. Л. 120-летие со дня рождения Ф. Д. Панфилова	130
--	-----

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

Киселева Л. Т. (<i>Ивано-Франковск</i>). Историография борьбы Коммунистической партии за развитие народного просвещения в западных областях УССР	132
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Вовчик А. Ф., Овсий И. А. В. Сухарев. Ленінське вчення про єдність комуністичного руху і сучасність	138
Хоменко В. Я. М. Клишко. Боротьба В. І. Леніна за єдність і чистоту партійних рядів (1920—1923 рр.)	140
Коваль М. В. П. А. Жилин. Проблемы военной истории	142
Гарчев П. И. (<i>Запорожье</i>), Гончаренко Н. Г. (<i>Ворошиловград</i>), Решодько П. Ф. (<i>Ворошиловград</i>). Ю. Гамрецький, Ж. Тимченко, О. Щусь. Ради України в 1917 р. (липень — грудень 1917 р.)	145
Барабой А. З. Е. Л. Рудницкая. Шестидесятник Николай Ножин	149
Марахов Г. И. Болеслав Лопушанський. Співдружність польського народу (1835—1941). Виникнення та історія	150

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Коржова Н. В. Республиканское совещание по координации научных исследований в области исторических наук	152
Бураков Ю. В. (<i>Львов</i>), Криль О. П. (<i>Львов</i>), Патер И. Г. (<i>Львов</i>). Ознаменування 40-летнего юбилея революционных событий во Львове	153
Зинченко Ю. И. Международные научные связи Института истории АН УССР с зарубежными научными учреждениями в 1975 г.	154
Илюшина Л. И. (<i>Одесса</i>). Научно-теоретическая конференция в Одессе	156
Баран В. Д. Новые археологические открытия на территории Украинской ССР	156
<u>Иван Васильевич Ганевич</u>	160

Статті

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

В. І. ЮРЧУК (Київ)

ЗАВДАННЯ ІСТОРИКО-ПАРТІЙНОЇ НАУКИ В РЕСПУБЛІЦІ У СВІТЛІ РІШЕНЬ XXV З'ЇЗДУ КПРС

XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу знаменує новий історичний рубіж в розвитку радянського суспільства по шляху до комунізму, є подією всесвітньо-історичного значення. Серед чудової плеяди з'їздів партії лєнінців він посідає своє особливе, неповторне місце, як з'їзд великих звершень, як центральна політична подія на рубежі останньої чверті ХХ століття. Його ідеями освітлене все суспільно-політичне і трудове життя нашої країни, вони все глибше проникають у свідомість радянських людей, стають могутньою матеріальною силою, прискорюючи процес комуністичного творення.

У доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва «Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики» зроблені принципово важливі узагальнення і висновки з корінних проблем світового розвитку і революційного процесу, економічної і соціальної політики партії, всебічного розвитку політичної системи радянського суспільства, партійного будівництва, ідейно-виховної роботи на сучасному етапі. Цей програмний документ вносить великий вклад у теорію і практику наукового комунізму.

У Звітній доповіді ЦК КПРС, інших документах XXV з'їзду чільне місце посідають питання розвитку радянської науки, яка перетворилася в безпосередню продуктивну силу, в надійний прискорювач техніко-економічного і соціального прогресу, зростання матеріального і культурного рівня радянських людей. «Ми, комуністи, — говорилося у Звітній доповіді ЦК КПРС, — виходимо з того, що тільки в умовах соціалізму науково-технічна революція дістає вірний напрям, який відповідає інтересам людини і суспільства. У свою чергу, тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство»¹.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 52—53.

XXV з'їзд партії приділив велику увагу суспільним наукам, які, як відомо, становлять наукову основу керівництва розвитком суспільства. В «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки», вперше в історії радянських п'ятирічних народногосподарських накреслень, виділено окремий розділ «Розвиток науки», у якому чільне місце посідає історико-партійна наука. Це зумовлюється насамперед самою природою, характером, історичним покликанням КПРС, її вирішальною роллю в революційному перетворенні нашого суспільства, інтернаціональним обов'язком ленінської партії перед світовим комуністичним і робітничим рухом, всезростаючим впливом Комуністичної партії на світовий революційний процес, на боротьбу народів за мир і соціальний прогрес.

Рішення і матеріали XXV з'їзду КПРС є новим могутнім джерелом поглиблення нашої методологічної і теоретичної озброєності у вивченні, науковому висвітленні і пропаганді героїчної історії нашої ленінської партії, її всесвітньо-історичного досвіду, в якому втілені мудрість сучасної епохи, немеркнучі традиції багатьох поколінь робітничого класу, широких мас трудящих, борців за комуністичні ідеали. Поряд з іншими суспільними науками історико-партійна наука є могутнім засобом пізнання і використання на користь будівництва комунізму закономірностей суспільного розвитку, невичерпною скарбницею вічно живого ленінського мистецтва революційної творчості, що відкриває нові горизонти перед людством.

Ми знову і знову сповнюємося гордістю від того, що засновником історико-партійної науки і першим істориком нашої партії став геніальний революціонер і мислитель, творець нашої партії, засновник першої в світі соціалістичної держави, вождь і вчитель світового пролетаріату В. І. Ленін. Він неодноразово підкреслював першорядне значення для успішного революційного перетворення суспільства, для долі соціалізму і комунізму справи вивчення, наукової розробки і пропаганди історії нашої партії, її багатогранного і невичерпного досвіду. Не можна виробити політичну лінію, «не вдумуючись в історію нашої партії»,² — писав В. І. Ленін. «Досвід минулого, — вказував він, — нам допоможе уникати помилок і дасть нам нові сили для дальшої роботи»³. Володимир Ілліч відмічав, що глибоке вивчення і творче використання історичного досвіду Комуністичної партії є одним з найважливіших джерел нашої сили⁴.

В. І. Ленін заклав методологічний і ідейно-теоретичний фундамент історико-партійної науки, дав нам і майбутнім поколінням немеркнучі зразки досліджень багатьох історико-партійних проблем. Ленінські методологічні принципи і теоретична спадщина, наукова періодизація історії більшовизму, аналіз і оцінки найважливіших історико-партійних подій, явищ, процесів, фактів є надійною основою, могутнім ідейним зарядом розвитку історико-партійної науки, всієї радянської історичної науки; вони зберігають своє принципіальне значення, свою актуальність і в наші дні. Ними керується наша партія у визначенні завдань дальшого розвитку історико-партійної науки, в підвищенні її ролі в комуністичному будівництві. Переконалим свідченням цього є матеріали XXV з'їзду КПРС, які допомагають нам більш чітко і глибоко усвідомити теоретико-пізнавальну, соціально-політичну та ідейно-виховну функції історико-партійної науки.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 324.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 127.

⁴ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 196.

Під кутом зору підбиття підсумків і визначення на XXV з'їзді КПРС програмних завдань діяльності партії, коротко зупинимось, наскільки дозволяє це зробити обсяг даної статті, на деяких питаннях розвитку історико-партійної науки в Українській РСР, розглядаючи ці питання як складову частину загального історико-партійного наукового процесу, що здійснюється в нашій країні.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії дана оцінка багатогранної роботи, проведеної нашою партією, суспільствознавцями країни в справі творчого розвитку марксизму-ленінізму, усіх суспільних наук: «Відповідно до вказівок XXIV з'їзду чимало зроблено для розробки актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії. У партійних документах узагальнено величезний досвід будівництва нового суспільства, дано аналіз найновіших процесів міжнародного розвитку. Серйозні досягнення є у філософській, економічній, історичній науках, у вивченні соціальних і політичних проблем»⁵.

Протягом дев'ятої п'ятирічки розширився обсяг робіт по вивченню і пропаганді ідейно-теоретичної спадщини творів класиків марксизму-ленінізму. В минулому п'ятиріччі проведена велика робота по дальшому розповсюдженню творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна в нашій країні і в усьому світі. Спільними зусиллями ІМЛ при ЦК КПРС і ІМЛ при ЦК СЄПН розпочато видання фундаментального повного зібрання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на мовах оригіналу. ІМЛ при ЦК КПРС завершив видання Повного зібрання творів В. І. Леніна (друкуються його додаткові тиражі), опубліковано XXXVII і XXXVIII Ленінські збірники, готується до друку XXXIX Ленінський збірник. Продовжується публікація творів класиків марксизму-ленінізму мовами народів СРСР. Здійснюється випуск багатомовного видання біографічної хроніки В. І. Леніна. Завершено 8-е видання «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» у 10 томах, в яких акумульовано багатющий історичний досвід КПРС. Освоєння цих та інших найважливіших джерел сприяє дальшому поглибленню марксистсько-ленінської методології історико-партійної науки, усіх суспільних наук. Завершується видання фундаментальної багатомовної праці «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу». У 1971—1975 рр. в країні видано близько 4,5 тис. праць з проблем історії і політики КПРС — значно більше, ніж у попередніх п'ятирічках. На 1 січня 1975 р. в країні налічувалося 507 спеціалістів по історії партії з званням доктора наук і 5920 — кандидата наук⁶.

Завдяки невтомному піклуванню нашої партії, її бойового загону — Компартії України, з року в рік розширюється обсяг наукових досліджень в УРСР в галузі історико-партійної, усіх інших суспільних наук, зусилля багатьох дослідників спрямовуються на розробку найбільш актуальних проблем суспільного розвитку. В резолюції XXV з'їзду Комуністичної партії України на Звіт ЦК Компартії України сказано: «Посилилась увага до вивчення актуальних проблем розвинутого соціалізму, теорії і практики комуністичного будівництва, підвищився ідейно-теоретичний рівень праць у галузі історії КПРС, філософії, політичної економії, наукового комунізму, правознавства»⁷. Про це, зокрема, говорилося на XXV з'їзді Компартії України, у виступі члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького на Київській міській партійній конференції в січні 1976 р.

⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 81.

⁶ «Вопросы истории КПСС», 1976, № 2, стор. 72.

⁷ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1974, стор. 111.

За рішенням ЦК Компартії України, Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС протягом 1968—1975 років здійснено видання Повного зібрання творів В. І. Леніна українською мовою — перше завершене такого роду видання мовою не оригіналу. Як відмічено в постанові ЦК Компартії України з цього приводу, воно «має велике теоретичне, політичне, ідеологічне та культурне значення. Разом з широко розповсюдженими творами В. І. Леніна це видання сприяє розширенню впливу ленінських ідей на маси трудящих, дійовому їх вихованню в комуністичному дусі»⁸. Вагомий вклад у цю винятково важливу справу вніс Держкомвидав УРСР і його найбільший підрозділ — Політвидав України. Для цієї роботи залучалися також науковці Інституту мовознавства АН УРСР, Київського державного університету. Велику допомогу в підготовці видання Повного зібрання творів В. І. Леніна подав Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, який є загально-визнаним центром наукових досліджень, публікації і пропаганди ідейної спадщини Маркса — Енгельса — Леніна. Повсякденна всебічна допомога подавалась Центральним Комітетом Компартії України.

В період між XXIV і XXV з'їздами партії Інститутом історії партії при ЦК Компартії України підготовлено і видано Політвидавом УРСР перший том документів «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК» (завершено підготовку другого тому), російською мовою доповнене і перероблене видання в 3-х томах «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу». Здійснюється підготовка 4-го видання «Нарисів історії Комуністичної партії України».

Історики партії республіки взяли активну участь у створенні фундаментальної праці «Історія міст і сіл Української РСР» у 26 томах. Всього на протязі 1971—1975 років істориками партії в республіці підготовлено і опубліковано понад 400 колективних та індивідуальних монографій, брошур, документальних збірників, присвячених вивченню широкого кола питань історії КПРС, партійних організацій України, партійного керівництва процесами економічного, соціально-політичного, ідеологічного розвитку, науково-технічного прогресу, вдосконалення партійного будівництва, проблем історіографії та джерелознавства історії КПРС, історії Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, критики наших зарубіжних ідейних противників тощо. Широке коло питань з історії партії і, зокрема, Компартії України знайшло своє висвітлення у минулому п'ятиріччі на сторінках «Українського історичного журналу», міжвузівських збірників з питань історії КПРС.

Розробка історико-партійної проблематики в республіці ведеться Інститутом історії партії при ЦК Компартії України, кафедрами історії КПРС і партійного будівництва Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, Одеської вищої партійної школи, кафедрами історії КПРС вузів, насамперед Київського, Харківського, Львівського, Дніпропетровського, Донецького, Одеського, Чернівецького, Ужгородського університетів.

Отже, в республіці, як і в усій країні, в роки дев'ятої п'ятирічки досягнуті помітні успіхи в справі наукової розробки історії КПРС і партійного будівництва. Відбувся позитивного характеру поворот в напрямі вивчення актуальних проблем, що мають теоретичне і практичне значення для діяльності Комуністичної партії. Із загальної кількості опублікованих в республіці у дев'ятій п'ятиріччі праць з історії КПРС

⁸ «Радянська Україна», 27 липня 1975 р.

і партійного будівництва майже 170 (близько 45%) присвячено сучасному періоду. Республіканська координаційна рада затвердила близько 1000 тем, з них близько 500 присвячено періоду розвинутого соціалізму. Це відповідає аналогічним загальносоюзним пропорціям. Створені сприятливі умови для дальшого розвитку історико-партійної науки, для розв'язання нових завдань, поставлених перед працівниками ідеологічного фронту XXV з'їздом КПРС.

В світлі вимог XXV з'їзду КПРС ми ясніше бачимо і наші нерозв'язані питання, упущення. Вони стосуються як характеру нашої проблематики, змісту і форм досліджень, так і ефективності та зв'язків з практикою комуністичного будівництва.

Акцентуючи увагу на ще не розв'язаних суспільствознавцями республіки питаннях, товариш В. В. Щербицький у своєму виступі на загальних зборах Академії наук Української РСР у квітні 1976 р. говорив: «Відаючи наше жне зробленому за останні роки вченими-суспільствознавцями нашої республіки, ми повинні відверто сказати, що вплив їх теоретичних розробок на практику залишається все ще мало відчутним. Отже треба підвищити результативність досліджень у галузі суспільних наук, виробляти на їх основі рекомендації для розв'язання конкретних завдань розвитку економіки, управління соціальними процесами»⁹.

Це стосується і історико-партійної науки. Науково-теоретичний рівень окремих досліджень ще не відповідає сучасним вимогам. В деяких працях все ще переважає описовість, ілюстративність зібраних архівних документів і газетних матеріалів, відсутній глибокий аналіз подій, явищ і процесів історичного минулого і сучасної дійсності. Рівень висновків і теоретичних узагальнень нерідко залишає бажати багато кращого. Історики партії республіки ще недостатньо використовують наявні можливості для створення ґрунтовних праць з найважливіших проблем історії КПРС, зокрема, історії Компартії України, особливо по проблемах сучасності.

В республіці працює великий загін істориків партії, близько 1300 чол., у тому числі 64 доктори і 698 кандидатів наук. Це велика сила, і партія чекає від усіх нас більшої віддачі.

Головним орієнтиром дальшого поліпшення всіх ланок нашої роботи є документи XXV з'їзду КПРС. В них дано відповіді на нові питання теорії і практики комуністичного будівництва в нашій країні, міжнародного розвитку. Ми керуємось також положеннями і висновками, сформульованими в рішеннях XXIV і попередніх з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС, в постановах останніх років — «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», «Про роботу по підбору і вихованню ідеологічних кадрів в партійній організації Білорусії», «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені Н. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук»¹⁰ та інших документах партії.

Всебічний аналіз і визначення конкретних завдань в розвитку суспільних наук, в тому числі історико-партійної науки, в республіці дано в рішеннях і матеріалах XXV з'їзду Компартії України, ряду пленумів і в постановах ЦК Компартії України. В лютому 1971 р. ЦК Ком-

⁹ «Радянська Україна», 3 квітня 1976 р.

¹⁰ Справочник партійного работника. Вып. 6, М., 1968, стор. 245—256; Вып. 15, М., 1975, стор. 356—361, 372—377.

партії України прийняв постанову «Про дальший розвиток досліджень в галузі історико-партійної науки і поліпшення її викладання у вузах республіки»¹¹. Проблеми розвитку історико-партійної науки були в центрі уваги республіканської наради вчених-істориків, що відбулась в ЦК Компартії України у листопаді 1974 р. Ці ж питання зайняли чільне місце в роботі республіканської наради-семінару суспільствознавців у квітні 1976 р. у Львові. Учасники наради-семінару заслухали доповіді кандидата в члени Політбюро, секретаря ЦК Компартії України В. Ю. Маланчука «Завдання кафедр суспільних наук вузів республіки у світлі рішень XXV з'їду КПРС» і кандидата в члени Політбюро ЦК Компартії України, першого секретаря Львівського обкому партії В. Ф. Добрика — «Деякі питання ідеологічної роботи Львівської обласної партійної організації у світлі вимог XXV з'їзду КПРС». Учасники наради проаналізували проведену роботу за минуле п'ятиріччя і в світлі рішень XXV з'їзду партії накреслили заходи дальшого поліпшення ідеологічної роботи. Якщо зробити спробу хоча б частково конкретизувати завдання історико-партійної науки в республіці у світлі рішень і вимог XXV з'їзду КПРС, то необхідно виділити ряд найістотніших, на наш погляд, моментів.

Завдання історико-партійної, як і всіх інших суспільних наук, витікають, як відомо, із загальних програмних, стратегічних завдань сучасного етапу комуністичного будівництва. Нинішня, десята п'ятирічка є п'ятирічкою ефективності і якості, тобто п'ятирічкою максимального використання інтенсивних, якісних факторів суспільного виробництва, усіх ланок роботи для зміцнення економічної могутності країни, для підвищення життєвого рівня радянського народу.

Виступаючи з промовою на зустрічі з робітниками автомобільного заводу ім. І. О. Лихачова 30 квітня 1976 р. товариш Л. І. Брежнев ще раз підкреслив ключове значення всемірного поліпшення якості роботи в усіх ланках¹².

Ця вимога партії має пряме відношення і до суспільних наук, зокрема до історико-партійної науки. Критерій ефективності історико-партійної науки є складовою частиною об'єктивного критерію всієї теоретичної, політичної, організаторської, ідейно-виховної роботи нашої ленінської партії — партії наукового комунізму, партії новаторів.

Визначаючи критерії ефективності історико-партійних досліджень, не можна не навести слів В. І. Леніна про те, що писати історію треба так, щоб приносити посильну допомогу безпосереднім учасникам великої боротьби за революційне перетворення суспільства, «писати так, щоб сприяти розширенню руху, свідомому вибору засобів, прийомів і методів боротьби, здатних при найменшій затраті сил дати найбільші і найміцніші результати».¹³ Ефективність історико-партійної науки визначається насамперед тим, наскільки наша історико-партійна література і пропаганда допомагають нашій партії у творчому розвитку марксистсько-ленінської теорії, у виробленні і здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики, в поліпшенні ідейно-виховної роботи; наскільки вони проникають у духовний світ людини, наскільки переконливо і дійово вони впливають на розум і серця трудящих, перетворюючи принципи ленінізму, знання теорії, політики і історії Комуністичної партії Радянського Союзу, її історичного досвіду у внутрішні переконання радянських людей; наскільки вони сприяють розвитку політичної і

¹¹ «Комуніст України», 1971, № 6, стор. 50.

¹² «Радянська Україна», 1 травня 1976 р.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 198.

трудової активності мас, залученню нових і нових мільйонів трудящих до активної участі в управлінні державою і виробництвом, до історичної творчості. Історико-партійна наука, акумулюючи в собі багату досвід КПРС, покликана ще більш активно виступати могутньою ідейною зброєю комуністичного виховання трудящих, загартування партійних, державних і господарських кадрів, мобілізації сил партії і народу на успішне розв'язання чергових завдань комуністичного будівництва. Перед істориками партії стоять завдання допомогти партії повніше приводити в дію ті гігантські творчі сили, які закладені в розвинутому соціалістичному суспільстві, з усією переконливістю і яскравістю показувати велич наших перемог, складність пройденого нашою партією і народом шляху, духовну красу першовідкривачів і першобудівників соціалізму і комунізму.

Перед істориками партії республіки стоїть завдання і глибокого вивчення, осмислення всього ідейно-теоретичного багатства, що міститься у Звіті Центрального Комітету КПРС, в документах XXV з'їзду, і засвоєння їх методологічних аспектів, застосування положень, оцінок характеру викладу тих чи інших проблем, системи аргументації як при висвітленні періоду дев'ятої п'ятирічки, так і при аналізі окремих проблем попередніх історичних періодів історії КПРС.

З рішень і матеріалів XXV з'їзду КПРС впливає велике коло питань, які безпосередньо стосуються історико-партійної науки. Потребують ґрунтовної наукової розробки в історико-партійному плані такі стержневі питання, як аналіз головних підсумків пройденого за 60 років шляху розвитку Радянської держави, всебічного осмислення і висвітлення всього комплексу теоретичних проблем становлення і функціонування розвинутого соціалістичного суспільства як закономірного етапу комуністичного будівництва, діалектики його переростання в комунізм; питання про найбільш характерні риси нової історичної спільності — радянський народ, його духовного обличчя і якостей; багатогранного процесу формування нової людини в усій її красі і величі, людини, яка будує комуністичне майбутнє і не шкодуючи сил йде на будь-які жертви в ім'я торжества цієї найсвітлішої мрії людства; питання про висвітлення радянського способу життя з його усіма яскравими гранями; аналіз стратегії партії в галузі політичного, соціально-економічного і духовного розвитку соціалістичного суспільства, закономірностей і перспектив світового розвитку, величезних переваг світової соціалістичної системи і її протидії імперіалізму.

Історики партії сприйняли рішення XXV з'їзду як зразок творчого, новаторського підходу до теорії наукового комунізму, її нерозривного поєднання з практикою керівництва, будівничої діяльності народу, з розв'язанням конкретних завдань творення нового суспільства, в боротьбі за мир і соціальний прогрес людства.

В сучасних умовах, коли відбулися істотні зрушення в міжнародній обстановці на користь соціалізму і коли розрядка напруженості стала провідною тенденцією, проблеми ідеологічної боротьби в міжнародному масштабі все більше висуваються на перший план. Тут ще більш гостро постає необхідність дотримання марксистсько-ленінської ідейної платформи, методологічних принципів об'єктивного, класово-партійного підходу до оцінки суспільних явищ минулого і сучасного, до розгляду всіх цих явищ в динаміці, з всебічним врахуванням усієї сукупності конкретно-історичних факторів. Правильно і повно зрозуміти історичне явище, вказував В. І. Ленін, можна лише при умові, якщо розглядати його з точки зору того, як воно виникло, які головні етапи в своєму розвитку воно проходило, і з точки зору цього розвитку ви-

являти, чим воно стало тепер¹⁴. В сучасних умовах ще більшої актуальності набула вимога чітких ідейних позицій, непримиренного ставлення до поглядів і дій, які суперечать комуністичній ідеології, необхідність давати своєчасну і рішучу відсіч правоопортуністичним і лівацьким поглядам зарубіжних ідейних противників, викривати реакційну суть маоїзму.

В матеріалах XXV з'їзду підкреслено значення і такого важливого методологічного принципу як наступність. З'їзд відмітив нерозривний, органічний зв'язок дев'ятого і десятого п'ятирічних планів, наступність всього поступального процесу переростання розвинутого соціалістичного суспільства в комунізм. Важливим для нас є висновок з'їзду про те, що досягнуті в дев'ятій п'ятирічці звершення не можна розглядати ізольовано, а в плані продовження справи Великого Жовтня, в плані втілення в життя ідей В. І. Леніна. Цієї вимоги XXV з'їзду необхідно дотримуватись і при висвітленні попередніх періодів історії КПРС.

Для істориків партії, усіх суспільствознавців є особливо важливим посилена увага XXV з'їзду партії до теорії марксизму-ленінізму. Наша партія виходить з того, що на нинішньому етапі розвитку радянського суспільства потреба в дальшій творчій розробці теорії не зменшується, а навпаки, збільшується, що зумовлюється комплексом факторів внутрішнього і міжнародного порядку, і насамперед тим, що підвищується роль наукового пізнання для аналізу сучасних суспільних явищ. Комунізм будуватиметься на основі науки, на основі марксистсько-ленінської теорії. Революційна теорія прокладає шлях практиці, забезпечує науковий підхід до керівництва суспільством. XXV з'їзд КПРС ще раз з великою силою показав, що тільки марксизм-ленінізм дає надійний ключ до пізнання закономірностей розвитку минулих епох і сучасного світу, усіх його найскладніших процесів — економічного, соціально-політичного, ідеологічного. Це покладає на істориків партії підвищену відповідальність. Адже історія КПРС — це марксизм-ленінізм у дії і творчому розвитку. Звідси постають завдання активізації наукових розробок питань теоретичної діяльності партії, її місцевих організацій на різних історичних етапах, посилення уваги до підвищення теоретичного рівня усіх історико-партійних досліджень, до поглиблення теоретичних узагальнень і висновків при підготовці докторських і кандидатських дисертацій, монографій, брошур, збірників, статей та інших публікацій.

Матеріали XXV з'їзду спрямовують увагу суспільствознавців на дослідження найактуальніших проблем. Найважливіші комплекси наукових досліджень визначені в «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки»¹⁵. Відповідно до них Всесоюзна рада по координації науково-дослідницької роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва в своїх рекомендаціях накреслила ряд історико-партійних проблем, спрямованих на наукове узагальнення всесвітньо-історичного досвіду КПРС, на розкриття її революційно-перетворюючої діяльності на сучасному етапі.

Серед них: дослідження проблем діяльності партії в умовах розвинутого соціалістичного суспільства; діяльність партії в розвитку ідейно-теоретичної спадщини В. І. Леніна; зростання керівної ролі КПРС в усіх сферах життя радянського суспільства; КПРС на чолі політичної і трудової активності робітничого класу в процесі комуністичного будівництва; економічна стратегія партії; роль партії в здійсненні на-

¹⁴ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 63.

¹⁵ Див. Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 240—241.

уково-технічної революції; соціальна політика КПРС, її роль в забезпеченні подолання істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею, в забезпеченні неухильного зростання матеріального добробуту і культурного рівня трудящих; роль партії у всебічному, гармонійному розвитку людини соціалістичного суспільства; роль КПРС в розвитку соціалістичного способу життя; ідеологічна діяльність партії, спрямована на формування комуністичного світогляду радянських людей, виховання комуністичної моралі, зміцнення морально-політичної єдності радянського народу; роль партії в інтернаціональному вихованні трудящих, в дальшому розвитку і зміцненні нової історичної спільності людей — радянського народу; інтернаціоналістська діяльність КПРС у світовому комуністичному, робітничому і національно-визвольному русі; послідовне здійснення принципів пролетарського інтернаціоналізму в діяльності Комуністичної партії як одна з вирішальних умов її всесвітньо-історичних перемог; зовнішньо-політична діяльність КПРС, її роль у боротьбі за мир, за матеріалізацію розрядки міжнародної напруженості; роль КПРС у світовому революційному процесі, в соціальному прогресі людства.

Важливішим напрямом є вивчення досвіду боротьби Комуністичної партії за повалення царизму і буржуазії, за соціалістичні перетворення суспільства. У зв'язку з цим постає необхідність зосередити зусилля на розробці проблем, що мають актуальне, практичне значення для сучасної боротьби за мир, демократію і соціальний прогрес, зокрема: союз робітничого класу з непролетарськими верствами трудящих, особливо з селянством; роль і місце Комуністичної партії в системі диктатури пролетаріату, форми і методи її керівництва соціалістичним перетворенням суспільства; значення непримиренної боротьби Комуністичної партії з буржуазною і дрібнобуржуазною ідеологією в справі мобілізації трудящих мас на повалення панування експлуататорських класів і побудову соціалістичного суспільства.

Історики партії мають посилити увагу до питань партійного будівництва, глибше досліджувати закономірності розвитку партії, форми і методи її роботи, багату досвід боротьби за ідейну і організаційну єдність партійних рядів. Необхідно активізувати розробку питань розвитку самої історико-партійної науки, її методології, історіографії, джерелознавства. Підвищити роль історико-партійних досліджень в наступальній боротьбі проти антикомунізму, в критиці буржуазних і ревізіоністських теорій, маоїстської ідеології і політики, у викритті фальсифікаторів ідей марксизму-ленізму та історії КПРС.

На розширеному засіданні Всесоюдної координаційної ради у квітні 1976 р. обговорювались завдання історико-партійної науки у світлі вимог XXV з'їзду КПРС. Особлива увага зосереджувалась на питаннях про шляхи і методи підвищення ефективності і якості наукових досліджень, їх ідейно-теоретичного рівня. Це передбачає посилення вимогливості до праці вчених, підвищення їх відповідальності за якість наукової продукції, дальший розвиток творчих дискусій, критики і самокритики. Підкреслювалось, що в кожній монографії і дисертації, особливо докторській, повинно чітко «проглядатись» те нове, що вноситься даним дослідженням в науку, в узагальнення практики комуністичного будівництва. Важливо більш глибоко оволодівати передовим досвідом наукового пошуку, ленінським мистецтвом переконливості і аргументації в дослідженнях, в усіх ланках нашої пропаганди.

Рекомендації Всесоюдної координаційної ради допомагають нам формувати проблематику історико-партійних досліджень в республіці,

зосередити зусилля науковців на розробці першочергового значення проблем.

Найбільш животрепетним є нині завдання розкриття тих нових теоретичних положень і висновків, які сформульовані у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові, та інших документах з'їзду. Посиленої уваги вимагатиме узагальнення діяльності Комуністичної партії України по здійсненню рішень XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України. Це наукове узагальнення потребує всебічного аналізу всіх сторін і сфер партійної роботи. В. І. Ленін всебічно обґрунтував положення про те, що Комуністична партія виконує три взаємозв'язані і взаємодіючі функції — політичного керівника, політичного організатора і політичного вихователя¹⁶. Ця ленінська методологічна вказівка повинна послідовно втілюватися в науковій тканині відповідного історико-партійного дослідження.

Ідеї, положення, висновки Звітної доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові повинні активно і творчо використовуватись при висвітленні діяльності КПРС на всіх історичних етапах. Вони є важливим джерелом підвищення теоретичного рівня усіх історико-партійних досліджень.

У зв'язку з неухильним зростанням ролі партії як керівної, спрямовуючої сили у комуністичному творенні, все більшого значення набувають наукова розробка і пропаганда проблем теорії і практики партійного будівництва. Після XXIV з'їзду КПРС науковцями і партійними працівниками республіки опубліковано понад 90 монографій, збірників, брошур з питань форм і методів партійного будівництва на різних етапах розвитку нашої країни. Але це ще далеко від задоволення потреб життя. Інтерес дослідників до цих проблем не зменшується. Республіканська рада по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва схвалила по цій проблематиці понад 150 тем монографій, докторських і кандидатських дисертацій.

В умовах розвинутого соціалізму на небачений раніше рівень ставляться і розв'язуються питання взаємодії економічних, соціально-політичних та ідеологічних факторів, виникає необхідність з більшою повнотою враховувати соціальні наслідки науково-технічної революції. Це, як ніколи раніше, піднімає значення наукового управління суспільством, вдосконалення партійного керівництва розвитком економіки і культури, вихованням людей, поліпшення організаторської і політичної роботи в масах. Все це ще більше посилює значимість наукової розробки проблем партійного будівництва, більш глибокого і всебічного аналізу розвитку партії в умовах зрілого соціалізму, а також на попередніх історичних етапах, узагальнення досвіду партійно-організаційної і ідейно-виховної роботи в республіці, привертає нашу увагу до наукової розробки проблем марксистсько-ленінської методології. Цьому, зокрема, сприятиме проведення республіканських наукових конференцій «Актуальні проблеми партійного будівництва у світлі рішень XXV з'їзду КПРС», «Питання методології історико-партійної науки», підготовлена до яких нині здійснюється.

Для історико-партійної науки сьогодні немає більш важливої справи, ніж всіляко сприяти здійсненню завдань, поставлених XXV з'їздом партії щодо комуністичного виховання трудящих. «Донести ідеї з'їзду до кожного комуніста, до кожної радянської людини, — говориться у Звітній доповіді, — такий почесний обов'язок не тільки пропагандистів, лекторів, доповідачів, а й усіх наших партійних активі-

¹⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 25; т. 43, стор. 84.

стів. У цю роботу треба вкласти всі свої знання, все уміння переконувати, всю силу душі. В усьому цьому — одна з передумов неухильного проведення в життя рішень з'їзду»¹⁷.

Працівники ідеологічного фронту, трудящі республіки чекають від істориків партії нових, більш змістовних публікацій, присвячених різним аспектам ідеологічної діяльності нашої партії, в тому числі Компартії України. При чому, необхідно, відповідно до вимог XXV з'їзду КПРС, висвітлювати цю винятково важливу роботу партії і її місцевих організацій в єдності ідейно-політичного, трудового, морального факторів з урахуванням особливостей різних груп населення.

На сучасному етапі комуністичного будівництва все більшого значення набуває наукова розробка проблем теорії, методів і ефективності ідеологічної роботи. Важко переоцінити значення цього напряму теоретичної і практичної діяльності нашої партії, справи виховання нової людини — активного будівника комунізму. Цьому аспекту діяльності нашої партії приділяв неослабну увагу В. І. Ленін, підкреслюючи важливість освітлювати теорією кожен окремий факт¹⁸, «підносити всю нашу партійну практику на височинь теоретичного висвітлення завдань робітничої партії»¹⁹. Тільки на цій основі можна ідеї партії, її політику доносити до свідомості кожної радянської людини, перетворювати їх у внутрішні переконання борців за новий світ.

Посилення уваги нашої партії до наукової розробки проблем теорії, методів та ефективності ідеологічної роботи обумовлено і зовнішніми обставинами, загостренням класової, ідеологічної боротьби між двома суспільними системами. Смертельно боячись могутньої історичної ходи соціалізму, поглиблення впливу на сотні мільйонів трудящих марксистсько-ленінської наукової ідеології, буржуазні теоретики в останній час все частіше протиставляють науку і ідеологію як ніби-то несумісні, взаємно виключаючі поняття. Проблеми співвідношення науки та ідеології стають предметом гострої світоглядницької боротьби між різними філософськими школами, між марксизмом-ленінізмом і буржуазною ідеологією. Все це вимагає від нас посилення уваги до розробки вище згаданих проблем.

За рішенням ЦК Компартії України Республіканською радою по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва складено тематичний план досліджень з цих проблем.

Проте, було б невірним вважати, що вивченням проблем теорії, методів та ефективності ідеологічної роботи мають займатися лише історики партії. Це дуже складні і багатогранні проблеми, їх вивчення, висвітлення і забезпечення відповідних дійових рекомендацій потребують поєднання зусиль науковців різних профілів, а також досвідчених практичних працівників, проведення соціологічних досліджень. Більш активне і цілеспрямоване дослідження згаданих проблем сприятиме посиленню зв'язків усіх суспільних наук, в тому числі історико-партійної науки, з життям, з практикою комуністичного будівництва. Наукова розробка цих проблем в однаковій мірі стосується філософської, економічної, історичної наук, дослідників наукового комунізму, психологів, педагогів, мистецтвознавців, представників технічних наук, оскільки мова йде і про застосування найновіших технічних засобів пропаганди. При Академії суспільних наук, як відомо, працює кафедра «Теорії і методів ідеологічної роботи». Назріло питання і про створення підрозділу

¹⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор 83—84.

¹⁸ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 314.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 15, стор. 300.

наукової розробки проблем теорії, методів та ефективності ідеологічної роботи і в нашій республіці.

Почесним завданням істориків партії республіки є розкриття керівної ролі Комуністичної партії в організації і розвитку братерського співробітництва радянських народів, міжнародного значення її досвіду в цій справі. Важливо на конкретних історико-партійних фактах широкомасштабно показувати вирішальну роль ленінської національної політики нашої партії в згуртуванні багатонаціональних трудящих мас нашої країни навколо російського робітничого класу в боротьбі за соціальне і національне визволення, за побудову соціалізму і комунізму; науково узагальнювати процес інтернаціонального виховання трудящих країни, в тому числі в республіці, показувати нездоланну силу ідей пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, який пронизує весь зміст теорії і практики наукового комунізму, весь радянський спосіб життя; розкривати велич ленінської дружби народів, процеси міжреспубліканського економічного співробітництва, пов'язаного з дальшим удосконаленням структури республіканських господарських комплексів, багатогранного культурного співробітництва, аналізувати процес взаємозбагачення національних культур, в історико-партійному плані висвітлювати діалектику взаємозв'язку між радянським патріотизмом та інтернаціоналізмом, викривати реакційну суть українського та інших різновидностей буржуазного націоналізму, сіонізму.

Зосередивши великі зусилля на розробці важливих проблем сучасного суспільного розвитку, на висвітленні діяльності партії, її місцевих організацій в умовах зрілого соціалізму, історики партії досліджують і актуальні питання минулих історичних періодів. Принагідно нагадаємо, що в історико-партійній науці та проблематика вважається актуальною, розробка якої посилює сьгоднішні позиції робітничого класу, всього радянського народу, активно сприяє зміцненню керівної діяльності КПРС, допомагає будувати комунізм, вести успішну боротьбу за мир.

У зв'язку з наближенням всесвітньо-історичної дати 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції перед істориками партії республіки стоїть завдання підготувати праці, гідні цієї найбільшої в історії людства події. Важливо також відзначити виходом історико-партійних праць наближення таких знаменних дат, як 60-річчя утворення Української Радянської Соціалістичної Республіки, 60-річчя утворення Комуністичної партії України — випробуваного загону великої ленінської партії.

Серед виданих істориками партії України монографічних праць переважають праці, присвячені окремим питанням діяльності партії, її місцевих організацій на порівняно невеликому історичному відрізку часу. Потреба в таких працях відчуватиметься і надалі, бо вони допомагають більш ґрунтовно вивчати ті чи інші окремі питання, аспекти діяльності партії, її організацій на даному етапі. Без появи таких праць не може, на наш погляд, розвиватись історико-партійна наука.

В той же час на сучасному етапі її розвитку, коли завершується видання багатотомної «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу», нагромаджено величезний фактичний матеріал і створено всі умови для дальшого піднесення історико-партійної науки, — все більш відчутно постає питання про необхідність підготовки комплексних узагальнюючих праць з найбільш важливих проблем діяльності партії. На це орієнтують нас рішення XXV з'їзду КПРС.

Розробка такої проблематики — справа творча. Вона вимагає уважного продумування. До цього часу у нас немає, наприклад, узагаль-

нюючої праці про діяльність Комуністичної партії по забезпеченню індустріального розвитку Української РСР на всьому протязі здійснення її стратегічної лінії на побудову соціалізму в багатонаціональній країні. Назріла потреба показати роботу партії по формуванню і розвитку робітничого класу Радянської України в хронологічних рамках усього радянського періоду. Покищо відсутня праця про діяльність партії по забезпеченню соціально-економічного розвитку сучасного українського села, в якій би у взаємозв'язку розглядались питання економічного, соціально-політичного, ідеологічного, культурно-побутового характеру, узагальнювався б досвід роботи партійних організацій республіки в справі забезпечення спеціалізації і міжгосподарської кооперації в сучасному сільському господарстві. Є необхідність у підготовці узагальнюючої праці про партійне керівництво великим процесом культурної революції на Україні в роки Радянської влади. Потребує наукового узагальнення проблема керівної ролі партії в організації і розвитку братерської дружби радянських народів, про значення створення і зміцнення Союзу РСР для історичної долі українського народу. Історикам партії республіки і надалі слід розробляти питання історії Комуністичної партії Західної України, її самовідданої боротьби за соціальне і національне визволення трудящих західних областей республіки. Про соціалістичне перетворення в західних областях України видано багато праць, захищено чимало докторських і кандидатських дисертацій. Назріла потреба підготовки праці, в якій би була розкрита вся багатогранна діяльність КПРС в здійсненні в цих наймолодших радянських областях соціалістичних перетворень.

Вимагають дальшого, більш поглибленого вивчення різні аспекти діяльності партії по керівництву всенародною боротьбою трудящих України проти фашистських загарбників в роки Великої Вітчизняної війни.

Є і інші проблеми, які слід розкривати в сукупності аналізу усіх сторін діяльності партії — теоретичної, політичної, організаторської, ідеологічної, в комплексному відтворенні партійного керівництва економічними, соціально-політичними, ідейно-виховними, культурними, науково-технічними процесами, на порівняно широкому щодо хронологічних рамок історичному відрізку часу.

Це настійливо вимагає комплексності досліджень, більш активного залучення до розробки історико-партійної проблематики крім істориків партії представників інших суспільних наук.

Почесна і відповідальна роль у здійсненні вище викладених завдань належить «Українському історичному журналу». У світлі вимог XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України він покликаний посилити роботу по публікації статей з найбільш актуальних, найменш розроблених питань історико-партійної, історичної проблематики. Про це йшла змістовна розмова на організованій Інститутом історії партії при ЦК Компартії України та Інститутом історії Академії наук Української РСР у травні 1976 р. спільній читацькій конференції журналів «Вопросы истории КПСС», «Вопросы истории» и «Українського історичного журналу», присвяченій темі «XXV з'їзд КПРС і завдання історико-партійних та історичних журналів».

Одним із ключових і життєво важливих питань дальшого розвитку історико-партійної науки є питання неухильного поліпшення справи підготовки кадрів істориків партії, що впливає з вимог XXV з'їзду КПРС. У Звітній доповіді Центрального Комітету з усією силою підкреслено, що кадрова політика є могутньою підмогою, за допомогою якої партія впливає на хід суспільного розвитку. Про шляхи дальшого

поліпшення роботи з кадрами істориків партії, як і з кадрами інших суспільних наук в республіці, про необхідність удосконалення системи підготовки історико-партійних кадрів через аспірантуру та з допомогою інших форм підготовки і підвищення кваліфікації, йшла ґрунтовна розмова на пленумах і секційних засіданнях уже згаданої республіканської наради-семінару суспільствознавців у Львові.

Одним із дійових засобів дальшого розвитку історико-партійної науки є вдосконалення системи планування і координації досліджень. Певна робота в цьому напрямку, спрямована на розробку найбільш актуальних проблем, на ліквідацію дрібнотемності і паралелізму, уже проведена. Республіканською радою по координації науково-дослідницької роботи в галузі КПРС і партійного будівництва підготовлено республіканський план найважливіших досліджень в галузі історії КПРС і партійного будівництва на 1976—1980 роки. В план включено понад 90 колективних та індивідуальних монографій, близько 30 докторських дисертацій. Зокрема, Інститутом історії партії при ЦК Компартії України передбачено в наступному п'ятиріччі підготувати такі важливі праці як хроніку «Велика Жовтнева революція і перемога Радянської влади на Україні», тритомний збірник документів і матеріалів «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», монографії: «Вдосконалення внутріпартійної роботи—важливий фактор зростання керівної ролі КПРС в сучасних умовах», «ХХV з'їзд КПРС і актуальні проблеми партійного будівництва», «Діяльність КПРС по дальшому розвитку братерського співробітництва народів СРСР на сучасному етапі», «КПРС і науково-технічна революція: вдосконалення управління народно-господарським комплексом», «Історіографія історії Компартії України», «Джерела з історії Комуністичної партії України», «Науково-технічна революція і світовий революційний процес», «Науково-технічна революція і формування духовного обличчя радянського робітника», «Партійна освіта: історія і сучасність».

Важливі теми з історико-партійної проблематики розробляються колективами науковців і викладачів вузів республіки. Це такі теми як «КПРС на чолі творчої і трудової активності робітничого класу в роки соціалістичного і комуністичного будівництва» (кафедра історії КПРС природничих факультетів Київського державного університету), «Діяльність Компартії України по підвищенню керівної ролі робітничого класу в розвитку соціалістичного суспільства» (кафедра історії КПРС Дніпропетровського державного університету), «Діяльність КПРС по здійсненню лєнінських принципів добору, розстановки і виховання кадрів в сучасних умовах» (кафедра історії КПРС Харківського державного університету), «Виховання комуністичної переконаності трудящих — основний напрям ідеологічної діяльності партійних організацій України» (кафедра історії КПРС Одеської вищої партійної школи), «Досвід роботи Компартії України по прискоренню науково-технічного прогресу в сільському господарстві» (кафедра історії КПРС Української сільськогосподарської академії) та ін.

Ряд тем, які розробляють історики вузів, присвячено 60-річчю Великого Жовтня. Так, історики партії з кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського державного університету працюють над підготовкою теми «Більшовицькі організації України у боротьбі за здійснення курсу партії на завоювання і зміцнення Радянської влади», кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук того ж університету «Більшовики України у боротьбі за маси в період підготовки і проведення Жовтневої соціалістичної революції», кафедри історії КПРС Одеського державного університету:

«Боротьба партії більшовиків за утворення політичної армії у трьох російських революціях» та ін.

Тепер справа за своєчасним і якісним виконанням плану. Для цього Координаційній раді разом з опорними кафедрами історії КПРС вузів республіки належить визначити дієві й ефективні форми контролю за ходом виконання плану. Це може бути і рецензування секціями Координаційної ради вже підготовлених рукописів монографій, і розгляд президією Координаційної ради питань про хід підготовки затверджених радою і включених до республіканського плану колективної чи індивідуальної монографії, докторської дисертації. Доцільно використовувати і таку форму контролю, як аналіз ходу виконання перспективного плану науково-дослідної роботи опорними кафедрами по історії КПРС.

Практика роботи по координуванню історико-партійної проблематики в республіці диктує необхідність ще раз наголосити на важливості більш уважного підходу і кафедр історії КПРС вузів, і дослідників до питань вибору і обґрунтування обраних тем. За п'ять років Республіканською координаційною радою було розглянуто, наприклад, 151 тему докторських дисертацій, а прийнято рішення схвалити і надіслати до Всесоюзної координаційної ради лише 93 теми. Ряд тем було відхилено Всесоюзною координаційною радою. Аналогічна картина з затвердженням тем монографічних досліджень. По кандидатських дисертаціях — з 650 розглянутих тем схвалено — 527. Причини відхилення тем — відсутність чітко визначеного предмету дослідження, вузькість теми, достатня розробленість проблеми, нечіткість, а подекуди і наукова неспроможність формулювання обраної теми дисертації чи монографії. Нерідко формулювання і план докторської дисертації не мають чітко вираженого історико-партійного аспекту дослідження. Все це свідчить про необхідність дальшої активізації роботи цієї найважливішої ділянки.

Історики партії повністю усвідомлюють свій високий обов'язок і відповідальність перед партією і народом і немає сумніву, що докладуть усіх зусиль для дальшого піднесення історико-партійної науки в республіці відповідно до вимог історичного XXV з'їзду КПРС.

В. И. Юрчук

ЗАДАЧИ ИСТОРИКО-ПАРТИЙНОЙ НАУКИ В РЕСПУБЛИКЕ В СВЕТЕ РЕШЕНИИ XXV СЪЕЗДА КПСС

Резюме

В статье освещаются основные итоги развития историко-партийной науки в республике в период между XXIV—XXV съездами партии, намечаются ее основные задачи в свете решений XXV съезда КПСС.

ЄДНІСТЬ ПАРТІЇ І НАРОДУ — НЕПОРУШНИЙ ЛЕНІНСЬКИЙ ПРИНЦИП ДІЯЛЬНОСТІ КПРС

XXV з'їзд КПРС озброїв кому-

ністів, усіх радянських людей науково обгрунтованою програмою комуністичного будівництва на найближчий період. Червоною ниткою через його матеріали проходить турбота про дальший розвиток і зміцнення єдності партії і народу.

Непорушна єдність партії і народу є животворним джерелом, з якого КПРС черпає свою непереможну силу. Ця єдність склалася в ході революційної боротьби проти царизму і капіталізму, за свободу і щастя народу.

Комуністична партія є взірцем служіння справі робітничого класу, всіх трудящих в їх боротьбі за перемогу комунізму. Партія живе для народу, самовіддано відстоює його інтереси, є керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства. **«Партія існує для народу,— вказується у Програмі КПРС,— в служінні йому бачить смисл своєї діяльності.** Дальше розширення і поглиблення зв'язків партії з народом — необхідна умова успіху в боротьбі за комунізм»¹.

Історія КПРС — це історія її безперервно зростаючих і міцніючих зв'язків з масами. Ще в період створення Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», за свідченням Н. К. Крупської, В. І. Ленін прагнув «налагодити тісний зв'язок з масою, зблизитися з нею, навчитися бути виразником її кращих прагнень, навчитися бути їй близьким та зрозумілим і вести її за собою»².

Питання налагодження тісних контактів партії з масами завжди перебували в центрі уваги Володимира Ілліча. З перших кроків боротьби за створення партії нового типу він вбачав у трудящих головну рушійну силу історичного процесу. В. І. Ленін обгрунтував положення про те, що нерозривний зв'язок партії з масами є одним з найважливіших принципів її організаційної будови і практичної діяльності. Він, зокрема, підкреслював, що «...в цьому... зв'язку — єдина запорука нашого успіху»³. «Тільки той переможе і вдержить владу, — вказував Володимир Ілліч, — хто вірить у народ, хто порине в джерело живої народної творчості»⁴. Партія сильна лише тоді, коли вона вміє «...зв'язатися, зблизитися, до певної міри, коли хоче, злитися з найширшою масою трудящих, в першу чергу пролетарською, але також і з непролетарською трудящою масою»⁵.

Без органічного зв'язку з масами партія не може функціонувати і керувати ними. Вона лише тоді є справжнім вождем трудящих, коли свідомо і повно відображає їх прагнення, вміє вести їх за собою. «...Ми можемо управляти, — писав Володимир Ілліч, — тільки тоді, коли правильно виражаємо те, що народ усвідомлює»⁶.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 122.

² Н. Крупська. Спогади про Леніна, К., 1959, стор. 20.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 5, стор. 7.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 57.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 6.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 105.

Єдність партії і народу — не одноразовий акт, що виникає сам по собі, це — результат титанічної багаторічної боротьби КПРС за щастя народу. На Комуністичну партію історія поклала небачене за масштабами і важливістю завдання — побудову комуністичного суспільства. Це завдання комуністи можуть успішно виконати лише разом з масами, при умові їх безмежного довір'я і підтримки. «Без міцної єдності комуністів з широкими масами трудового народу, — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, — не було б ні перемоги революції в жовтні 1917 року, ні розгрому інтервентів у громадянській війні; були б немислимі індустріалізація країни і колективізація сільського господарства. Без єдності партії з усім народом ми не могли б здобути велику перемогу над фашизмом у Вітчизняній війні 1941—1945 років, побудувати соціалізм і перейти до будівництва комуністичного суспільства. Без неї неможливо було б об'єднати всі численні нації нашої країни в один могутній братерський союз»⁷.

Ленінські ідеї єдності партії і народу набули дальшого розвитку в рішеннях партійних з'їздів і конференцій, Пленумів ЦК КПРС. У них глибоко і всебічно показано величезне значення всієї багатогранної діяльності партії і кожного комуніста зокрема по зміцненню зв'язків з масами в період розвинутого соціалізму. На цьому етапі, коли комунізм стає питанням повсякденної практики мільйонів людей, коли в суспільстві розвиваються і міцніють паростки майбутнього, посилюється залучення до історичного процесу широких народних мас, зростають їх активність, ініціатива. У зв'язку з цим партія удосконалює форми і методи діяльності, розвиває ленінські принципи і норми внутріпартійного життя, зміцнює єдність своїх лав, підвищує боездатність всіх парторганізацій. Зв'язки партії з масами стають ще міцнішими, коли послідовно втілюються в життя ленінські норми партійного життя і принципи партійного керівництва. «Відстоюючи їх, — говорив на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев, — ведучи боротьбу проти їх порушень, партія завжди виявляла високу принциповість»⁸.

Наслідуючи ленінські традиції, партія завжди приділяла і приділяє велику увагу поліпшенню якості свого складу як необхідній умові дальшого ідейного і організаційного згуртування, удосконаленню внутрішнього життя партійних організацій, зміцненню їх зв'язків з масами.

Справжнім оглядом партійних сил, перевіркою того, як кожна партійна організація, кожен комуніст здійснюють на практиці рішення партії, був обмін партійних документів. Головний підсумок обміну партдокументів, — вказується в постанові ЦК КПРС «Про підсумки обміну партійних документів», — полягає в тому, що наша партія збагатилася новим досвідом організаторської і політичної роботи, зміцнила свої ряди, зв'язки з масами, ще більше зросла її роль як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства в боротьбі за комунізм»⁹.

Період, що минув між XXIV і XXV з'їздами партії, переконливо свідчив про дальше зростання ролі Комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, як організуючого ядра всієї політичної системи соціалізму. В «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» підкреслюється, що в цей період «з новою силою проявилась керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії Радянського Союзу, її багатогранна організатор-

⁷ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 409.

⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 72.

⁹ «Радянська Україна», 7 лютого 1975 р.

ська і політична діяльність по мобілізації радянського народу на успішне розв'язання завдань господарського і культурного будівництва»¹⁰. Комуністична партія Радянського Союзу є партією наукового комунізму, великою творчою, інтелектуальною силою нашого народу. «В умовах розвинутого соціалізму, — говорив на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев, — коли Комуністична партія стала партією всього народу, вона аж ніяк не втрачає свого класового характеру. За своєю природою КПРС була і лишається партією робітничого класу. Ми глибоко задоволені тим, що робітники становлять нині 58 процентів тих, хто вступає в її ряди. Це закономірно, це відображає провідну роль робітничого класу в житті суспільства»¹¹.

Масштабність і складність завдань комуністичного будівництва, піднесення творчої активності мас, залучення мільйонів трудящих до управління державними справами і виробництвом, дальший розвиток соціалістичної демократії, необхідність посилення комуністичного виховання — все це зумовлює зростання ролі партії в радянському суспільстві. В міру руху до комунізму поглиблюється, стає змістовнішою робота партії серед трудящих, міцнішають її зв'язки з народом. Це особливо важливо в зв'язку з розгортанням науково-технічної революції. Суспільна практика переконливо свідчить, що хід науково-технічної революції, її розмах і результати визначає не вузьке коло технічних спеціалістів, а широкі маси трудящих. «Нині прогрес науки і техніки стає справою всього радянського народу, його безпосереднім практичним завданням... Зусилля, талант, енергія, знання і досвід цих мас об'єднуються Комуністичною партією в єдину волю і спрямовані на досягнення єдиної великої мети — побудови комунізму»¹².

Керівна роль партії — вирішальна умова успішного будівництва комунізму, дедалі повнішого використання можливостей і переваг розвинутого соціалістичного суспільства. На цьому етапі партія прагне до ще більшого зміцнення і розширення зв'язків з масами, бо без уміння прислухатися до голосу мас і враховувати їх потреби, без готовності не тільки вчити маси, але й вчитися у них партія не змогла б вести за собою трудящих. «Комуністична партія, — писав М. І. Калінін, — добивається здійснення поставленої мети тільки разом з масами, відображаючи їх інтереси, організовуючи їх, просвіщаючи і спрямовуючи їх на досягнення цієї мети. Втрата тісного зв'язку партії з масами стала б втратою її комуністичного змісту»¹³.

Отже, керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії в соціалістичній революції, в будівництві соціалізму і комунізму — одне з корінних положень марксистсько-ленінської теорії. Не випадково сучасні антикомуністи намагаються всіляко заперечити керівну роль Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві, єдність партії і народу. Так, праві ревізіоністи твердять, що в соціалістичному суспільстві партія повинна відмовитися від ролі політичного вождя і організатора мас і виконувати лише просвітительські функції. Ця ревізіоністська ідея була використана в 1968 р. опортуністичними силами в Чехословаччині, які робили все для того, щоб відсунути компартію на другий план. «Ліві» ігнорують соціалістичну демократію, переносять військові методи на роботу державних і громадських організацій, що неминуче веде до воєнізації партії, до її відриву від народних мас.

¹⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 178—179.

¹¹ Там же, стор. 70.

¹² КПСС и современная научно-техническая революция, К., 1974, стор. 413.

¹³ М. И. Калинин. Советы партийному работнику, М., 1975, стор. 133.

Подібна антиленінська політика знайшла свій вияв у теоретичній і практичній діяльності нинішнього пекінського керівництва. В Китаї авантюристичні, великодержавно-шовіністичні дії групи Мао Цзе-дуна призвели до ліквідації органів народної влади, громадських організацій, до встановлення в країні антинародного військово-бюрократичного режиму, фактичного розгрому КПК, хоч маоїсти і продовжують прикриватися її ім'ям. Комуністична партія Радянського Союзу, інші марксистсько-ленінські партії ведуть рішучу боротьбу проти намагань перекрутити марксистсько-ленінське вчення, проти будь-яких спроб ослабити або дискредитувати керівну роль комуністичних партій в суспільстві.

XXV з'їзд КПРС конкретизував завдання партії по зміцненню і розширенню її зв'язків з масами в умовах розвинутого соціалізму. Посилення зв'язків з масами, проведення живої організаторської і політичної роботи, підкреслюється в документах з'їзду, — ось шлях успішного розв'язання грандіозних економічних і соціально-політичних завдань, накреслених партією на десяту п'ятирічку. «...Весь світ бачить, — говорив на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев, — що діяльність нашої партії, її прагнення спрямовані на те, щоб зробити все необхідне для блага людини, в ім'я людини. Саме ця найвища, гуманна мета партії ріднить її з народом, з'єднує її з усіма радянськими людьми міцними, нерозривними узами»¹⁴.

Основною ланкою зв'язку партії з народом є її первинні організації. Вони працюють у гущі мас, там, де відбувається безпосередній процес будівництва і творення.

Нині у нашій країні діє 390 тис. первинних парторганізацій¹⁵, а на Україні — 63 892 первинні, 57,7 тис. цехових парторганізацій і 108 тис. партійних груп¹⁶. Вони відіграють вирішальну роль у втіленні в життя політики партії, вихованні комуністів і всіх трудящих. Живе, безпосереднє спілкування з робітниками, колгоспниками, службовцями, постійний вплив на них — головне в роботі кожної партійної організації, кожного комуніста. В. І. Ленін говорив, що комуністи «...повинні жити в гущі робітничого життя, знати його вздовж і впоперек, уміти безпомилково визначити в будь-якому питанні, в будь-який момент настрої маси, її справжні потреби, прагнення, думки, вміти визначити, без тіні фальшивої ідеалізації, ступінь її свідомості і силу впливу тих чи інших забобонів і пережитків старих часів, уміти завоювати до себе безмежне довір'я маси товариським ставленням до неї, дбайливим задоволенням її потреб»¹⁷.

XXV з'їзд КПРС відзначив, що роль первинних партійних організацій у втіленні в життя політики партії, зміцненні зв'язків з масами неухильно зростає. Сьогодні в нашій країні практично немає жодної важливої ділянки в сфері виробництва, обслуговування і управління народним господарством, де б не існував партійний осередок. «...Ці осередки, — писав В. І. Ленін, — тісно зв'язані між собою і з центром партії, обмінюючись своїм досвідом, здійснюючи роботу агітації, пропаганди, організації, пристосовуючись до всіх чисто галузей громадського життя, до всіх чисто різновидів і підрозділів трудящої маси, повинні систематично виховувати такою різносторонньою роботою і самих себе, і партію, і клас, і маси»¹⁸.

¹⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 98.

¹⁵ Там же, стор. 72.

¹⁶ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 51.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 332—333.

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 181—182.

Через свої первинні організації партія впливає на піднесення економіки, удосконалення суспільних відносин, розвиток демократії, виховує трудящих. У Звітній доповіді XXV з'їзду КПРС Л. І. Брежнев підкреслював, що «первинні парторганізації перебувають на передньому краї економічного і культурного будівництва, діють у самій гущі народу. Всією своєю роботою вони активно сприяють з'єднанню політики партії з живою творчістю мас, успішному розв'язанню господарсько-політичних та ідейно-виховних завдань»¹⁹. Після XXV з'їзду КПРС їх діяльність значно активізувалася. Вони, зокрема, виховують у комуністів і всіх трудящих почуття високої відповідальності за стан справ у трудових колективах — цих основних осередках соціалістичного суспільства.

Важливе значення для зміцнення зв'язків партії з масами має ідейно-виховна робота. Сила соціалізму — в свідомості мас. Чим більший обсяг перетворювальної соціально-політичної практики, чим складніше і динамічніше життя, масштабніші завдання, які потрібно розв'язувати, тим вищі вимоги до духовного потенціалу суспільства, до кожної окремої особи, тим більше потрібно знань, переконаності, творчості, єдності мас.

Велику увагу ідеологічній роботі, зокрема ідейно-політичному вихованню трудящих, приділив XXV з'їзд КПРС. Він, зокрема, підкреслив, що питання комуністичного виховання, формування наукового світогляду і комуністичної моралі всіх членів суспільства мають перебувати в центрі уваги всієї партії, кожної партійної організації. «Практика партійних організацій підказує нам шлях, — зазначається у документах XXV з'їзду КПРС, — ідучи по якому ми можемо добитися підвищення її ефективності. Це — комплексний підхід до постановки всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих»²⁰. Комуністи повинні завжди бути у гущі мас, вивчати і акумулювати їх досвід, радитися з ними з корінних питань комуністичного будівництва, дбати про підвищення матеріального і культурного рівня народу, розвиток його невичерпної енергії і творчості.

Комуністична партія зміцнює свої зв'язки з масами не лише шляхом безпосередніх контактів з ними, а й через систему громадських організацій. Це, — насамперед, Ради депутатів трудящих, професійні спілки, комсомол, органи народного контролю, наукові, оборонні, спортивні та інші організації. Всі вони мають певні функції і відіграють відповідну роль у політичній системі радянського суспільства. Партійні організації спрямовують їх роботу, проводять через них політичну лінію партії, здійснюють свою керівну роль.

У Радах, що поєднують риси державних і громадських організацій, представлені всі верстви народу. Політичний лад при соціалізмі, писав В. І. Ленін, «це — влада, відкрита для всіх, що робить все на очах у маси, доступна масі, що виходить безпосередньо від маси, прямий і безпосередній орган народної маси і її волі...»²¹. В умовах розвинутого соціалізму Ради втілюють у собі народну владу, керують всіма справами нашої загальнонародної держави. Посилення ролі радянських органів у господарському і культурному будівництві партія розглядає як важливу передумову дальшого зміцнення своїх зв'язків з широкими масами.

КПРС керує Радами через комуністів, об'єднаних у партійні гру-

¹⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 75.

²⁰ Там же, стор. 83.

²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 297.

пи. Аналізуючи на XXV з'їзді КПРС заходи Центрального Комітету щодо зміцнення Рад депутатів трудящих, розширення їх прав і матеріальних можливостей, Л. І. Брежнев говорив, що у звітний період їх робота «...дістала, як кажуть, нове дихання»²². Комуністична партія дбає про те, щоб всебічно підвищувалася роль Рад, щоб через школу державного управління пройшла якомога більша кількість населення, щоб наша демократія постійно розвивалася, вдосконалювалася, щоб зростав авторитет радянських установ. У роботі Рад бере участь широкий актив, чисельність якого нині перевищує 31 млн. чол. Тільки протягом останніх двох десятиріч школу державного управління через Ради пройшли 20 млн. чол.²³ Ці дані підтверджують слова В. І. Леніна про тісний зв'язок Рад з трудящими. «...Цей апарат,— писав Володимир Ілліч,— дає зв'язок з масами, з більшістю народу настільки тісний, нерозривний, який легко перевіряється і відновлюється, що нічого подібного в старому державному апараті нема й сліду»²⁴.

Переконалим свідченням нерозривної єдності партії і народу, активної участі мас у державних справах стали вибори до Верховних Рад союзних і автономних республік, до місцевих Рад депутатів трудящих, проведені влітку 1975 р. Наприклад, у виборах до місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР взяли участь 99,99% виборців. Депутатами місцевих Рад обрано 376 769 робітників і колгоспників (72,3% від загальної кількості), 240 701 жінка (46,2%), 242 834 члени і кандидати у члени КПРС (46,6%), 278 561 безпартійний (53,4%). 187 942 чол. (36%) обрано вперше²⁵. Ці вибори ще раз підтвердили, що робітничий клас, колгоспне селянство, радянська інтелігенція зросли ідейно, політично, під керівництвом Комуністичної партії нагромадили великий досвід державного, господарського і культурного будівництва, продемонстрували відданість ідеям комунізму. Блок комуністів і безпартійних став, по суті, політичним виявом єдності партії і народу. Вибори є своєрідним випробуванням міцності зв'язків комуністів з масами, а голосування — вищою формою народного волевиявлення, всенародною оцінкою діяльності партії, її політики.

Важливим демократичним принципом діяльності Рад є систематична зв'язність їх депутатів перед виборцями. Це дає змогу депутатам глибше вивчати потреби і запити виборців, а трудящим перевіряти і оцінювати роботу своїх обранців. У 1975 р. 10 352 виконкоми місцевих Рад України звітували про свою роботу на сесіях Рад депутатів трудящих. За цей же час у республіці відбулося 52 282 зборів, на яких обговорювалися звіти виконкомів Рад. У них взяло участь 12 596 549 чол. Багато тисяч виборців висловили критичні зауваження, внесли пропозиції і прилучилися таким чином до управління державою. Практику інформування трудящих про діяльність Рад партія розглядає як важливу умову розвитку соціалістичної демократії, виховання у радянських людей почуття справжніх господарів країни, як одну з форм зв'язку з масами.

По виробничій лінії партія підтримує зв'язок з народом при допомозі професійних спілок. Це — найбільш масова організація, яка охоплює майже всіх працюючих. У нашій країні нині налічується понад 107 млн. членів профспілок, зокрема на Україні — більше ніж 20 млн.²⁶

²² Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 91.

²³ Вопросы социально-политического развития общества, М., 1975, стор. 43; «Правда», 11 лютого 1976 р.

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 289.

²⁵ «Радянська Україна», 20 червня 1975 р.

²⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 93; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 61.

Через профспілки партія проводить свою політику, активно залучає трудящих до управління державними і громадськими справами. Партійне керівництво профспілками, вказував В. І. Ленін, означає «найтісніше зближення спілок з партією — такий єдино правильний принцип. Прагнення зблизити і зв'язати спілки з партією — такою повинна бути наша політика, причому проводити її треба наполегливо і витримано в усій нашій пропаганді, агітації, в організаційній діяльності...»²⁷.

В розвинутому соціалістичному суспільстві роль профспілок значно зростає, їх функції і обов'язки розширюються. Життя профспілок наповнюється новим змістом. Вони дедалі ширше залучають трудящих до управління державними і громадськими справами, виробництвом, спрямовують їх зусилля і творчу ініціативу на розв'язання завдань науково-технічного прогресу, організовують соціалістичне змагання, виховують комуністичне ставлення до праці. Останнім часом підвищилася роль профспілкових організацій у колгоспах, що позитивно вплинуло на розв'язання завдань піднесення сільського господарства і поліпшення умов праці та побуту колгоспників.

Нині, говорив на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев, зростає концентрація виробництва, створюються виробничі об'єднання, а тому треба «...відрегулювати питання про структуру виробничих профспілок, з тим щоб вона повніше відповідала структурі управління промисловістю, а також про форми і методи роботи профспілок у виробничих об'єднаннях, про права керівних органів галузевих профспілок»²⁸.

Профспілки захищають права та інтереси трудящих, активно займаються побутовими, соціальними питаннями. «Саме тому, — наголошував на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев, — що наші профспілки ставлять у центр своєї діяльності інтереси трудової людини, їх обов'язком є турбота про піднесення виробництва»²⁹.

Керуючись положеннями і висновками Звітної доповіді ЦК КПРС, його постановами, профспілки покликані сприяти прискоренню науково-технічного прогресу, зростанню продуктивності праці, всемірному поліпшенню якості роботи в усіх ланках народного господарства, боротися за ефективну організацію колективної праці. «Сучасне виробництво, — говорив на зустрічі з робітниками Московського автозаводу ім. І. О. Лихачова Л. І. Брежнев, — вимагає, щоб кожен працівник ясно уявляв собі своє місце в трудовому процесі, знав, що і навіщо він робить, що від нього залежить, відчував, що його праця — необхідна частина загальної роботи»³⁰. Забезпечити такий рівень діяльності профспілок — значить забезпечити дальше розширення і поглиблення зв'язків партії з масами.

Тісний зв'язок з радянською молоддю партія здійснює через Ленінський комсомол, в лавах якого налічується 35 млн. юнаків і дівчат, а на Україні — близько 6 млн.³¹ Партія доручила комсомолові почесну й відповідальну справу — виховувати радянську молодь у дусі комуністичної ідейності й дисциплінованості, активно пропагувати серед юнаків і дівчат досягнення і переваги соціалістичного ладу, добиватися, щоб кожна молода людина була активним будівником нового суспільства. «Без перебільшення можна сказати, — зазначав

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 102.

²⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 94.

²⁹ Там же, стор. 93.

³⁰ «Радянська Україна», 1 травня 1976 р.

³¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 94; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 62.

Л. І. Брежнев у промові на XVII з'їзді ВЛКСМ, — що жодне велике питання — йдеться про справи Радянського Союзу, області, району, трудового колективу — не розв'язується без участі молоді»³².

Важливою передумовою успішного виконання комсомолом свого суспільного покликання є керівництво партії, яке постійно розвивається і вдосконалюється, набуває нових форм і методів. Випробуваною формою виховання у підростаючого покоління любові до праці є його участь у діяльності студентських будівельних загонів, комсомольсько-молодіжних бригад, у соціалістичному змаганні. Про доблесні справи комсомолу у минулій п'ятирічці багато добрих слів сказав на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев. Це і будівництво Байкало-Амурської магістралі, і ударні комсомольські будови; їх у п'ятирічці було 670, тут працювало понад півмільйона юнаків і дівчат. Комсомол шефствує над спорудженням 1200 об'єктів меліоративного і сільського будівництва Нечорноземної зони Російської Федерації. Величезну справу роблять студентські будівельні загони. За дев'яту п'ятирічку вони виконали обсяг робіт приблизно на 5 млрд. крб.³³

Протягом минулої п'ятирічки введено в експлуатацію 145 тис. промислових і сільськогосподарських об'єктів, над якими шефствував комсомол України. Ударно працюють дві з половиною тисячі посланців нашої республіки на будівництві БАМу. Один мільярд карбованців освоїли студентські будівельні загони³⁴. Понад 7,5 тис. комсомольсько-молодіжних колективів, 125 тис. молодих виробничників України зобов'язалися завершити плани 1976 р. до 59-ї річниці Великого Жовтня³⁵.

XXV з'їзд КПРС поставив перед комсомолом як надійним помічником партії, її безпосереднім бойовим резервом великі завдання. «Трудова слава комсомолу, — зазначав на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев, — це міцно завойована ним позиція. Але... треба розуміти, що само життя ставить до комсомолу дедалі вищі вимоги. Адже саме в комсомолі молоді люди активно прилучаються до свідомої участі в комуністичному будівництві... Ми хочемо, щоб ентузіазм, жвавість розуму, молода енергія залишались у наших людей на все життя. Цьому повинен сприяти комсомол, це повинно бути його важливою турботою»³⁶.

Партійне керівництво — це політичне керівництво, воно не має нічого спільного з дрібною опікою, адмініструванням. Метод переконання, організації і виховання мас, підтримка і заохочення пошуків державними і громадськими організаціями найбільш дієвих форм роботи, підвищення їх ролі у вирішенні різних питань політичного, господарського і культурного життя країни, контроль і практична допомога — такі основні риси стилю партійного керівництва. Постійно підключались про поліпшення діяльності громадських організацій, Комуністична партія зміцнює зв'язки з трудящими.

У результаті перемоги соціалізму в нашій країні склалася нова історична спільність людей — радянський народ. В її основі лежить союз робітничого класу, селянства, інтелігенції. Виникнення цієї інтернаціональної спільності — закономірний результат соціального прогресу, економічного і політичного зближення народів, утвердження соціалістичної ідеології, братерської дружби і співробітництва трудящих різних національностей, непорушної єдності Комуністичної партії і радянського народу.

³² «Радянська Україна», 24 квітня 1974 р.

³³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 94.

³⁴ «Радянська Україна», 13 лютого 1976 р.

³⁵ «Радянська Україна», 3 лютого 1976 р.

³⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 94—95.

Здійснюючи керівництво суспільством, партія глибоко вивчає життя народу, потреби, запити, інтереси і настрої людей, гідно виконує роль політичного вождя робітничого класу, всіх трудящих, усього народу.

Однією з важливих форм зв'язку партії з масами, як зазначалося на XXV з'їзді КПРС, є листи, заяви, пропозиції трудящих, що надходять у партійні, радянські і громадські організації. Приклад уважного ставлення до потреб і листів трудящих показує Центральний Комітет КПРС. На XXV з'їзді КПРС підкреслювалося, що в листах «...виражається підтримка політики партії, висловлюються думки з багатьох корінних питань життя партії і держави. Центральний Комітет систематично інформується про все, що заслуговує уваги в листах трудящих. Найважливіші пропозиції і думки розглядаються Політбюро і Секретаріатом ЦК, враховуються при розробці постанов і законів. Багато з них було використано і при підготовці матеріалів цього з'їзду»³⁷.

Таке ставлення до заяв і пропозицій трудящих створює сприятливі умови для розгортання критики знизу, для зростання творчої ініціативи і активності мас. Наприклад, понад мільйон пропозицій і побажань було внесено трудящими на зборах і в листах при обговоренні проекту ЦК КПРС до XXV з'їзду партії «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки». Більше 600 тис. листів, телеграм, трудових рапортів від колективів підприємств, колгоспів, радгоспів, установ, організацій і окремих радянських громадян надійшло на ім'я XXV з'їзду партії та ЦК КПРС³⁸.

У постанові ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення роботи з листами трудящих у світлі рішень XXV з'їзду КПРС» підкреслюється, що завдання партійних, радянських, профспілкових і господарських органів полягає в тому, щоб «ввести в практику роботи систематичне комплексне вивчення листів, які надходять, робити на основі їх аналізу необхідні висновки, зв'язані з вирішенням поточних і перспективних завдань»³⁹. Цей важливий документ свідчить, що наша партія, її Центральний Комітет послідовно і наполегливо втілюють у життя ленінські принципи роботи з листами трудящих, невтомно піклуються про використання в практичній діяльності пропозицій і побажань радянських людей з метою успішного виконання планів десятої п'ятирічки.

Завдяки монолітній єдності партії і народу радянська економіка і культура піднялася на якісно новий щабель. Підсумки дев'ятої п'ятирічки наочно продемонстрували величезні можливості і переваги соціалістичної системи господарства, яка не знає безробіття, інфляції та криз, характерних для капіталістичного світу.

Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС підкреслював, що «наш народ глибоко зрозумів політику партії і беззаперечно, всім серцем підтримує її. Підтримав ділами, ударною працею, всенародним розмахом соціалістичного змагання. В результаті ще міцнішою стала єдність партії і народу, були створені умови для того, щоб наступне п'ятиріччя ознаменувалось новими досягненнями в усіх сферах»⁴⁰. Нині в СРСР є всі необхідні умови для розв'язання нових, більш складних завдань відповідно до довгострокової соціально-економічної програми Комуністичної партії.

Величезні перспективи дальшого розвитку країни накреслив XXV з'їзд КПРС. Десята п'ятирічка стане новим, важливим етапом у ство-

³⁷ Там же, стор. 75.

³⁸ «Радянська Україна», 5 травня 1976 р.

³⁹ «Радянська Україна», 4 травня 1976 р.

⁴⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 5.

ренні матеріально-технічної бази комунізму, вдосконаленні суспільних відносин і формуванні нової людини, розвитку соціалістичного способу життя. Як відзначається в «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки», «головне завдання десятої п'ятирічки полягає в послідовному здійсненні курсу Комуністичної партії на піднесення матеріального і культурного рівня життя народу на основі динамічного і пропорційного розвитку суспільного виробництва і підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірного поліпшення якості роботи в усіх ланках народного господарства»⁴¹.

Продуктивні сили піднімуться на якісно новий ступінь. Національний доход, який використовується на споживання і нагромадження, збільшиться на 24—28%⁴² і становитиме 457,3 млрд. крб., тобто перевищить рівень 1975 р. на 96 млрд. крб.⁴³

Економіка Радянської України — складова, органічна частина єдиного народногосподарського комплексу — в новому п'ятиріччі також розвиватиметься швидкими темпами. Обсяг промислового виробництва зросте у республіці на 30—34%, капітальні вкладення в народне господарство становитимуть 92,5 млрд. крб., що на 16% більше, ніж у дев'ятій п'ятирічці⁴⁴. В посиленні зв'язків партії з масами — шлях успішного розв'язання грандіозних завдань, накреслених XXV з'їздом КПРС. Адже виконання цих планів залежить від кожного виробничого колективу, кожного трудівника, від його наполегливості, організованості і дисципліни, знання своєї справи, додержання суворого режиму і ритму праці.

Люди праці ділом відповідають на заклик партії — розгорнути соціалістичне змагання за успішне виконання завдань десятого п'ятирічного плану. Так, кращі виробничниці Дарницького шовкового комбінату м. Києва ткалі Л. К. Кондратьєва, Г. Т. Золотова та П. Г. Волковинська перейшли на обслуговування 104 верстатів при нормі 40. Завдяки цьому вони виконають план 1976 р. за 4 місяці 18 днів, а п'ятирічку — за 1 рік 9 місяців. Бригада В. Г. Мурзенка з шахти «Червоний партизан» об'єднання «Свердловантрацит» зобов'язалася в 1976 р. видобути не менше мільйона тонн антрациту, а в цілому за п'ятирічку — 5 млн. т. Цей цінний почин підтримали 66 бригад і дільниць Мінвуглепрому СРСР, які зобов'язалися у першому році десятої п'ятирічки видати на-гора не менше ніж по 500 тис. т вугілля і сланцю⁴⁵.

Повсякденно дбаючи про зміцнення своїх зв'язків з народом, партія створює всі умови для неухильного зростання політичної і трудової активності мас, мобілізує їх на успішне виконання завдань десятої п'ятирічки і взятих соціалістичних зобов'язань.

На етапі розвинутого соціалізму швидкими темпами здійснюється науково-технічна революція, у житті з'являється багато нового — виникають нові галузі науки і виробництва, нові професії і нові відносини між людьми. І для того, щоб краще пізнати ці нові процеси розвитку соціальних відносин, своєчасно підтримати виникнення нового, прогресивного в будь-якій галузі людської діяльності, партія все більше розширює зв'язки з масами. Це дає змогу не тільки роз'яснювати трудящим політику партії, мобілізувати маси на її виконання, а й перевіряти дієвість нових теоретичних положень на практиці.

⁴¹ Там же, стор. 186.

⁴² Там же.

⁴³ «Радянська Україна», 2 квітня 1976 р.

⁴⁴ «Правда України», 13 березня 1976 р.

⁴⁵ «Радянська Україна», 23 квітня 1976 р.; «Комуніст України», 1976, № 5, стор. 17.

Отже, історичний досвід КПРС переконливо довів, що ленінський принцип зв'язку партії з масами має величезне значення на всіх етапах розвитку нашої соціалістичної Батьківщини, є законом життя і діяльності КПРС. Зв'язок з масами допомагає партії виробляти таку політику, яка найбільш повно відображає корінні інтереси трудящих, довести цю політику до їх свідомості, організувати маси на втілення її в життя.

Науково обгрунтована політика Комуністичної партії — запорука її успішної діяльності, всіх перемог радянського народу. Через політику партії народні маси пізнають і використовують закони суспільного розвитку. Пізнавши ці закони, вони свідомо творять історію, виступають активною силою у боротьбі за побудову комунізму. «...Політика — це фактична доля мільйонів людей...»⁴⁶, — писав В. І. Ленін.

Бути комуністом — значить працювати, творити, діяти насамперед в інтересах загальної справи. Комуніст — боець переднього краю, кришталево чистий і скромний, невтомний у пошуках, поборник нового, прогресивного, товариш і друг, який завжди прийде на допомогу, громадський активіст. Праця є основним критерієм політичної зрілості члена партії, його відданості ідеям марксизму-ленізму, справі побудови комуністичного суспільства. «Радянські люди знають, — підкреслював у Звітній доповіді XXV з'їзду КПРС Л. І. Брежнев, — там, де труднощі, — там попереду комуністи. Радянські люди знають: що б не сталося, комуністи не підведуть. Радянські люди знають: там, де партія, — там успіх, там перемога! Народ довіряє партії. Він цілком підтримує її внутрішню і зовнішню політику. І це подесятьє сили партії, є для неї джерелом невичерпної енергії»⁴⁷.

Таким чином, зростання керівної ролі партії означає не тільки розширення її прав, а насамперед розширення її обов'язків і завдань, підвищення відповідальності перед радянським народом за здійснення величної програми комуністичного будівництва.

Рішення XXV з'їзду КПРС міцно увійшли в наше життя. Щодня на підприємствах і будовах, на колгоспних і радгоспних ланах, в наукових та інститутських лабораторіях вони втілюються у конкретні справи. Розгортається масове соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань десятої п'ятирічки, підвищення ефективності виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці.

Запорукою нових досягнень будівників комунізму є ленінська єдність партії і народу — непорушний закон життя радянського суспільства, найцінніше завоювання соціалізму, невичерпне джерело непереможності нашої великої справи.

М. Є. Голубков

ЕДИНСТВО ПАРТИИ И НАРОДА — НЕРУШИМЫЙ ЛЕНИНСКИЙ ПРИНЦИП ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КПСС

Резюме

Неразрывная связь партии с массами является одним из важнейших принципов партийного руководства. На основе материалов XXV съезда КПСС в статье показано укрепление и развитие этого важнейшего принципа в период развитого социализма, раскрыто значение организаторской и идейно-политической работы партии в массах.

⁴⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 126.

⁴⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 98.

РОЗВИТОК СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР

Історія соціалістичного будівництва в Радянському Союзі багата численними прикладами вмілого розв'язання Комуністичною партією багатьох складних завдань політичного, господарського і культурного розвитку як країни в цілому, так і окремих її районів. Одним з яскравих прикладів великої турботи Комуністичної партії і Радянської держави про економічний розквіт відсталих у минулому районів є соціалістична індустріалізація західних областей України. Цьому питанню економісти та історики вже присвятили ряд досліджень¹. Автор даної статті ставить своїм завданням розкрити загальні закономірності і особливості цього процесу.

Західноукраїнські землі були возз'єднані з Радянською Україною в той час, коли радянський народ уже завершив соціалістичну реконструкцію всіх галузей народного господарства і в основному побудував соціалізм.

Найважливіші завдання соціалістичного будівництва в західних областях республіки — відсталого в минулому краю, який протягом тривалого часу був колоніальним придатком іноземного капіталу — полягали в їх економічному піднесенні, створенні тут потужної індустрії та численного загону робітників. Питання про соціалістичну індустріалізацію західних областей України було поставлене Комуністичною партією ще в 1940 р., одразу ж після проведення націоналізації фабрик, заводів і банків. Вже навесні 1941 р. промисловість цих областей випускала продукції майже вдвічі більше, ніж у 1938 р. Цього було досягнуто, головним чином, за рахунок повнішого використання наявних виробничих потужностей, розширення діючих та створення нових підприємств.

Розпочата робота була перервана віроломним нападом гітлерівської Німеччини на Радянський Союз і знову відновилася після визволення західних областей республіки від фашистських загарбників. Тут, як і скрізь, де «господарювали» окупанти, промислові підприємства та залізничний транспорт були дощенту зруйновані, а основна частина кваліфікованої робочої сили і спеціалістів — знищена або вивезена на каторжні роботи до Німеччини. Тому промисловість у західних областях фактично доводилося створювати заново.

Історичною заслугою Комуністичної партії і Радянської держави, яскравим виявом їх ленінської національної політики, великої турботи про наймолодші області Радянської України було прийняття ще в

¹ В. Засанський. Створення і утвердження соціалістичних виробничих відносин в промисловості західних областей УРСР, Львів, 1958; В. Петрушко. Розвиток промисловості західних областей України, К., 1959; В. Задорожний, М. Паламарчук. Успіхи економічного розвитку західних областей Української РСР, К., 1960; В. Варецький. Соціалістичне перетворення у західних областях УРСР, К., 1960; І. Богодист. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР (1939—1950), К., 1961; В. Маланчук. Торжество ленінської національної політики Львів, 1963; Б. Яремчишин. Розвиток електроенергетики в західних областях Української РСР, Львів, 1963; та ін.

ході війни ряду постанов, якими передбачалася не тільки відбудова зруйнованого господарства, а й даліше економічне піднесення, соціалістична індустріалізація цих областей.

Особливу увагу Центральний Комітет партії і Радянський уряд звертали на розвиток головного центру цих областей — Львова, який з міста купців, дрібних ремісників і службовців мав перетворитися на великий індустріальний центр республіки. Уже в грудні 1944 р. Державний Комітет Оборони, а в квітні 1945 р. Рада Народних Комісарів СРСР прийняли спеціальні постанови про відбудову і розвиток промисловості Львова. У січні 1945 р. аналогічна постанова була прийнята Радою Народних Комісарів УРСР і ЦК Компартії України. Цими постановами передбачалося спорудження у Львові майже двадцяти нових великих промислових об'єктів, головним чином машинобудівних і приладобудівних, а також ряду підприємств легкої, харчової та інших галузей промисловості².

Одночасно проводилася велика робота, спрямована на відбудову і піднесення економіки всіх міст і сіл західних областей України. У травні 1945 р. ЦК Компартії України і Уряд республіки прийняли постанову «Про заходи по відбудові і дальшому розвитку господарства у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Ровенській, Волинській і Чернівецькій областях на 1945 рік»³.

Ці документи поклали початок величезній роботі, пов'язаній з індустріалізацією західних областей України, визначили шляхи ліквідації їх економічної відсталості і головні напрями розвитку тут соціалістичної індустрії.

Курс на соціалістичну індустріалізацію західних областей України знайшов своє відображення у схваленому Верховною Радою СРСР в березні 1946 р. «Законі про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.». У ньому, зокрема, намічалось будівництво промислових об'єктів союзного значення у Львові і ставилось завдання «перетворити місто Львів у великий індустріальний центр України»⁴.

Розроблена партією і урядом програма індустріалізації західних областей України була складовою частиною єдиного плану розвитку матеріально-технічної бази соціалізму в усій країні, що забезпечувало високі темпи промислового будівництва в цих областях на тривалу перспективу. Створення великої індустрії в західних областях України органічно поєднувалось з розвитком і вдосконаленням єдиного народно-господарського комплексу СРСР, в якому їй відводилося відповідне місце.

Соціалістична індустріалізація західних областей України відбувалася в умовах повної перемоги соціалізму в СРСР. В країні утвердились соціалістичні виробничі відносини, міцна морально-політична єдність радянського суспільства і непорушна дружба народів. На той час радянський народ мав значний досвід соціалістичного будівництва і володів цілим арсеналом випробуваних методів господарювання. Економічна могутність країни, незважаючи на величезні збитки, завдані війною, давала можливість виділяти для потреб західних областей величезні кошти і численні кадри спеціалістів. Вже в роки четвертої п'я-

² Радянський Львів. 1939—1955. Документи й матеріали. Львів, 1956, стор. 246—258, 263—271.

³ «Вільна Україна», 10 травня 1945 р.

⁴ Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр., К., 1946, стор. 53.

тирічки капіталовкладення в розвиток народного господарства цих областей досягли 5 млрд. крб. (за тодішнім масштабом цін)⁵.

Центральний Комітет партії і Радянський уряд тримали під повсякденним контролем процес індустріалізації західних областей України і керували ним. Партійні організації очолили соціалістичне змагання трудящих. Питання, пов'язані з поширенням передового досвіду, поліпшенням роботи промислових підприємств і будівельних організацій, були постійно в полі зору бюро обкомів, міськкомів і райкомів партії, систематично обговорювалися на пленумах і зборах партійного і господарського активу. Парторганізації регулярно проводили районні, міські та обласні зльоти стахановців і раціоналізаторів, партійно-технічні конференції. З кожним роком поліпшувалася робота парторганізацій промислових підприємств і будов. Парторганізації зростали чисельно, збільшувалася кількість комуністів, зайнятих безпосередньо на виробництві. У Львові, зокрема, протягом 1948—1950 рр. вона зросла в 1,7 раза⁶.

Борючись за виконання завдань четвертої п'ятирічки, робітники підприємств західних областей України виявляли масовий трудовий героїзм. На підприємствах Львова, наприклад, у 1948 р. понад 200 робітників виконали по п'ять і більше, понад 100 робітників — по три—чотири, близько 4 тис. — по дві річні норми. А в завершальному році четвертої п'ятирічки понад 10 тис. робітників виконали по два і більше річних виробничих завдань⁷.

На підприємствах західних областей України знаходили відгук патріотичні починання, які народжувалися в країні: за економію сировини, підвищення якості продукції, прискорення оборотності коштів, надпланові нагромадження, краще використання виробничих площ. Фабрики і заводи західних областей України в останні роки п'ятирічки давали по 14—18 млн. крб. надпланових нагромаджень. Сотні підприємств 1—2 дні на місяць працювали на зекономленій сировині. Багато виробничих бригад і цехів Львова, Чернівців, Ужгорода, Станіслава (нині — Івано-Франківськ) та інших міст випускали продукцію тільки відмінної якості⁸.

Важливим фактором успішного здійснення програми соціалістичної індустріалізації західних областей України була братня допомога радянських народів. З усіх кінців нашої неосяжної Батьківщини в ці області надсилалися машини, устаткування, сировина тощо. Досить сказати, що протягом четвертої п'ятирічки із східних районів країни тільки до Львова надійшло 8,2 тис. одиниць промислового устаткування⁹.

Бурхливі темпи розвитку нових галузей промисловості вимагали великої кількості кваліфікованих робітників, особливо інженерно-технічного персоналу. І молодій промисловості західних областей була подана велика допомога кадрами з інших братніх республік, особливо з РРФСР. Кількість лише інженерно-технічних працівників та інших спеціалістів, які прибули на постійну роботу до Львова в 1945—1950 рр., перевищувала 16 тис. чол¹⁰. В ході соціалістичного змагання, яке розгорнулося між колективами молодих західноукраїнських підпри-

⁵ Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1957, стор. 356—369.

⁶ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 4, с. 1, спр. 592, арк. 213; оп. 2, спр. 194, арк. 322.

⁷ Рясні плоди дружби, Львів, 1974, стор. 96.

⁸ Там же.

⁹ Нариси історії Львова, Львів, 1956, стор. 328.

¹⁰ Там же.

ємств та робітниками з інших радянських республік, останні ділилися своїм досвідом роботи, технічними знаннями, давали цінні консультації.

Все це забезпечило високі темпи індустріального розвитку західних областей України. У 1950 р. їх промисловість приблизно вдвічі перевершила рівень випуску продукції 1940 р. Стали до ладу діючих нові підприємства. У 1945—1946 рр. почали випускати промислову продукцію такі львівські заводи, як приладобудівний, електроламповий, телеграфно-телефонної апаратури, сільськогосподарських машин, інструментальний, «Теплоконтроль» та велосипедний, панчішна і трикотажна фабрика, а трохи згодом — жиркомбінат, картонна фабрика, завод автотранспорту, віконного скла та ін. Ряд великих підприємств виріс у містах Дрогобицької, Чернівецької, Ровенської, Тернопільської та інших областей.

Уже в 40-х і на початку 50-х років було багато зроблено для вичерпання природних багатств краю, зокрема, відкрито родовище нафти в Долині і кілька газових родовищ на Прикарпатті, Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн одне з найбільших у Європі родовищ сірки в районі Роздолу.

Наприкінці четвертої п'ятирічки в західних областях України налічувалося близько 50 великих підприємств, на кожному з яких працювало більше 500 чол. (без урахування нафтових промислів і лісозаготівельних організацій), понад 20 підприємств з кількістю робітників від 300 до 500, багато середніх і дрібних фабрик і заводів. Виріс численний загін робітничих кадрів, кількість яких на кінець п'ятирічки становила близько 300 тис. чол., а разом з будівельниками і залізничниками перевищувала 400 тис. чол. Це були не працівники дрібних майстерень і напівкустарних підприємств, як до 1939 р., а індустріальні робітники, зайняті переважно на великих фабриках і заводах, оснащених потужною технікою. Промислові кадри — робітники та інженерно-технічні працівники — формувалися переважно з місцевого населення та вихідців із східних областей України. Якщо до 1939 р. українців у складі робітників була меншість, а серед інженерно-технічних працівників — взагалі незначний процент, то вже в 1947 р. у промисловості і будівництві їх працювало приблизно 70% ¹¹. Це переконливо спростовує брехливі твердження українських буржуазних націоналістів про «русифікацію» західних областей у процесі їх індустріалізації.

Водночас важливою рисою формування кадрів робітничого класу і технічної інтелігенції західних областей України був їх багатонаціональний характер. Пліч-о-пліч з українськими робітниками, інженерами й техніками працювали росіяни, білоруси, представники інших народів Радянського Союзу, які допомагали створювати в західних областях України соціалістичну індустрію.

Успішне виконання четвертого п'ятирічного плану стало вирішальним кроком на шляху подолання економічної відсталості західних областей України, створило міцну базу для успішного розв'язання нових завдань. Головне з них полягало в тому, щоб наблизити рівень індустріального розвитку західних областей республіки до рівня східних.

У 50-х роках умови, в яких відбувалася індустріалізація західних областей України, були значно сприятливішими, ніж у четвертій п'ятирічці. На цей час країна і республіка відновили свій промисловий потенціал, а в західних областях вже діяли численні заводи і фабрики,

¹¹ Див., наприклад: Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 5, спр. 89, арк. 35—59; ф. 4, оп. 2, спр. 194, арк. 319—320; ф. 5001, оп. 8, спр. 955, арк. 60.

виріс великий загін кваліфікованих кадрів. Відкриття родовищ корисних копалин дало змогу розширити географію промислового будівництва в нових районах, розпочати створення нових галузей промисловості. Після завершення в 1950 р. суцільної колективізації швидко розвивалося сільське господарство — основа сировинної бази харчової та легкої промисловості. Завдання, спрямовані на остаточне подолання економічної відсталості західних областей і перетворення їх в індустріально-аграрний район, знайшли своє відображення в Директивах ХІХ і ХХ з'їздів КПРС по п'ятому й шостому п'ятирічних планах розвитку народного господарства СРСР.

Промисловість західних областей України розвивалася в 50-х роках значно швидшими темпами, ніж у республіці і країні в цілому. Протягом п'ятої п'ятирічки вона збільшила випуск продукції майже в два рази, тоді як у всій країні цей показник дорівнював 185%. У 1958 р. рівень випуску промислової продукції був вищим, ніж у 1950 р., в 2,9 раза¹².

Відбулися докорінні зрушення у співвідношенні промисловості і сільського господарства, які свідчили про принципову зміну самого характеру економіки цих областей. Якщо напередодні возз'єднання сільське господарство давало у 4—5 разів, а в 1950 р. — приблизно в два рази більше продукції, ніж промисловість, то в 1957—1958 рр. остання досягла і навіть дещо перевищила за виробництвом валової продукції сільське господарство. Це означало, що західні області із сучасного аграрних перетворилися на індустріально-аграрні.

Розвиваючись відповідно до конкретних завдань соціалістичної індустріалізації, загальних напрямів технічного прогресу і загальносоюзного територіального поділу праці, промисловість стала провідною галуззю народного господарства західних областей України.

У ході створення в західних областях республіки промислового потенціалу поступово вирішувалися різні складні проблеми. Так, у 1946—1950 рр. було здійснено різкий стрибок до якнайшвидшого подолання колоніального минулого краю. Цей період характеризувався будівництвом великих машинобудівних заводів у Львові і перетворенням його на центр машинобудування західних областей. В 50-х роках водночас із завершенням будівництва цих підприємств і доведенням їх до проектних потужностей, створюється місцева паливно-енергетична база і закладаються основи великої хімії. Якщо для четвертої п'ятирічки характерним було будівництво машинобудівних заводів (переважно у Львові), то для 50-х років — створення нових промислових центрів у зв'язку з початком розробки родовищ корисних копалин. Так, у 1954—1960 рр. було введено в дію ряд кам'яновугільних шахт у Львівсько-Волинському басейні, на початку 50-х років дали газ Угерське, Більче-Волицьке і Рудківське газові родовища, наприкінці 50-х років розпочалося будівництво потужного Роздольського сірчаного комбінату. Нові машинобудівні заводи споруджувалися тепер переважно поза Львовом, а львівські підприємства розширялися і реконструювалися.

В період семирічки на Прикарпатті бурхливо розвивалася хімічна промисловість, а машинобудування стало провідною галуззю в індустрії західних областей. В цей же час в основному було розв'язано й складні проблеми раціонального використання лісових багатств, значно

¹² Народное хозяйство СССР в 1958 р. Статистический ежегодник, М., 1959, стор. 187; Г. Ковальчак. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років, К., 1965, стор. 54.

розширено промислову переробку сільськогосподарської сировини, що дало новий поштовх дальшій інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Важливою віхою в боротьбі радянського народу за побудову матеріально-технічної бази комунізму була восьма п'ятирічка. Стратегічним напрямом економічного розвитку Радянського Союзу стрижнем економічної політики Комуністичної партії у цей період стало підвищення ефективності суспільного виробництва. Успішне виконання завдань восьмої п'ятирічки мало великий позитивний вплив на розвиток усіх галузей промисловості нашої країни, в тому числі й західних областей Української РСР.

В дев'ятій п'ятирічці йшла посилена боротьба за якість продукції, вироблялися нові форми планомірного управління нею. Значних успіхів у цьому напрямі було досягнуто й у західних областях, свідченням чого є постанова ЦК КПРС «Про досвід роботи партійних організацій і колективів передових підприємств промисловості Львівської області по розробці і впровадженню комплексної системи управління якістю продукції» (серпень 1975 р.)¹³. У ній Центральний Комітет партії схвалив досвід, набутий на львівських підприємствах у згаданій діяльності роботи, а також рекомендував ЦК компартій союзних республік, крайкомам і обкомам партії, Державному комітету стандартів Ради Міністрів СРСР, міністерствам і відомствам організувати вивчення цього досвіду і вжити заходів для широкого його впровадження в промисловість.

Однією з найхарактерніших рис економічного розвитку західних областей України у восьмій і дев'ятій п'ятирічках було прискорення темпів зростання промислового виробництва. Порівняно з попередніми роками, цей показник був значно вищим, ніж по країні в цілому. Після деякого зменшення різниці в темпах зростання промислового виробництва між західними областями України і країною в цілому, яке спостерігалось в першій половині 60-х років, вони з другої половини 60-х років стали різко прискорюватися. Так, середньорічні темпи приросту промислової продукції в західних областях України і країні в цілому в 1951—1955 рр., відповідно, становили 15,2 і 13,1%, в 1956—1960 рр. — 12 і 10,4%, в 1961—1965 рр. — 8,6 і 8,6%, в 1966—1970 рр. — 10,7 і 8,4%, а в 1971—1975 рр. — 8,6 і 7,4%¹⁴.

До середини 70-х років західні області України залишили далеко позаду рівень промислового виробництва, досягнутий тут за часів буржуазно-поміщицької Польщі. У 1975 р. в західних областях республіки вироблялося промислової продукції у 40 з лишком разів більше, ніж у 1937 р.

Останнє десятиріччя характеризувалося бурхливим прискоренням технічного прогресу. В дев'ятій п'ятирічці за рахунок підвищення продуктивності праці в західних областях одержано приблизно 3/4 приросту промислової продукції. На підприємствах широко застосовується комплексна механізація і автоматизація виробництва, електронно-обчислювальна техніка.

Те, на що капіталістичні країни витрачали довгі десятиріччя, в західних областях України завдяки мудрому керівництву Комуністичної партії було досягнуто буквально протягом декількох років. В резуль-

¹³ «Правда», 15 серпня 1975 р.

¹⁴ Народное хозяйство СССР в 1974 г. Статистический ежегодник, М., 1975, стор. 168; «Правда», 1 лютого 1976 р.; Поточний архів ЦСУ УРСР, відділ статистики промисловості, форма «СО» за 1970—1975 рр.

таті політики індустріалізації ці області за рівнем економічного розвитку і структурою господарства значно наблизилися до східних районів республіки. Різко зменшилися відмінності між ними у виробництві промислової продукції на душу населення, професійній структурі зайнятих, розвитку міст, співвідношенні між промисловістю і сільським господарством. У розрахунку на душу населення західні області України досягли приблизно 4/5 середньосоюзного рівня виробництва національного доходу і майже 2/3 середньосоюзного рівня виробництва промислової продукції¹⁵. Ті ж відмінності в рівнях індустріалізації, які ще залишилися, свідчать не стільки про економічне відставання цих областей порівняно з іншими, скільки про різну спеціалізацію господарства.

Здійснюючи політику індустріалізації західних областей України, Комуністична партія передусім дбала про створення тут багатогалузевого промислового комплексу, який би ефективно поєднував різні галузі та виробництва і відповідав як інтересам економічного розвитку цих областей, так і народного господарства країни в цілому.

Одним з найважчих завдань, що розв'язувалися в процесі соціалістичної індустріалізації, була докорінна перебудова успадкованої від капіталізму однобічної галузевої структури промисловості західних областей України. Адже для побудови всебічно розвинутого промислового комплексу необхідно було протягом короткого часу створити цілі галузі промисловості, докорінно змінити систему експлуатації природних багатств, розв'язати і поставити на службу трудящим нові родовища корисних копалин. Це завдання було успішно виконане. Нині промисловість західних областей України, на відміну від передвоєнних років, має багатогалузевий характер. У машинобудуванні, яке до 1939 р. було розвинутим дуже слабо, зайнята четверта частина всіх працівників індустрії, в легкій промисловості — більше 20%, у харчовій — 12%¹⁶.

У післявоєнні роки в західних областях стало до ладу більше двадцяти великих машинобудівних заводів, на яких працює від однієї до 15 тис. чол. Машинобудівні і металообробні підприємства виробляли в 1975 р. продукції у сотні разів більше, ніж у 1940 р. Широкого розвитку набули радіоелектроніка, приладобудування, середнє машинобудування, продукція яких відома не тільки в нашій країні, а й за її межами.

Найбільшим промисловим центром західних областей є Львів, де знаходяться основні машинобудівні і приладобудівні заводи. Поряд з підприємствами, що з'явилися в четвертій п'ятиріччі, тут у 50-х роках було збудовано автобусний, телевізорний, два приладобудівні заводи та ін. На електроламповому заводі розгорнуто виробництво кінескопів. Це фактично дорівнює спорудженню ще одного заводу. Виросли потужні машинобудівні підприємства і в інших містах західних областей України: завод високовольтної апаратури в Ровно, електроарматурний — у Тернополі, машинобудівний і приладобудівний — у Луцьку, приладобудівні заводи в Івано-Франківську і Мукачевому, автокрановий і машинобудівний — у Дрогобичі, машинобудівні — в Коломиї та Чернівцях. У 1975 р. підприємствами західних областей випущено 12,5 тис. автобусів, 14,6 тис. автотранспорту, 4,7 тис. автокранів.

¹⁵ Я. Н. Телепко. Уровни экономического развития районов СССР, М., 1972, стор. 92—117.

¹⁶ Поточний архів ЦСУ УРСР, відділ статистики промисловості, форма «СО» за 1975 р. (Підрахунки автора).

нів, 8 тис. легкових автомобілів, 222 тис. мопедів, 629 тис. телевізорів, 144 млн. освітлювальних електроламп та багато іншої продукції¹⁷.

Важливою паливною базою став Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн. Нині тут діє 20 шахт, на яких у 1975 р. було видобуто 14 млн. т вугілля¹⁸.

Збудовано великі теплові електростанції — Добротвірську (потужністю 700 тис. кВт) і Бурштинську (2,4 млн. кВт), а поблизу Ровно споруджується атомна електростанція. Завдяки різкому збільшенню виробництва електроенергії електрифіковано сотні кілометрів залізничних ліній, всі колгоспи і радгоспи.

Набагато зріс видобуток газу, який у 1975 р. становив майже 10 млрд. куб. м¹⁹. В 1948 р. прикарпатський газ одержала столиця Радянської України — Київ, а в 1951 р. — Москва. В 60-ті роки він прийшов у Мінськ, Вільнюс. Нині його одержують також Польська Народна Республіка і Чехословаччина. Завдяки експлуатації нових нафтових родовищ видобуток нафти досяг майже 3 млн. т на рік.

На Прикарпатті створено потужну хімічну промисловість, яка базується на багатих покладах сировини. У 1958 р. став до ладу Роздольський, а наприкінці 60-х років — значно потужніший Яворівський сірчані комбінати. В результаті в 1975 р. було вироблено 1,6 млн. т сірки. Розширилося виробництво продукції на двох старих калійних комбінатах, а в 1966 р. в районі Стебника введено в дію третій, завдяки цьому калійних добрив у 1975 р. одержано більше 1 млн. т (в умовних одиницях)²⁰. Потужний хіміко-металургійний комбінат споруджено в Калуші, завод азотних добрив — у Ровно. В роки восьмої і дев'ятої п'ятирічок було зроблено перші кроки в налагодженні виробництва синтетичних матеріалів: у Сокалі збудовано великий завод синтетичного волокна, який у 1975 р. дав країні 32,2 тис. т продукції²¹. Успішно розвиваються лако-фарбова, хіміко-фармацевтична та інші галузі хімічної промисловості.

Значно зросли масштаби виробництва будівельних матеріалів. У 1950 р. став до ладу Миколаївський, у 1956 р. — Новоздолбунівський, а згодом — Ямницький цементні заводи. Зараз виробляється майже 5 млн. т цементу на рік. Збудований у 1947 р. Львівський завод листового скла дає щороку 4 млн. кв. м віконного, а також багато технічного скла.

Після возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною відбулися докорінні зміни в розвитку лісової промисловості. На допомогу лісорубам прийшли механізми — лісовози, трельовочні трактори, електро- і бензопили, повітряно-трельовочні дороги. Такі процеси, як рубання і вивезення лісу, механізовано майже на 100%. На базі лісових багатств виросла потужна промисловість по переробці деревини, яка до 1939 р. була представлена виключно лісопильними, кількома лісохімічними заводами та двома меблевими фабриками.

У повоєнні роки в західних областях України значно збільшилося виробництво меблів, великого розвитку набула картонно-паперова промисловість. У 1951 р. до ладу став один з найпотужніших у країні і в Європі картонно-паперовий комбінат у Жидачеві, в 1949 р. — картонна фабрика у Львові, а в 1952 р. — у Рахові.

¹⁷ «Вільна Україна», 7 лютого 1976 р.; «Радянська Волинь», 7 лютого 1976 р.

¹⁸ Там же.

¹⁹ «Вільна Україна», 7 лютого 1976 р.; «Прикарпатська правда», 11 лютого 1976 р.

²⁰ Там же.

²¹ «Вільна Україна», 7 лютого 1976 р.

Ліс став важливим фактором загального економічного піднесення краю. Якщо до возз'єднання з Радянською Україною основна частина робітників, зайнятих у галузях, що використовують ліс, працювала безпосередньо на лісорозробках, то тепер — на підприємствах, які переробляють лісову сировину. Тут працює понад 100 тис., а на лісозаготівлях — близько 30 тис. чол.

Чималих успіхів досягла легка промисловість західних областей республіки. Такі її галузі, як взуттєва і швейна, лише за Радянської влади вийшли із стадії дрібного ремесла і стали розвиватися на індустріальній основі. У післявоєнні роки тут виросло ряд великих взуттєвих підприємств, найбільшими серед яких є Львівська взуттєва фабрика — головне підприємство виробничого об'єднання «Прогрес», Івано-Франківський шкіряно-взуттєвий і Чернівецький гумо-взуттєвий комбінати. Збудовано близько 50 швейних фабрик. Широкою популярністю на Україні та за її межами користуються вироби західноукраїнських трикотажників. Потужні трикотажні підприємства діють у Львові, Чернівцях та в ряді інших міст. До 1939 р. цієї галузі тут фактично не існувало. Розвивається й текстильне виробництво. Так, недавно збудований комбінат у Тернополі розрахований на випуск 100 млн. м тканин у рік. На Ровенському льняному комбінаті в 1975 р. виготовлено 45 млн. кв. м тканин²². Текстильний комбінат діє також у Чернівцях. У кілька разів проти довоєнного рівня збільшили виробництво шкіряна, галантерейна та інші галузі легкої промисловості.

Широкі перспективи розкрилися після возз'єднання краю з Радянською Україною перед харчовою промисловістю. Неухильне піднесення колгоспного виробництва дало змогу створити для неї міцну сировинну базу. Особливо великих успіхів досягла цукрова промисловість, основою якої є місцеве буряківництво. До 1939 р. на території Західної України налічувалося 10 невеликих цукрових заводів. В роки Радянської влади вони були реконструйовані і розширені, збудовано 18 нових підприємств.

На базі розвитку громадського тваринництва успішно розвивається м'ясо-молочна промисловість. Великі м'ясні і молочні комбінати вирости у Львові та інших містах, а невеликі молокопереробні підприємства діють у кожному районному центрі.

Промислова продукція західних областей України відзначається широким асортиментом. Вона користується попитом в усіх радянських республіках, експортується більш як у 70 країн світу. Підприємства цих областей беруть активну участь у міжнародних виставках і ярмарках. Чимало з експонованих ними виробів відзначені золотими, срібними і бронзовими медалями. Сотні виробів мають державний Знак якості.

Важливим результатом політики соціалістичної індустріалізації західних областей України є створення тут мільйонного загону робітничого класу. Приблизно 3/4 його складу зайнято в промисловості, в основному на великих заводах і фабриках. Лише у Львові працює близько 200 тис. промислових робітників.

За роки Радянської влади вирости тисячі ударників праці, новаторів виробництва. У 1957 р. першим шести робітникам із західних областей України — шахтобудівникам В. А. Байді, В. М. Борсуку, І. К. Чуркіну та карпатським лісорубам Д. М. Гоголю, Ю. І. Кіндра-тенку і Г. Ю. Денчилі було присвоєно високе звання Героя Соціаліс-

²² «Червоний прапор», 7 лютого 1976 р.

тичної Праці. А нині його удостоєно більш як 50 працівників промисловості, будівництва і транспорту.

Всій країні відоме ім'я Героя Соціалістичної Праці, ветерана боротьби за індустріалізацію західних областей Володимира Йосиповича Гургалья. Поступивши в 1944 р. юнаком без спеціальності на Львівський завод привідних пресів (нині — завод алмазних інструментів), він пройшов славний шлях до токаря-швидкісника, новатора виробництва, інженера і провідного спеціаліста цього ж заводу, кандидата технічних наук, автора десятків праць, більш як сотні винаходів і раціоналізаторських пропозицій.

Відомими новаторами стали й токарь Львівського заводу автотранспорту Михайло Георгійович Вахула, слюсар автобусного заводу Михайло Іванович Милан, шахтобудівник Львівсько-Волинського вугільного басейну Степан Григорович Гапон, яким також присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, та багато інших.

Досягнення в економічному розвитку західних областей України за роки Радянської влади — величезні. В них, як підкреслив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, виявився «животворний вплив економічної і національної політики партії»²³.

І на сучасному етапі Комуністична партія всемірно дбає про дальший індустріальний розвиток західних областей України. В «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки», затверджених XXV з'їздом КПРС, поставлено завдання: випереджаючими темпами розвивати промисловість у західних областях Української РСР²⁴.

Якщо промисловість усієї країни протягом десятої п'ятирічки має збільшити виробництво на 35—39%, Української РСР — на 30—34%, то західних областей республіки — майже в півтора рази. Це — ще одне яскраве свідчення мудрої ленінської національної політики партії, її Центрального Комітету.

Досягнуті успіхи, нові величні накреслення є могутнім джерелом творчої енергії трудящих. Вони надихають їх на боротьбу за дальший розквіт нашої країни.

Г. І. Ковальчак

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ УССР

Резюме

В статье на основе статистических материалов и других источников раскрываются общие закономерности и особенности основных этапов становления и развития социалистической промышленности в западных областях Украины за годы Советской власти. На конкретном фактическом материале автор показывает заботу Коммунистической партии и Советского государства об экономическом расцвете этого в прошлом отсталого края.

* * *

²³ Матеріали спільного урочистого засідання ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, 15 грудня 1972 року, К., 1972, стор. 20.

²⁴ Див.: Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки, К., 1976, стор. 83—84.

КРАХ ПЕРЕСЕЛЕНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЦАРИЗМУ В 1906—1913 рр.

Револуція 1905 р. виключною гостротою виявила непримиренність інтересів поміщиків і селян. «Урядові нічого іншого не лишалось,— писав В. І. Ленін,— як *спробувати* шляхом судорожних зусиль, шляхом якого завгодно розорення села, *розколот* селянство, віддати село «на поталу» куркулям і заможним мужикам, щоб спертися на *союз* кріпосників-дворян «з повими поміщиками», тобто з багатіями — селянами-власниками, з селянською буржуазією»¹. За вимогою Ради об'єднаного дворянства уряд Столипіна з 1906 р. почав проводити аграрну реформу. Насаджувалися хутірські і відрубні господарства, частину селян переселяли на окраїни. Цей захід, вказував В. І. Ленін, мав «... на думку всіх контрреволюціонерів, якщо не розв'язати радикально, то принаймні значно притупити і знешкодити аграрне питання»². Особливо інтенсивно відбувалося переселення з українських губерній, де процент сільського населення був найбільшим. Так, 9 українських губерній дали в 1906—1913 рр. близько 40%, тобто майже 1,5 млн. всіх переселенців з 50 губерній Європейської частини Росії.

Як же влаштовував уряд мільйони новоселів, які, сподіваючись на обіцяні їм домообзадовні кредити, вирушили на окраїни держави? Дослідження цього питання дає можливість глибше і всебічніше висвітлити причину краху столипінської аграрної реформи.

В радянській історіографії досить повно висвітлено переселенську політику царизму. Слід відзначити, зокрема, монографії Л. Ф. Склярова та В. А. Степиніна, в яких ґрунтовно досліджено питання землевлаштування на території сибірських губерній. Вказаному питанню присвячено і ряд журнальних статей та кандидатських дисертацій³.

У названих працях проблема землевлаштування розглядається лише по окремих районах. Зовсім відсутні дослідження по землевлаштуванню переселенців з України. Тим часом цьому питанню приділяють значну увагу наші ідейні противники — реакційні буржуазні вчені Заходу. Вони намагаються довести, що столипінська аграрна реформа була успішним соціальним експериментом⁴. Якою вона була насправді, піде мова в цій статті.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 252—253.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 21, стор. 309.

³ Л. Ф. Скляров. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы, Л., 1962; В. А. Степинин. Колонизация Енисейской губернии в эпоху капитализма, Красноярск, 1962; В. Ш. Джоашвілі. Розселення українців на території Грузинської РСР. — «УІЖ», 1970, № 1, стор. 104—108; В. М. Кабузан. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850—1916 рр. — «УІЖ», 1971, № 2, стор. 65—70; Н. Н. Канода. Переселенческие поселки в Закаспийской области (конец XIX — начало XX в.), Ашхабад, 1973; В. С. Черников. Крестьянская колонизация Северного Казахстана в конце XIX — начале XX в. и ее социально-экономические последствия, М., 1966; Н. Н. Шарова. Переселенческая политика царизма в Средней Азии. 1906—1916 гг. — «Историк-марксист», 1940, № 6.

⁴ Див.: П. Н. Зырянов. Современная англо-американская историография столыпинской аграрной реформы. — «История СССР», 1973, № 6, стор. 186—196;

Три з половиною мільйони селян, які переселилися в 1906—1913 рр. з Європейської частини Росії, осіли переважно в Сибіру. Так, з 1,2 млн. українських селян у Сибір виселилося 57,7%, на Далекий Схід — 16,7, в Середню Азію — 25,6%⁵. Тут доречно сказати, що в статистичних збірниках Н. Турчанинова і А. Домрачева, складених на основі даних Челябінського і Сизранського реєстраційних пунктів, не враховано ще близько 300 тис. українських переселенців, які залишилися в губерніях Європейської частини Росії, на Дону, Кубані і на Кавказі⁶.

Таблиця 1

Губернії, з яких виїжджали селяни	Середній розмір наділу на один селянський двір у 1905 р. (в десятинах)	Кількість дворів переселенців, що були на батьківщині безземельними (у процентах)	Середній розмір наділів на один переселенський двір у 1907—1911 рр. (в десятинах)
Таврійська	14,7	19,6	6,8
Катеринославська	9,3	19,6	4,5
Волинська	7,9	27,5	2,4
Херсонська	7,8	37,5	2,9
Харківська	7,3	22,6	3,4
Чернігівська	6,3	22,1	2,9
Київська	5,8	26,1	1,5
Полтавська	4,9	35,1	1,5
Подільська	3,8	26,5	1,6
В середньому по Україні	7,5	26,2	3,0
В середньому по губерніях Європейської частини Росії	11,1	24,0	3,5

Однак більшості селян не вдалося обзавестись на новому місці господарством. Як свідчать джерела, переселялися в основному безземельні і малоземельні селяни. З даних переселенського управління про земельне забезпечення переселенців на батьківщині (табл. 1) видно, що середні наділи їх в роки найінтенсивнішого переселенського руху становили на Україні 3 десятини, а по Європейській частині Росії — 3,5 десятини на переселенський двір⁷. Отже, саме біднота становила головну частину переселенців. Про це свого часу писав і В. І. Ленін.

Як правило, переселенці перебували в дорозі півтора-два місяці⁸. За цей час на прожиття потребувалося 50—60 крб., не рахуючи витрат на провіз майна. Особливо дорого коштувало перевезення великої рогатої худоби і коней (в середньому 50 крб. за голову)⁹.

Для того, щоб дістати необхідні для переселення кошти, селяни змушені були продавати майже все своє майно. Так, з кожних 100 сімей переселенців, які прибули до 1911 р. в Забайкальську область, плугів

В. А. Федоров. История заселения Сибири в интерпретации реакционного американского историка. — «История СССР», 1959, № 4, стор. 200—203.

⁵ Н. Турчанинов. Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 гг., СПб., 1910, стор. 4—13; Н. Турчанинов, А. Домрачев. Итоги переселенческого движения за время с 1910 по 1914 гг., Пг., 1915, стор. 4—13.

⁶ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 5, спр. 543, арк. 14; ф. 1278, оп. 2, спр. 3435, арк. 37; Київський обласний державний архів, ф. 4, оп. 134, спр. 102, арк. 42, 84, 90, 123—125.

⁷ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 5, спр. 318, арк. 122.

⁸ Экономическое положение переселенцев, водворившихся в Забайкальской области до 1912 года. Чита, 1913, стор. 37.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 706, спр. 368, арк. 186; ф. 1628, оп. 1, спр. 46, арк. 62.

привезли 10 сімей, сох — 13, борін — 21, возів — 61, саней — 12, коней — 18 сімей¹⁰.

Більшість переселенців їхала, сподіваючись тільки на допомогу уряду. В 1909 р., наприклад, серед переселенців з Харківщини 12,5% мали після розрахування з боргами на руках не більше 10 крб., 27,9 — 11—50 крб., 21,1 — 51—100 крб., 16,5 — 101—200, 16,3 — 201—500, 5,7% мали більше 500 крб. А для переселення в Сибір і Середню Азію необхідно було мати 500—700 крб., на Далекий Схід — майже тисячу карбованців на сім'ю¹¹.

По суті, ніякої підготовки до прийняття переселенців на нових місцях не влося. «Ділянки не готові, шляхів до них не прокладено, переселенські пункти ще будуються...»¹², — писав у 1912 р. В. І. Ленін, посилаючись на матеріали поїздки в Сибір прем'єр-міністра Столипіна та головноуправляючого земельними справами і землевпорядженням Кривошеїна. Переселенські ділянки перебували в дуже занедбаному стані, хоча для цього щороку виділялося багато коштів.

До 1909 р. переселенські ділянки відводилися переважно для общинного користування, причому досить великою площею (в середньому по 4 тис. дес.). Роздавалися ділянки і під одноосібне користування. Хоч уряд і обіцяв тим, хто переїде в Сибір і на Далекий Схід, земельні наділи розміром 10—15 дес. на кожную душу чоловічої статі, але більшість переселенців їх не одержала. Щоб влаштувати якомога більше людей, місцеві чиновники зменшували обіцяні наділи в кілька разів¹³. З 447 переселенських селищ, що були обстежені в 1911—1912 рр. у різних губерніях Сибіру, в 413 існувало общинне користування орною землею, сінокосами і вигонами, у 8 селищ — подвірне, в 26 — хутірське¹⁴. Така ж картина спостерігалася і в інших переселенських районах.

Намагаючись здійснити аграрну програму, уряд Столипіна 25 березня 1911 р. видав спеціальну інструкцію, згідно з якою місцеві переселенські органи повинні були різко збільшити підготовку земельних ділянок під одноосібні і хутірські господарства¹⁵. Підготовка подушних наділів, або, як їх тоді називали, долей*, включала в себе цілий комплекс робіт: розмежування, обводнення (чи осушення), будівництво шляхів тощо. Якщо процес розмежування проходив більш-менш успішно, то гідротехнічні роботи і будівництво шляхів проводилися надто повільними темпами. Так, протягом 1906—1910 рр. переселенським управлінням було побудовано лише 3703 колодязі і 44 водосховища. Як свідчить аналіз звітів завідуючих переселенськими районами за 1907—1913 рр., цього було дуже мало¹⁶. Такої кількості колодязів і водосхо-

¹⁰ Экономическое положение переселенцев, водворившихся в Забайкальской области до 1912 года, стор. 60—62.

¹¹ Переселенческое движение из Харьковской губернии в 1909 г., вып. III, Харьков, 1911, стор. 18; «Известия Южно-русской областной земской переселенческой организации» (далі — «Известия...»), 1910, № 40, стор. 25; ЦДІА СРСР, ф. 1278, оп. 5, спр. 507, арк. 19.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 101.

¹³ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 3, спр. 1229, арк. 73.

¹⁴ Л. Ф. Склярів. Назв. праця, стор. 396.

¹⁵ Див.: А. В. Турсунбаев. Из истории крестьянского переселения в Казахстан. Автореферат кандидатской диссертации, Алма-Ата, 1950, стор. 37.

* Розмір земельного наділу на одну чоловічу душу. В степовому краї і на Далекому Сході він досягав 15 дес., а на Кавказі і в Семиреченській області — від 6 до 10 дес. (ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 5, спр. 533, арк. 22; ф. 1278, оп. 2, спр. 3431, арк. 72).

¹⁶ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 4, спр. 1490, арк. 4—7; оп. 5, спр. 736, арк. 15; оп. 4, спр. 1—129; спр. 836, арк. 3—12; спр. 837, арк. 1—57; спр. 838, арк. 1—60; спр. 839, арк. 1—9.

вищ могло вистачити, щоб оросити близько 10 тис. десятин. Так, ділянка Карагач Омського повіту при заселенні виявилася зовсім безводною, хоч гідротехніки в своїх звітах записали, що тут побудоване водосховище¹⁷. «Переселенські органи, — за свідченням самих новоселів, — влаштовуючи селян, розраховують на божу благодать — дощі там, де весь урожай залежить від штучного зрошення... В результаті цього переселенці залишаються без урожаю»¹⁸.

Не зміг уряд налагодити і будівництво шляхів до нових ділянок. Протягом 1906—1913 рр. було побудовано лише 15 224 версти доріг, тобто сполучення мали лише 623 894 душових наділів (загальна кількість наділів, відведених для заселення, становила 24 млн.)¹⁹. Полтавський земський діяч П. П. Оленич-Гнененко, який у 1907 р. їздив з групою ходоків по Семиреченській області, писав: «На ділянку Тогуз-Торау не поїхали тому, що туди від Пішпека 600 верст... Взимку туди немає ні в'їзду, ні виїзду. Жили там козаки — покинули, жили селяни — покинули. Ходили його обстежувати полтавці: визнали землю хорошою, неполивною, дві річки, сосновий ліс, але жити не можна: немає дороги, взимку можна пропасти, не маючи можливості добратися до людей»²⁰.

Окрім того, що переселенцям нарізувалися ділянки без достатнього обводнення і під'їзних шляхів, нерідко для них відводилися взагалі непридатні для ведення сільського господарства землі²¹. Таке становище призводило до того, що всі зусилля більшості селян як-небудь влаштуватися на новому місці виявлялися марними. Сумна картина життя переселенців змальована в книжці А. С. Панкратова «Без хліба». Спостерігаючи злиденне існування переселенців з України в селі Іванівці Уральської області, автор запитав, чому ж селяни взяли таку землю. «Наговорили неблиць, — відповіли вони. — В переселенській книзі ми читали: якщо 30 фунтів проса засіяти — 400 пудів збереш. А ми зерна не бачили. Прямо обман»²².

Царизм діяв за принципом «розділяй і володарюй», намагаючись посіяти ворожнечу між народами. З цією метою царські чиновники відбирали у місцевого населення (так званих «інородців») кращі землі і передавали їх новоселам. Зокрема, в Середній Азії і на Кавказі передбачалося відібрати у корінного населення 50 010 тис. десятин землі, але до 1914 р. було відрізано тільки 13 080 тис. дес.²³ «В результаті, — писав В. І. Ленін, — у переселенців з тубільцями створюються просто ворожі стосунки. Так, наприклад, коли аларську громаду (Кавказ — М. Я.) прогнали з її земель, «виселили», як висловлюється сенатор Кузьминський, «без забезпечення її землею, напризволяще», то загарбників її землі з переселенців озброїли коштом казни...»²⁴.

В цілому ж уряд Столипіна так і не виконав своєї обіцянки влаштувати на окраїнах всіх бажаних. За підрахунками Л. Ф. Склярова, тільки в Сибіру в 1911 р. налічувалося майже 700 тис. чол., які чекали землевлаштування²⁵. Дослідник В. В. Покшишевський називає іншу

¹⁷ Там же, ф. 391, оп. 3, спр. 278, арк. 195.

¹⁸ Там же, спр. 276, арк. 9.

¹⁹ Матеріали по земельному вопросу в Азиатской России. Вып. I. Итоги переселенческого дела за Уралом с 1906 по 1915 гг. Составил В. А. Тресвятский, Пг., 1918, стор. 33.

²⁰ Поездка полтавских ходоков в Семиречье, Полтава, 1907, стор. 5.

²¹ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 5, спр. 1693, арк. 3; оп. 4, спр. 704, арк. 1.

²² А. С. Панкратов. Без хлеба. Очерки русского бедствия. (Голод 1898 и 1911—1912 гг.), М., 1913, стор. 204—205.

²³ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 5, спр. 691, арк. 6.

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 21, стор. 314.

²⁵ Л. Ф. Скляров. Назв. праця, стор. 440.

цифру — 1 млн. чол.²⁶ Близько 200 тис. переселенців, становище яких було невизначеним, налічувалося в Середній Азії²⁷. Цим горе-переселенцям не пощастило одержати навіть малородючі землі.

На кожному переселенську сім'ю передбачалося видавати від 100 до 150, а з 1912 р. — до 400 крб. позички на домообзаведення залежно від умов нового місця поселення. Вся сума позички складалася з двох частин. Перша повинна була видаватися при поселенні, а друга — пізніше, коли староста або особа, яка його заміняє, засвідчить, що перша частина позички використана точно за призначенням, тобто на господарські потреби. За переселенськими чиновниками зберігалось право видавати позички не всім переселенцям, а тим, «хто довів свою бідність»²⁸. Нечіткість положення про позички призводила до частих зловживань. Як правило, позички видавалися по кілька разів розміром 10—25 крб. Порядок видачі позичок, який існував на місцях, описав у своєму звіті земський діяч Д. А. Абдулов: «Як переселенець не клянеся, що він тепер вирішив переселитися, на підтвердження цього пояснює, що вже все продав на батьківщині і приїхав сюди з усім майном і сім'єю, яка тут, з ним, — все даремно. «Ідь і привези від старости посвідчення, що ти прибув на ділянку, тоді можу видати позичку», — говорить підрайонний. А до ділянки — 100 верст, їхати далеко, за один кінець туди беруть 15 крб., менше — ніхто і слухати не хоче, а грошей в нього всього лише 5 крб. Потрібно відвезти сім'ю на ділянку, повернутися в канцелярію підрайонного за позичкою і знову їхати назад, на ділянку, — значить зробити три кінці по 100 верст»²⁹. Траплялося, що після повернення з ділянки позички вже видали іншим і потрібно кілька тижнів її чекати, витрачаючи на постійних дворах останні копійки.

Бюрократизм, тяганина і брутальне поводження були звичайними явищами. Про це дізнаємося, зокрема, зі звіту земського діяча Н. П. Матвеева від 8 жовтня 1912 р. Характеризуючи становище по забезпеченню переселенців належними їм кредитами у Семипалатинському районі, він зазначав, що переселенський чиновник Савицький навіть розмовляти не хотів з людьми. Коли ж хтось виявлявся надто настирливим, він погрожував: «Всіх засаджу в каталажку, у мене місця для всіх вистачить!»³⁰ «Як куди ми звернемося, — писали до своїх односельчан полтавські переселенці, — то нам кажуть: «Підождіть трохи, немає часу, бо вас дуже багато і нам не вистачає часу вас усіх задовольнити». То ото сидить на старих смітниках, то краще буде, ніж тут»³¹.

Замість позичок переселенцям часто видавалися різні сільськогосподарські знаряддя, які інколи були зовсім непотрібні в господарстві. Так, коли переселенець Іван Головка з Барнаульського повіту звернувся за позичкою на будівництво хати до переселенського чиновника Чернова, замість грошей той видав йому плуг і каток. Плуг Іван Головка продав на базарі за півціни — за 28 крб., а каток викинув, бо його так ніхто і не купив³². Привласнюючи державні кошти, які призначалися новоселам, Чернов замість позичок видавав і різні продукти, оцінюючи їх значно дорожче від місцевих ринкових цін.

Царські чиновники широко практикували підробку підписів за «видані» гроші. Так, тимчасово виконуючий обов'язки селянського на-

²⁶ В. В. Покшишевский. Заселение в Сибири, Иркутск, 1951, стор. 164.

²⁷ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 3, спр. 1486, арк. 39.

²⁸ Там же, ф. 1276, оп. 2, спр. 408, арк. 26.

²⁹ «Известия...», 1910, № 42, стор. 17.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 1628, оп. 1, спр. 58, арк. 9.

³¹ Полтавський обласний державний архів, ф. 123, оп. 1, спр. 330, арк. 12.

³² ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 5, спр. 94, арк. 37.

чальника Нижньоудинського повіту Іркутської губернії, підробивши ряд відомостей, з листопада 1911 по березень 1912 р. привласнив понад 3 тис. крб. Таким же чином прибрав собі до кишені 10 956 крб. селянський начальник Баганського повіту цієї ж губернії. В Єнісейській губернії селянський начальник Хлебников також за короткий час привласнив 11 551 крб.³³

Ревізії проводилися лише формально, розтратників не карали. Так, у 1910 р. помічник завідуючого Приморським переселенським районом Хлебников влаштував свого брата на посаду збирача грошей з лавок переселенської організації. Гроші той зібрав (майже 7 тис. крб.) і розтратив. Після ревізії винуватця звільнили зі служби, а гроші були занесені до графи витрат. На цьому справа і закінчилася³⁴. «Все це нічого порівняно з тим, що тут діється, — писали в анонімному листі на ім'я начальника переселенського управління переселенці з Далекого Сходу. — Йде поголовний грабіж. Тут кругом рідня і свої люди... Чиновників переселенського управління, які тут робили ревізію, треба гнати в шию: Ваші чиновники тільки одержують прогонні і тут їх пригощають, і цим вся справа закінчується... На гроші, що тут витрачаються, можна будувати «золоті» мости. Спостерігаючи це, жити не хочеш»³⁵.

За офіційними даними, лише у деяких переселенських районах кредитами було забезпечено понад 30% новоселів³⁶. В переважній же більшості районів не одержала обіцяних кредитів у повному обсязі і третина переселенців. Однак і цим даним повністю довіряти не можна. В дійсності ж домообзагодні позички у визначеному законом розмірі одержала набагато менша частина переселенців. Для подання ефективною матеріальної допомоги переселенцям розмір мінімальної позички мав становити 450 крб. У той же час, за даними обстеження, з 18 488 господарств Томської губернії 17,5% позички не дістали зовсім, а найбільша сума виданої позички становила 108 крб.³⁷ В Тургайсько-Уральському переселенському районі замість обіцяних 165 крб. видавали, як правило, по 5—10 крб.³⁸ Але навіть і видана повністю позичка не давала можливості переважній частині селян влаштуватися на новому місці. Так, на будівництво колодязя видавалося 20—30 крб., а фактична його вартість становила 50—70 крб., на будівництво кузні — 70—100 крб., а потрібно було 200—250 крб., на будівництво млина — 300—400 крб., фактична ж вартість — 1000—1500 крб.³⁹ «Урядова позичка, навіть розміром до двохсот карбованців, дуже мало впливає на економічне становище новоселів», — писав один з переселенців. — Для людини, яка без запасу своїх засобів з'являється в тайгу або в сухий степ, казенна сотня карбованців дає можливість ледве прохарчуватися протягом п'яти—шести місяців. Витративши гроші, незаможні переселенці розходяться з ділянкою куди очі бачать, або залишивши сім'ю в тайзі, йдуть шукати сторонніх заробітків»⁴⁰.

³³ В. Г. Т ю к а в к и н. Организация переселения крестьян в Восточную Сибирь в 1906—1911 гг. — Ученые записки Иркутского госпединститута, вып. 16, Благовещенск, 1958, стор. 130.

³⁴ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 3, спр. 278, арк. 223.

³⁵ Там же, арк. 223—224.

³⁶ Там же, оп. 5, спр. 694, арк. 21.

³⁷ Сборник статистических сведений об экономическом положении переселенцев в Сибири, вып. I, изд. 2-е, СПб., 1913, стор. 40, 45.

³⁸ Переселение в Тургайскую область в 1906 году, СПб., 1906, стор. 15; «Вестник Европы», 1910, февраль, стор. 116.

³⁹ Л. Ф. С к л я р о в. Назв. праця, стор. 356.

⁴⁰ «Известия...», 1910, № 39, стор. 88.

Протягом п'яти років необхідно було повернути видану позичку, але внаслідок того, що більшість переселенців так і не змогла міцно осісти на нових місцях, з року в рік зростала їх заборгованість. За нашими підрахунками, на 1 липня 1913 р. лише в семи з 12 переселенських районів заборгованість досягла величезної суми — 21 523 331 крб.⁴¹

Марною виявилася надія більшості переселенців швидко виплатити борги, покласти край злиденному існуванню. У нашому розпорядженні є статистичні підрахунки економіста В. Кузнецова по Томській губернії, куди в 1906—1913 рр. прибуло близько 30% переселенців з України. Дослідник наводить, зокрема, такі дані: з 4670 господарств новоселів, що існували 3 роки (1908—1910 рр.), безпосівних було 83 (14%), господарств, що сіяли до 1 дес. — 269 (22,3%), від 1 до 3 дес. — 1228 (27,2%), від 3 до 9 дес. — 2336 (26,8%), більше 9 дес. — 754 (21,8%)⁴². Як зазначав В. І. Ленін, наділ до 8 дес. на двір був безумовно недостатнім для утримання сім'ї⁴³. А переважна частина новоселів у Томській губернії мала значно менші ділянки і навіть після трьох років важкої праці так і не змогла забезпечити себе необхідними засобами до існування.

Л. Ф. Складаров за даними дослідників Кузнецова і Нагнибіди склав цікаву таблицю економічного становища новоселів у Томській губернії на 1913 р.⁴⁴ З даних цієї таблиці видно, що переселенці, які засівали до 3 дес. (а таких була більшість), за всіма показниками належали до найбідніших верств сільського населення. Так, на одне переселенське господарство припадало в середньому по 0,8 будівель, 1,4 шт. транспортного інвентаря (в тому числі 1,1 землеробського), 1,3 голови коней (в тому числі 1,0 робочих), 1,8 голови великої рогатої худоби (в тому числі 1,0 корів), 1,7 — дрібної худоби. На кожне господарство припадало по 1,1 дес. орної землі, 0,9 дес. посівів і 6,2 дес. сінокосів.

За даними обстеження, проведеного серед переселенців Томської губернії в 1911—1912 рр., річний прибуток селянської сім'ї, що засівала до 3 дес. землі, складав приблизно 216—220 крб. В той же час щорічні витрати дорівнювали 265—270 крб., тобто на 45—55 крб. більше прибутку. Крім того, податки забирали майже 1/9 частину прибутків⁴⁵. Отже, бідняцька сім'я могла виплатити позички тільки шляхом урізання своїх і без того обмежених потреб.

У 1911 р. агенти обласної переселенської організації провели обстеження майна вихідців з України в Омському підрайоні (Томська губернія — М. Я.). Було обстежено 1829 сімей (близько 12 тис. душ), з них: зовсім не мали майна 426 сімей (20,2%), мали майно вартістю до 50 крб. 507 сімей (31,4%), до 100 крб. — 427 (22,4%), до 200—309 (19,4%), до 500 — 147 сімей (5,7%), понад 500 крб. — 13 сімей (0,6%)⁴⁶. Цілком очевидно, що більшість новоселів або зовсім розорилися, або перебували на грані остаточного розорення. Вони голодували, перебиваючись випадковими заробітками у старожилих, або посилали членів своїх сімей на заробітки до міста.

За підрахунками ряду дослідників, новоселам для того, щоб розорати протягом року 2—3 десятини цілини, необхідно було мати 2—5

⁴¹ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 5, спр. 714, арк. 18—40.

⁴² В. К. Кузнецов. Русские старожилы в Сибири и Средней Азии. — Сборник «Азиатская Россия», т. 1, СПб., 1914, стор. 36.

⁴³ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 185.

⁴⁴ Л. Ф. Складаров. Назв. праця, стор. 440.

⁴⁵ Л. М. Горюшкин. Сибирское крестьянство на рубеже двух веков. Конеч XIX — начало XX в., Новосибирск, 1967, стор. 254.

⁴⁶ «Известия...», 1911, № 42, стор. 61.

коней або 4—5 пар волів, 2 багатолемішних плуги, декілька борін, 2 точила, набір жорен для розмолу зерна, 3 сокири, 2 пилки, 2 ломи, 2 лопати, вила, серпи, коси та багато іншого інвентаря⁴⁷. Але, як зазначалося вище, більшість новоселів не мала необхідних засобів і не одержала обіцяної урядом матеріальної допомоги.

В ході переселень уряд Столипіна так і не зміг належним чином організувати цю важливу для розвитку народного господарства справу. «Уряд, — підкреслював В. І. Ленін, — добився тільки нового загострення і погіршення становища селян і в Росії і в Сибіру»⁴⁸. Переконавшись, що влаштуватися на новому місці не вдасться, сотні тисяч переселенців змушені були повернутися на батьківщину.

Таблиця 2

Рік	Вийшли з України	Повернулися на Україну	Процент тих, що повернулися на Україну	В тому числі процент тих, що поверталися без дозволу
1906	60 909	7 953	13,0	41,2
1907	165 326	11 568	6,9	60,4
1908	262 598	19 486	7,4	46,5
1909	274 653	26 017	9,5	58,0
1910	188 261	45 682	24,2	60,6
1911	94 906	61 035	65,2	61,3
1912	55 522	24 420	43,9	67,3
1913	95 356	16 521	18,1	71,3
Разом	1 197 530	212 682	23,5	58,3

Як видно з таблиці, процент тих, що повернулися на батьківщину після 1909 р., різко зріс*. Якщо в 1907 р. назад повернулося 6,9%, то в 1911 — 65,2% переселенців. Привертає увагу той факт, що зросло число селян, які без дозволу поверталися на батьківщину (1906 р. — 41,2%, 1913 р. — 71,3%). Уряд Столипіна будь-що намагався утримати їх. З цією метою було припинено видачу дозволів на зворотний шлях, а значить і видачу необхідної для проїзду позички. Тому в 1906—1913 рр. 58,3% переселенців їхали назад без будь-якої допомоги уряду. Цілком зрозуміло, що деяке зменшення зворотного руху (в 1912 р. — 43,9%, 1913 — 18,1%), зовсім не означало позитивних змін у ході землевлаштування для більшості переселенців. Просто вони вже не мали необхідних для повернення коштів. Так, у 1910 р. переселенець з України Ярошенко писав у своєму клопотанні про матеріальну допомогу, що незважаючи на тяжку працю, його сім'ї не вдалося влаштуватися на одержаній ділянці в Семиріччі: «Я повернувся б на батьківщину, але не можу, не маю коштів»⁴⁹.

А ось свідчення більшовицької газети «Правда» про життя селян у Західному Сибіру: «В кожній хаті голод... Коней, корів, овець — нічого немає. Те — продали, інше — самі поїли. Скупники різні навколо голодних людей як вороння крутилися»⁵⁰.

⁴⁷ Л. Ф. Склярів. Назв. праця, стор. 393; В. К. Кузнецов. Назв. праця, стор. 99—102.

⁴⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 254.

* Підраховано на основі праць: Н. Турчанинов. Назв. праця, стор. 4—12; Н. Турчанинов, А. Домрачев. Назв. праця, стор. 4—12; ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 5, спр. 312, арк. 253—256.

⁴⁹ «Современник», кн. 2-я, СПб., 1912, стор. 298.

⁵⁰ «Правда», 16 вересня 1912 р.

Навіть ті переселенці, які змогли одержати певну позичку на домообладання, зазнавали великих злигоднів. Як приклад візьмемо заселене переважно вихідцями з України селище Кривошеїно в Семиріччі. Воно перебувало під особливим покровительством міністра землеробства А. В. Кривошеїна. Один із сучасників досить детально описав життя переселенців: «Низькі глиняні і земляні халупи, з одним-двома вікнами, якщо, звичайно, так можна назвати напівовальної форми отвори, наполовину заклеєні папером. Всі нехитрі пожитки переселення, злидений землеробський скарб, вила, борони, граблі лежать посередині «садиби», яка являє собою неправильний чотирикутник, обкопаний канавкою... На купі соломи, засланій брудним рваним рядном, сидять і лежать діти... Ми поцікавилися у людей щодо посівів: «Та ось хто півдесятини, хто десятину засіяв, більше немає сили»⁵¹. Деякі з них служили наймитами у куркулів, інші — поповнювали ряди пролетаріату. Про це свідчить, зокрема, різке зростання населення сибірських міст. Якщо в 1897 р. міське населення Іркутської, Єнісейської, Томської і Тобольської губерній становило 421 931 чол., то до 1911 р. воно зросло більш як у 2 рази (884 543 чол.)»⁵².

Тяжким становищем переселенців користалися вербувальники із Сполучених Штатів Америки, які поставляли капіталістам дешеву робочу силу. Так, у 1908 і 1910 рр. багато українських селян, не влаштувавшись в Сибіру і на Далекому Сході, переселялися на Гавайські острови, до Австралії і Америки⁵³. Якою була їх чисельність, авторові через відсутність потрібних джерел встановити не вдалося.

Отже, для більшості сімей переселення на нові землі стало фатальним. Воно не лише прискорило їх розорення, а й позбавило багатьох життя. Уряд не зміг та й не хотів подавати необхідну медичну допомогу переселенцям. Не дивлячись на дефіцит лікарів, переселенське управління відмовляло їм у прийомі на службу. В 1909 р., наприклад, серед переселенців тільки стаціонарних та амбулаторних хворих налічувалося 440 253 чол.⁵⁴ А крім того, були й такі, що не змогли звернутися за допомогою до лікаря, особливо під час голоду 1911 р.

Переселенці ставали переносниками різноманітних хвороб. Так, якщо в 1906 р. на Україні налічувалося близько 7 млн. хворих, то до 1913 р. ця цифра зросла більш як втричі, перевищивши 23 млн. чол.⁵⁵ Не викликає сумніву, що однією з причин різкого зростання захворювань були переселенці, які поверталися.

В. І. Ленін піддав гострій критиці намагання розв'язати аграрне питання шляхом переселення частини малоземельних і безземельних селян на окраїни без докорінних соціально-економічних перетворень на селі. «Не підлягає ні найменшому сумніву, — вказував він, — що пропонувати таке «розв'язання» можуть тільки шарлатани, що ті суперечності старих латифундій в Європейській Росії новим умовам життя і господарства в тій же Європейській Росії ...повинні бути «розв'язані» тим чи іншим переворотом в *Європейській Росії*, а не поза нею... Російську колонізацію *гальмують* залишки кріпосництва в центрі Росії. Інакше як аграрним переворотом в Європейській Росії, інакше як

⁵¹ «Современник», кн. 2-я, стор. 299—300.

⁵² «Азиатская Россия», т. 1, СПб., 1914, стор. 86—87.

⁵³ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 5, спр. 1148, арк. 41; «Известия...», 1910, № 40, стор. 79; 1908, № 18, стор. 23; ЦДІА УРСР, ф. 1628, оп. 1, спр. 156, арк. 122—124.

⁵⁴ ЦДІА СРСР, ф. 391, оп. 5, спр. 1205, арк. 12—28; ф. 1278, оп. 2, спр. 3431, арк. 87. (Підрахунок автора).

⁵⁵ Статистика України. Серія І. Демографія, № 47, т. 3, вып. І. Матеріали по естественному движению населения Украины. 1867—1914, Харьков, 1924, стор. 45.

звільненням селян від гніту кріпосницьких латифундій *не можна* звільнити і врегулювати російської колонізації. Це врегулювання повинно полягати не в бюрократичних «турботах» про переселення і не в «організації переселень», про яку люблять говорити письменники ліберально-народницького табору, а в усуненні тих умов, які засуджують російського селянина на темряву, забитість і здичавіння у вічній кабалі у власників латифундій»⁵⁶.

Крах переселенської політики царизму з усією наочністю показав правильність висновків В. І. Леніна. Переселенці освоїли мільйони десятин цілих і перелогових земель, сприяли піднесенню продуктивних сил окраїн. Але результати переселень могли б дати значно більший ефект, коли б ця справа була організована як слід. У ході переселень з особливою силою виявилася гнилість бюрократичного апарату царської Росії, його нездатність керувати економічним розвитком країни.

Успіх переселенської політики, писав В. І. Ленін у статті «Значення переселенської справи», мав місце тільки в перші чотири роки (1906—1909). «Потім уже починається *нова криза*, бо величезне зменшення числа переселенців при неймовірному зростанні числа «поворотних» — 36% і 60% — означає, поза всяким сумнівом, кризу і до того ж надзвичайно серйозну, яка охоплює незмірно ширшу арену»⁵⁷. Чому внаслідок переселень криза, за словами Володимира Ілліча, «охоплює незмірно ширшу арену»? Тому що остаточно розорилися не тільки малоземельні, а й частина селян середнього достатку. На батьківщину змушена була повернутися не тільки біднота, а й «...недавнім хазяїн, той, хто ніколи й подумати не міг про те, що він і земля можуть існувати нарізно. І ця людина, яка справедливо відчуває себе кровно ображеною за те, що її не зуміли влаштувати, а зуміли лише розорити і з колишнього хазяїна й хлібороба перетворити не тільки його, але й усіх домашніх в нікчемних людей — ця людина страшна для всякого державного ладу, хоч би який він був»⁵⁸.

Таким чином, крах століпінської аграрної реформи ще більше загострив класову боротьбу на селі. Розорення широких мас трудового селянства, перетворення частини його в пролетарів і напівпролетарів значно розширило соціальну базу майбутньої революції. В ході переселень зростала класова свідомість трудящих мас, зникала їх національна відособленість, зміцнювався братерський союз проти експлуататорів.

Н. А. Якименко

КРАХ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА В 1906—1913 ГГ.

Резюме

В статье на значительном фактическом материале показаны результаты переселения крестьян из Украины в другие районы страны в годы столыпинской аграрной реформы. В ней подчеркивается, что переселенческая политика царизма была обречена на провал, так как правительство оставило помещичье землевладение неприкосновенным, и что только ликвидация помещичьего землевладения, как неоднократно отмечал В. И. Ленин, могла открыть широкий путь успешного заселения окраин.

⁵⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 64—66.

⁵⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 100.

⁵⁸ Там же, стор. 103—104.

Повідомлення

3 історії робітничого класу

ПРО ДЕЯКІ ФОРМИ ЗВ'ЯЗКІВ РОБІТНИЧИХ КОЛЕКТИВІВ
УКРАЇНИ З ТРУДЯЩИМИ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН
(1951—1958 рр.)

М. Т. ШЕПЕТА (Чернівці)

Основним принципом взаємовідносин країн соціалістичної співдружності є соціалістичний інтернаціоналізм, провідником якого є робітничий клас — найпередовіший клас сучасності, виразник справжніх ідеалів людей праці і найбільш активний борець за їх здійснення. Завдяки керівництву Комуністичної партії, спираючись на всю систему політичної організації суспільства, він справляє вирішальний вплив на економічне, політичне, соціальне і духовне життя в соціалістичних країнах.

Вірний принципів соціалістичного інтернаціоналізму, значний вклад у зміцнення могутності країн соціалістичної співдружності вносять робітничий клас Союзу Радянських Соціалістичних Республік та його складова і невід'ємна частина — робітничий клас Української РСР.

На необхідності дальшого зміцнення контактів між соціалістичними країнами ще раз наголошувалося у рішеннях XXV з'їзду КПРС. «Центральний Комітет партії, — зазначалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії, — приділяв постійну увагу питанням **економічного співробітництва** з соціалістичними державами, його дальшому розвитку на основах взаємної вигоди і соціалістичного інтернаціоналізму»¹.

Хоча процес зміцнення інтернаціональних зв'язків робітничих колективів України з трудящими соціалістичних країн на завершальному етапі побудови соціалізму (1951—1958 рр.) вже привертав увагу радянських дослідників², але висвітлений він ще недостатньо. У цих працях міститься цінний фактичний матеріал, однак слабо розкрито такі форми зв'язків, як економічна взаємодопомога, обмін передовим виробничим досвідом, кадрами, делегаціями, туристами, спільне будівництво промислових підприємств і об'єктів, колективне та індивідуаль-

¹ Л. І. Брежнєв. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь XXV з'їздові КПРС 24 лютого 1976 року, К., 1976, стор. 10.

² Історія робітничого класу Української РСР, т. 2, К., 1967; Я. В. Підпригоршук. Зміцнення інтернаціональних зв'язків робітничого класу УРСР з трудящими зарубіжних країн (1951—1955 рр.). — «УІЖ», 1968, № 3; Р. А. Худяк. До питання про трудову співдружність гірників Донбасу з гірниками союзних республік і братніх соціалістичних країн (1951—1955 рр.). — «УІЖ», 1965, № 7; В. Г. Пічугін. До питання про економічні та науково-технічні зв'язки Донбасу з країнами соціалістичного табору. — Наукові записки Луганського державного педагогічного інституту, т. 10, серія історико-філологічна, вип. 2, Луганськ, 1959; та ін.

не листування тощо. Важливі дані з цього питання наводяться в монографіях і статтях, присвячених братерським зв'язкам трудящих Радянської України і країн соціалістичної співдружності³, зокрема в книзі «Украинская ССР и зарубежные социалистические страны», підготовленої колективом наукових співробітників Інституту історії АН УРСР⁴. В ній показано плідність і взаємовигідність економічного і культурного співробітництва між соціалістичними країнами, але переважно в період комуністичного будівництва.

Автор даного повідомлення зробив спробу висвітлити деякі форми зв'язків робітничих колективів України з трудящими соціалістичних країн на завершальному етапі побудови соціалізму.

Протягом досліджуваного періоду сотні робітників, техніків, майстрів, інженерів, партійних і господарських працівників України і соціалістичних країн обмінювалися між собою передовим досвідом, вивчали роботу країн підприємств, новаторів виробництва. З цією метою вони часто бували на заводах, фабриках, шахтах, у колгоспах і радгоспах сусідніх країн. Наприклад, польські гірники безпосередньо в лаві шахти № 3-біс тресту «Чистяковантрацит» докладно знайомилися з роботою радянського вугільного комбайна «Донбас», а також були присутні на заняттях школи передового досвіду, де знатні гірники розкривали «секрети» своєї професії⁵.

На шахті № 5—6 ім. Димитрова тресту «Красноармійськвугілля» досвід роботи Героя Соціалістичної Праці І. Бридька вивчав Герой Соціалістичної Праці Народною Республіки Болгарії О. Русимов. Він першим у Болгарії став керувати комбайном «Донбас». Після повернення на батьківщину О. Русимов був призначений начальником дільниці, яка тривалий час не виконувала плану. Впровадивши графік циклічної роботи, запозичений у І. Бридька, Русимов вивів дільницю в передові⁶.

Обмінювалися передовим досвідом також металурги Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. Карла Лібкнехта з своїми колегами за професією з міст Хамутов (Чехословаччина), Різа (НДР) і Чепель (Угорщина)⁷. У 1957 р. на Новокраматорському машинобудівному заводі побувала делегація робітників та інженерно-технічних працівників Магдебурзького заводу важкого машинобудування ім. Тельмана (НДР)⁸.

У свою чергу, робітники та інженерно-технічні працівники деяких підприємств України на прохання друзів допомагали їм встановлювати радянське устаткування, налагоджувати виробничий процес, проводили експертизи і давали консультації. З цією метою Герой Соціалістичної

³ А. О. Д ж е д ж у л а. Дружба та співробітництво країн світової соціалістичної системи на сучасному етапі, К., 1957; Дружба міцніша від сталі, К., 1962; И. Ф. Евсеев. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.), К., 1962; М. Н. І в а н и ц ь к и й. Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України з країнами народної демократії, К., 1957; І. М. Кулінич. Економічні та культурні зв'язки Української РСР з Німечкою Демократичною Республікою (1949—1965 рр.), К., 1966; І. М. Кулінич, І. А. Петерс. Економічне співробітництво Української РСР з країнами соціалізму, К., 1962; Рука дружби, Дніпропетровськ, 1960; П. С. С о х а н ь. Социалистический интернационализм в действии (1945—1965 гг.), К., 1969; А. Ю. Степаненко. Братерська радянсько-чехословацька дружба нерушима, Вінниця, 1957; Д. В о в к о. Розширення зовнішніх економічних зв'язків Радянської України з зарубіжними країнами. — «Економіка Радянської України», 1959, № 4; та ін.

⁴ Украинская ССР и зарубежные социалистические страны, К., 1965.

⁵ И. Ф. Евсеев. Назв. праця, стор. 257.

⁶ «Радянська Донеччина», 30 травня 1953 р.

⁷ Дружба міцніша від сталі, стор. 48.

⁸ І. М. Кулінич. Назв. праця, стор. 66.

Праці І. Бридько виїжджав у Чехословаччину, Польщу, Болгарію, комбайнер лауреат Державної премії СРСР В. Кучер — у Польщу та Угорщину, прохідник Герой Соціалістичної Праці І. Михеев — у Румунію, відомий механізатор М. Куцубін — у Болгарію, машиніст комбайна Герой Соціалістичної Праці П. Заварза — у Чехословаччину⁹. На запрошення Міністерства гірничої і енергетичної промисловості Угорської Народної Республіки вибійник енакіївської шахти № 1—2 «Червоний Жовтень» Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради СРСР І. Валігура у містах Кампло, Печ, Татабанья півтора місяця передавав друзям досвід роботи радянських шахтарів. На шахті «Вашат» тресту «Печвугілля» за шість годин вибійним молотком ПМ-5 він вирубав 15 кв. м забою, а другого дня — 20, тобто перевищував норму в 4,5 раза. Так протягом кількох днів І. Валігура вчив угорських гірників майстерності володіння вибійним молотком, показував, як потрібно використовувати клеваж, як правильно робити підбій. Навчання не пройшло даремно: на ділянці за короткий строк продуктивність праці зросла вдвоє. У тресті «Печвугілля» відбулася нарада стахановців з участю інженерно-технічних працівників, на якій І. Валігура докладно розповів про методи роботи донецьких шахтарів¹⁰.

Металурги нашої республіки подавали допомогу колегам за професією з братніх країн у будівництві підприємств, налагодженні на них виробничих процесів. Так, робітники дніпропетровських металургійних заводів допомагали споруджувати новий гігант у м. Сталінвароші на Дунаї (УНР), оснащений найсучаснішим радянським устаткуванням, а запорізького металургійного заводу «Запоріжсталь» — Бранденбурзький сталепрокатний завод (НДР) і металургійний комбінат ім. Леніна в Новій Гуті (ПНР)¹¹.

Робітники Дніпродзержинського заводу ім. Дзержинського брали участь у спорудженні прокатного стану і монтажі механізмів на першому в Болгарії металургійному заводі у с. Церква, за що деякі з них були удостоєні високих урядових нагород НРБ.

Водночас зарубіжні спеціалісти знайомили українських друзів з досягненнями в окремих галузях народного господарства своїх країн. З цією метою щороку сотні робітників, інженерів, учених України бували в Болгарії, Польщі, Чехословаччині, Румунії: тільки в 1958 р. Польську Народну Республіку відвідали 132 радянські спеціалісти, у тому числі з Української РСР¹². Так, інженерно-технічні працівники багатьох заводів Донбасу з великим інтересом вивчали досвід роботи промислових підприємств НДР, ПНР, ЧССР та інших країн соціалістичної співдружності. Зокрема, на Новокраматорському верстатобудівному заводі для поліпшення якості продукції використовувалися досягнення колег за професією з інших соціалістичних країн. Для цього були спеціально підібрані каталоги, які випускалися верстатобудівними підприємствами Чехословаччини, Польщі і Німецької Демократичної Республіки¹³.

Отже, взаємний обмін досвідом допомагав трудящим країн соціалістичної співдружності успішніше розв'язувати завдання розвитку всіх

⁹ «Радянська Донеччина», 30 травня 1953 р.; «Радянська Україна», 28 листопада 1953 р.

¹⁰ «Социалистический Донбасс», 21 червня 1952 р.

¹¹ «Днепровская правда», 18 лютого 1954 р.; «Днепровский металлург», 10 березня 1955 р., 22 липня 1956 р.

¹² С. Д. Сергеев. Экономическое сотрудничество и взаимопомощь стран социалистического лагеря, М., 1959, стор. 132.

¹³ «Радянська Донеччина», 1 листопада 1955 р.

галузей народного господарства, що переконливо свідчило про торжество ідей соціалістичного інтернаціоналізму, дружби і співробітництва.

Важливою формою розширення і зміцнення братерських зв'язків робітничого класу України з трудящими країн соціалістичної співдружності був обмін делегаціями. Адже успіхи в будівництві соціалізму в СРСР викликали великий інтерес населення зарубіжних держав до умов життя і праці радянських людей. Яскравим свідченням цього було зростання кількості профспілкових і робітничих делегацій, які відвідали нашу республіку. Якщо в 1955 р. на Україні побувало 19 іноземних профспілкових і робітничих делегацій, то в 1957 р. — уже 130 з 60 країн, тобто їх кількість збільшилася майже у 7 разів. У 1956—1957 рр. Україну відвідали 53 профспілкові і робітничі делегації з соціалістичних країн, а в 1958 р. — 48. Так, з Болгарії прибуло 6 делегацій, В'єтнаму — 1, Китаю — 5, Кореї — 3, НДР — 6, Польщі — 7, Румунії — 6, Угорщини — 4, Чехословаччини — 8, СФРЮ — 2¹⁴.

До складу цих делегацій входили представники різних професій: шахтарі, металурги, будівельники, залізничники, машинобудівники, суднобудівники, автошляховики, робітники лісової, харчової, текстильної, хімічної галузей промисловості, зв'язківці, друкарі, юристи, лікарі, вчителі, вчені тощо. Вони відвідали майже всі області нашої республіки. Тільки в 1958 р. у Київській області побувала 41 делегація, у Кримській — 41, Одеській — 16, Дніпропетровській — 14, Донецькій — 12, Харківській — 11, Запорізькій — 7, Ворошиловградській — 4, Херсонській — 2, Закарпатській — 1, Львівській — 1¹⁵. Члени делегацій докладно знайомилися з життям і працею радянських людей, роботою промислових підприємств, закладів культури, санаторіїв і будинків відпочинку, діяльністю профспілок. Їх цікавила робота раціоналізаторів і винахідників, виробничо-масова діяльність відповідних комісій завкомів, виробничих нарад і комісій по заробітній платі. Наприклад, на Дніпродзержинському металургійному заводі ім. Дзержинського кілька днів перебували металурги з Угорщини, Харківському електромеханічному — делегація Берлінського електроапаратного заводу. Ґрунтовно вивчали роботу профспілкових органів столиці республіки члени делегації Ради профспілок Чехословаччини¹⁶.

У своїх виступах перед трудящими України, в пресі та усних заявах після повернення на батьківщину вони підкреслювали гостинність українського народу і його прагнення ділитися досвідом будівництва соціалізму із зарубіжними друзями. Так, секретар Центральної Ради об'єднання профспілок Польщі Зігмунд Гмітштак, який очолював польську делегацію, після повернення на батьківщину писав в Українську Республіканську Раду профспілок: «...У нас залишилися найкращі враження і спогади. Ми дуже задоволені і щасливі, що мали змогу познайомитися безпосередньо з радянськими профспілковими діячами, профактивом, радянськими людьми, які успішно будують комуністичне суспільство. Ми впевнені, що наша зустріч з Вами сприятиме дальшому зміцненню дружніх відносин між нашими профспілками, між народами Польської Народної Республіки і Радянського Союзу»¹⁷.

Водночас делегації трудящих України неодноразово бували в країнах соціалістичної співдружності. Так, у 1957 р. трудящі Закарпаття

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 1415, арк. 61; спр. 1917, арк. 10—11.

¹⁵ Там же, оп. 8, спр. 1917, арк. 14.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 7690, оп. 5, спр. 1585, арк. 1.

¹⁷ Там же, ф. 7680, оп. 12, спр. 45, арк. 46.

відвідали Румунію і Угорщину, кияни — НДР, кримчани — Болгарію, львів'яни — Польщу¹⁸. Крім того, значна кількість робітників республіки виїжджала в 1956—1957 рр. за кордон у складі делегацій ВЦРПС. Лише у 1958 р. членами делегацій ВЦРПС, які відвідали Польщу, були 13 чол. з України, НДР — 5, Румунію — 5, Чехословаччину — 13, Угорщину — 16, Югославію — 2¹⁹. В основному це — робітники, техніки, інженери та профспілкові активісти.

Під час перебування представників радянського народу в країнах соціалістичної співдружності вони зустрічалися з своїми зарубіжними друзями. Яскравим підтвердженням цього може бути відвідування Катовицького воєводства Польської Народної Республіки робітниками Донецької області. Члени делегації зустрічалися з гірниками, інженерами і техніками, партійними, профспілковими і господарськими працівниками. Бесіди проходили в забоях шахт «Челядь» і «Клеофас», клубі і санаторії, де відпочивали гірники, обкоми партії і на урочистих зборах, присвячених Дню шахтаря, тощо. Радянські спеціалісти запозичили багато корисного для своєї роботи²⁰.

Корисними були також поїздки делегацій робітників та інженерно-технічних працівників Ворошиловградського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції у Румунію, металургів Кривого Рога—у НДР, делегації Республіканського комітету профспілки робітників чорної металургії — у Польщу²¹ та ін.

Перебуваючи в соціалістичних країнах, спеціалісти з України проводили важливу і корисну роботу: знайомилися з роботою підприємств, діяльністю профспілкових організацій, розповідали друзям про свої досягнення, встановлювали дружні контакти з трудящими. Все це сприяло зміцненню дружби між радянськими людьми і трудящими братніх соціалістичних країн.

Дійовою формою зміцнення зв'язків робітничих колективів України з трудящими соціалістичних країн був туризм. Значного поширення він набув наприкінці п'ятої і в шостій п'ятирічках. Про це, зокрема, свідчить кількість туристів з України, які виїжджали за кордон: 1955 р.—227 чол., 1956 р.—2588, 1957 р.—3045, 1958 р.—4572 чол.²² Особливо багато туристів з України побувало в Чехословаччині, Болгарії і Німецькій Демократичній Республіці. Наприклад, у 1951 р. в Чехословаччині відпочивало 1018 чол., а в 1957 р. — 1111, у Болгарії, відповідно, — 205 і 457, НДР — 236 і 372²³. Значна частина туристів — це робітники²⁴.

У свою чергу, рік у рік збільшувалася кількість іноземних туристів, які подорожували по Україні. Лише в 1958 р. у республіці побувало 26 635 чол., у тому числі з усіх країн соціалістичної співдружності²⁵.

Туристи з Української РСР перебуваючи за кордоном, знайомилися з суспільно-політичним життям трудящих, державним устроєм, побутом, культурою і звичаями. Багато туристів встановлювали контакти з місцевим населенням, а потім листувалися з ним.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 1403, арк. 8.

¹⁹ Там же, спр. 1917, арк. 19.

²⁰ Там же, спр. 1921, арк. 1—5.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 7676, оп. 20, спр. 1589, арк. 19; ф. 7680, оп. 12, спр. 45, арк. 35; оп. 6, спр. 339, арк. 23.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 1917, арк. 21.

²³ Там же, спр. 1403, арк. 10—11.

²⁴ Там же, арк. 12.

²⁵ Там же, арк. 21.

Зміцненню дружби та інтернаціональних зв'язків між робітничим класом України і трудящими соціалістичних країн сприяла робота клубів профспілки працівників морського і річкового флоту. Адже в результаті розвитку міжнародних торговельних зв'язків Радянського Союзу в наші порти дедалі частіше заходили іноземні кораблі. Якщо в 1950 р. у портах СРСР побувало 1530 іноземних суден, то в 1955 р. — вже 3550²⁶. Іноземні кораблі зупинялися також у портах України: Одесі, Херсоні, Жданові, Ізмаїлі, Рені та ін. Лише у 1954 р. в Одесу, наприклад, прибуло 306 кораблів, 1955 р. — 398, 1956 р. — 439, у Херсон, відповідно, — 40, 26, 86²⁷. Серед них — значна частина суден з соціалістичних країн. Так, з 432 іноземних кораблів, які у 1957 р. заходили в Одесу, Херсон, Ізмаїл і Рені, 172 були з країн соціалістичної співдружності, а саме: з Болгарії — 59, Югославії — 42, Польщі — 32, Румунії — 18, Чехословаччини — 10, НДР — 8, Угорщини — 3²⁸.

Клуби профспілок працівників морського і річкового флоту проводили велику роботу серед іноземних моряків. Їх знайомили з умовами праці, побутом і культурою радянського народу, внутрішньою і зовнішньою політикою Радянського уряду, організацією культурного відпочинку трудящих. Працівники клубів читали для них лекції і проводили бесіди про життя і діяльність В. І. Леніна, шостий п'ятирічний план, Московську нараду представників комуністичних і робітничих партій 1957 р., радянську виборчу систему, право громадян СРСР на працю і відпочинок, про систему народної освіти в нашій країні тощо. Лише у другому півріччі 1957 р. в Одеському клубі для іноземних моряків проведено 88 бесід, на яких було 340 слухачів, а в Ізмаїльському клубі за 9 місяців 1958 р. — 42 бесіди (579 слухачів)²⁹.

Для іноземних моряків організовували екскурсії в міста, на підприємства, в колгоспи, на кораблі, в музеї. Тільки у другому півріччі 1957 р. Одеський клуб провів 79 таких екскурсій, Ізмаїльський клуб за 9 місяців 1958 р. — 40, в яких взяло участь 615 чол.³⁰

Клуби організовували для іноземних моряків культпоходи в театри і концерти. Тільки у другому півріччі 1957 р. Одеський клуб провів 94 культпоходи в театри і цирк. У них взяло участь 1265 іноземних моряків. Крім того, 420 моряків були присутні на 35 концертах у клубі, філармонії і міському парку. Значне місце в пропагандистській роботі клубів зайняв показ кінофільмів. В Одеському клубі за вказаний період демонструвалося 99 в основному радянських фільмів, які переглянули 2424 іноземних моряки, в Ізмаїльському — за 9 місяців 1958 р. — 98 фільмів, на яких був 1121 моряк³¹.

Клуби проводили вечори дружби і зустрічі іноземних моряків з радянськими моряками, а також передовиками виробництва, студентами, піонерами. Наприклад, у 1957 р. Ізмаїльський клуб організував вечір-зустріч індійських, чехословацьких, болгарських і радянських моряків. З короткими вітальними промовами на ньому виступили капітан теплохода «Дніпро» О. Горшков, старший помічник капітана індійського пароплава «Джачаканія» Брама Радж Герг, інженер чех Войта Томчик, другий помічник капітана болгарин Георгій Томов. Згодом відбувся концерт, на якому національні танці і пісні виконували самі моряки³².

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 7913, оп. 15, спр. 554, арк. 64.

²⁷ Там же, арк. 79; спр. 737, арк. 57; спр. 554, арк. 79.

²⁸ Там же, спр. 897, арк. 2.

²⁹ Там же, арк. 28; спр. 1111, арк. 99.

³⁰ Там же, спр. 897, арк. 29; спр. 1111, арк. 100.

³¹ Там же, спр. 897, арк. 30; спр. 1111, арк. 100.

³² Там же, спр. 897, арк. 5.

Клуби запрошували іноземних моряків на урочисті збори, які відбувалися напередодні 1 Травня і 7 листопада. Так, 5 листопада 1957 р. болгарські, чехословацькі, югославські і румунські моряки були присутні на урочистих зборах, присвячених 40-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, що пройшли в Рені. До президії зборів обрали представників від кожного корабля. Після урочистої частини відбувся концерт художньої самодіяльності³³. 7 листопада 1957 р. чехословацькі моряки брали участь у святковій демонстрації трудящих Ізмаїла³⁴. Іноземних моряків запрошували також на зустріч Нового року, вечори обміну досвідом тощо. В клубах експонувалися фотовиставки на тему «Як живуть радянські люди», організовувалося прослуховування передач Московського радіо для зарубіжних країн.

Щороку клуби профспілки працівників морського і річкового флоту приймали тисячі іноземних моряків. Тільки у другому півріччі 1957 р. на заходах, організованих Ренійським клубом, було 4485 чол., з них: з Болгарії — 2216, Чехословаччини — 616, Югославії — 974, Румунії — 119, Угорщини — 560. Ізмаїльський клуб за цей період відвідало 1104 іноземних моряки, з них: з Болгарії — 33, Чехословаччини — 234, Югославії — 665, Румунії — 80, Угорщини — 41 тощо³⁵.

Іноземні моряки щиро дякували працівникам клубів за гостинний прийом. Про це свідчили численні записи у книгах відгуків і листи, які надходили в клуби. Так, у листі, надісланому працівникам Ренійського клубу екіпажем болгарського буксира «Ангел Кинчев», говорилося: «Товариші! Від імені екіпажів буксирів «Ангел Кинчев» і «Рус» висловлюємо Вам і у Вашій особі всьому трудовому колективу порту Рені сердечну подяку за щирий прийом. ...Бажаємо колективу порту нових успіхів у боротьбі за зміцнення дружби між народами»³⁶.

Іншою формою братерських зв'язків робітничих колективів України з трудящими соціалістичних країн було колективне та індивідуальне листування. У листах робітники, інженерно-технічні працівники і службовці розповідали друзям про свої успіхи у праці, викликали на соціалістичне змагання, висловлювали побажання зміцнювати дружбу між народами. Робітників соціалістичних країн цікавила організація в Радянському Союзі соціалістичного змагання, руху раціоналізаторів і винахідників, питання охорони праці, заробітної плати, культурно-масова робота, діяльність клубів, бібліотек, заочних і вечірніх відділів технікумів та інститутів, курсів підвищення кваліфікації тощо. На всі поставлені питання вони одержували вичерпні відповіді.

Листувалися між собою колективи Дніпродзержинського металургійного заводу ім. Дзержинського, заводу якісних сталей в Делені і прокатного заводу в Унтервелленборні (НДР), металурги запорізького ордена Леніна заводу «Запоріжсталь» і Краківського металургійного комбінату ім. В. І. Леніна (Польща), колективи Макіївського металургійного заводу ім. Кірова і сталіногрудського металургійного заводу «Бобрек» (Польща), Дніпропетровського металургійного заводу ім. К. Лібкнехта і бухарестського металургійного заводу «Республіка» (Румунія), ждановського металургійного заводу «Азовсталь» і Хунедорського металургійного комбінату ім. Георгіу-Деж (Румунія)³⁷ та ін.

Значного поширення набуло й листування між окремими робітниками, інженерно-технічними працівниками і службовцями. Так, сталеле-

³³ Там же, арк. 10.

³⁴ Там же, арк. 7.

³⁵ Там же, арк. 14.

³⁶ Там же, арк. 11.

³⁷ Там же, ф. 7680, оп. 6, спр. 132, арк. 98—102; спр. 3536, арк. 20; спр. 575, арк. 14, 23.

вар Тржнецького металургійного комбінату (Чехословаччина) Е. Мадейчик листувався з сталеваром Дніпродзержинського металургійного заводу ім. Дзержинського М. Лукашенком, майстер коксового цеху Запорізького коксохімічного заводу Г. Мосяков — з майстром коксового цеху Битомського металургійного заводу (Польща) Х. Максиміліаном, знатний гірник Донбасу Герой Соціалістичної Праці І. Валігура — з угорськими колегами за професією, машиніст паровоза лауреат Державної премії СРСР Г. Шумілов — із залізничниками депо Пловдив (Болгарія) ³⁸.

У багатьох листах робітники, інженерно-технічні працівники й службовці ділилися передовим досвідом, розповідали про свої досягнення. Наприклад, робітники Дніпродзержинського металургійного заводу ім. Дзержинського В. Кириченко, О. Пугач, О. Пасечник, В. Лебедев, дізнавшись про те, що раціоналізатор металургійного заводу ім. Костюшка м. Хожув (Польща) Петро Дзязьько вніс 18 раціоналізаторських пропозицій з економічним ефектом 600 тис. злотих, поздоровили його з цим успіхом. У листі вони, зокрема, писали: «Ми поздоровляємо Вас з досягненнями у творчій діяльності і бажаємо Вам і в майбутньому продовжувати свою роботу на користь і благо наших народів» ³⁹.

Отже, братерські зв'язки робітничих колективів України з трудящими соціалістичних країн на завершальному етапі будівництва соціалізму в СРСР ґрунтувалися на принципах соціалістичного інтернаціоналізму. Вони яскраво свідчили про спільність інтересів і цілей цих країн, сприяли дальшому розвитку економічного співробітництва між ними.

Нині ці зв'язки ще більше зросли і зміцніли, що значною мірою сприяло підвищенню авторитету соціалістичної системи на міжнародній арені, перетворенню її у вирішальний фактор світового розвитку. Недаремно у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXV з'їзду партії підкреслювалося, що «у відносинах з країнами соціалізму КПРС твердо додержується випробуваного правила: вести справи в дусі справжньої рівноправності і заінтересованості в успіхах один одного, виробляти рішення, пам'ятаючи не тільки про національні, а й інтернаціональні інтереси. Які б проблеми не виникали, їх, за нашим переконанням, треба розв'язувати в дусі зміцнення дружби, єдності і співробітництва. Так ми будемо відносини з братніми соціалістичними державами — Болгарією, Угорщиною, В'єтнамом, НДР, Корейською Народно-Демократичною Республікою, Кубою, Монголією, Польщею, Румунією, Чехословаччиною, Югославією» ⁴⁰.

Політика дружби і співробітництва між соціалістичними країнами справляє благотворний вплив на розвиток їх економіки і розквіт культури, піднесення добробуту трудящих, вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку, розв'язання завдань будівництва розвинутого соціалістичного суспільства.

³⁸ Там же, оп. 12, спр. 56, арк. 37; оп. 6, спр. 353, арк. 36; «Радянська Домеччина», 30 травня 1953 р.

³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 7680, оп. 6, спр. 353, арк. 36.

⁴⁰ Л. І. Брежнев. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, стор. 8.

ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНЕ НАВЧАННЯ РОБІТНИКІВ В РОКИ ВОСЬМОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Л. А. ЧЕРЧЕНКО (Київ)

На етапі зрілого соціалізму, в умовах активної боротьби радянського народу за створення матеріально-технічної бази комунізму КПРС звертає особливу увагу на підвищення професійно-технічного рівня робітничого класу — провідної соціально-політичної сили нашого суспільства. У зв'язку з технічним прогресом, записано в Програмі партії, «надзвичайно важливого значення набуває систематичне підвищення кваліфікації працівників промисловості та інших галузей народного господарства»¹.

Науково-технічна революція докорінно змінює характер виробничої праці, вимагає від робітників спеціальних знань, професійної підготовки, загальної культури. У розвинутому соціалістичному суспільстві стираються грані між змістом праці висококваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників. Наприклад, у металургії та машинобудуванні, вугільній та хімічній промисловості, у деяких інших галузях промислового виробництва більшість робітничих професій потребує знань в обсязі середньої технічної освіти.

КПРС, враховуючи гігантські масштаби розвитку промислового виробництва в нашій країні, проводить величезну роботу в справі всебічного поліпшення економічної освіти радянських людей і, зокрема, підготовки кваліфікованих кадрів робітничого класу. Успіхи на цій важливій ділянці комуністичного будівництва очевидні. «Передовий робітник сьогодні, — сказав у своїй промові на XV з'їзді профспілок СРСР Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєв, — це людина, яка має глибокі знання, широкий культурний кругозір, свідомо і творчо ставиться до праці...»².

Сучасний кваліфікований робітник забезпечує технічно грамотну експлуатацію складного обладнання. В УРСР, наприклад, в роки восьмої п'ятирічки близько 95% чавуну і понад 80% сталі виплавлено в могутніх механізованих і частково автоматизованих металургійних агрегатах. Рівень механізації та автоматизації в хімічній промисловості перевищував 90% (за обсягом виробництва). Успішно впроваджувалися автоматичні лінії на машинобудівних підприємствах республіки. За десятиріччя (1959—1969 рр.) їх стало у 5 разів більше³. Все це ставило перед партійними організаціями підприємств, робітничими колективами відповідальні завдання щодо розширення і вдосконалення форм професійно-технічного навчання робітників, підвищення продуктивності праці та ефективності виробництва.

Партійні організації промислових підприємств республіки, керуючись вказівками та настановами Центрального Комітету КПРС, внесли вагомий вклад у справу підготовки робітників високої кваліфікації. Успішно здійснювати підготовку кадрів безпосередньо на підприємствах шляхом індивідуального і бригадного навчання, а також організації широкої мережі шкіл і курсів допомогла партійним організаціям нова система підвищення кваліфікації працівників промисловості. Суть її полягала в тому, що підвищення кваліфікації кожного робітника на виробництві систематично забезпечувалося на основі дальшого поглиб-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1968, стор. 65.

² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 460.

³ В. П. Александрова, В. М. Цмель. Роль технического прогресса в развитии общества, К., 1969, стор. 22, 24.

лення його технічної підготовки, удосконалення виробничих навичок і поступового переходу до оволодіння елементами, а згодом і основами інженерно-технічних знань, необхідних спеціалістові високої кваліфікації.

Оволодіваючи професійними знаннями за новою системою, робітники послідовно переходили від нижчого ступеню навчання до вищого. Кількість ступенів могла бути різною, залежно від галузі промисловості і професії виробничника. Закінчивши початковий курс підвищення кваліфікації, робітник міг продовжувати навчання на вищому ступені курсів свого підприємства чи будь-якого іншого в цій же галузі промисловості. Подібна система чітко забезпечує також організаційно-методичний зв'язок між технічною підготовкою і підвищенням кваліфікації виробничників, дає можливість прискорити розробку і впровадження єдиної системи формування кадрів і методики виробничого навчання, визначити найбільш дійову форму, зміст і строки навчання робітників різних професій і різних рівнів підготовки.

Заводські партійні організації надавали належного значення розвитку ступеневої системи підвищення кваліфікації, як однієї з ефективних форм поліпшення якісного складу робітничого класу. І досвід передових підприємств республіки показав, що нові форми навчання активізували діяльність курсів і шкіл, значно підвищили інтерес робітників до навчання, до оволодіння новими технічними знаннями.

В листопаді 1967 р. відбулася партійна конференція комуністів Запорізького електрометалургійного заводу «Дніпроспецсталь». Використовуючи її рішення, партійна і профспілкова організації заводу залучили до навчання на курсах значну частину виробничників⁴. Якщо в 1967 р. на заводі за диференційованою системою навчалося 323 чол., то тільки за перше півріччя 1968 р. курси закінчили 160 робітників різних професій, а 190 продовжували своє навчання. 16 робітників-прокатників (перша група) успішно захистили свої випускні роботи, їм вручили дипломи висококваліфікованих спеціалістів, присвоїли вищі розряди⁵. Партійний комітет, розглядаючи на бюро питання «Про завдання колективу заводу по дальшому поліпшенню якості продукції», закликав первинні організації активізувати діяльність по підвищенню фахової підготовки робітників. При цьому було вказано на організаційні недоліки, що мали місце в сталеплавильному цеху № 3. Комуністи цеху, партійні групи інших підрозділів підприємства почали активніше здійснювати контроль за всією виробничою діяльністю, мобілізували робітників на виконання соціалістичних зобов'язань по підвищенню свого професійного рівня⁶.

В роки восьмої п'ятирічки підприємства республіки перейшли на нові умови планування та економічного стимулювання. У зв'язку з цим партком заводу «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе запропонував завідувачому відділом технічного навчання, начальникам цехів, секретарям партійних та комсомольських організацій поліпшити керівництво підготовкою і підвищенням кваліфікації кадрів металургів, поклавши в основу своєї діяльності рішення XXIII з'їзду Комуністичної партії⁷. Питання підвищення виробничої кваліфікації обговорювалися на партійному комітеті. Особлива увага була приділена розвитку такої

⁴ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 3685, оп. 11, спр. 23, зв. 36, арк. 69.

⁵ «Електрометаллург», 31 серпня 1968 р.

⁶ «Електрометаллург», 7 серпня 1968 р.; 4 жовтня 1969 р.

⁷ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 272, оп. 6, спр. 12, зв. 82, арк. 17.

форми навчання як школи майстрів. Контингент учнів таких шкіл — робітники провідних професій і майстри-практики, які мали стаж роботи, не менший п'яти років, і освіту в обсязі неповної середньої⁸. Ініціатива колективу «Запоріжсталі» дістала широку підтримку серед колективів інших підприємств.

З часом форми навчання в школах майстрів удосконалювалися. Групи комплектувалися за однією або суміжними професіями, навчання пов'язувалося з практикою. Загальнотехнічні і спеціальні дисципліни викладали інженерно-технічні працівники заводу, які були безпосередньо зв'язані з виробництвом і добре знали специфіку підприємства. Учителі вечірньої школи викладали загальноосвітні предмети. Якщо ж з тих чи інших причин на підприємстві не було можливості організувати подібну школу, то відповідні групи створювалися при вечірніх (змінних) школах, де навчання проводилося за програмою шкіл майстрів⁹.

Копітка і систематична робота адміністрації та партійної організації заводу сприяла підвищенню професійно-технічних знань передових виробничників. Випускникам шкіл майстрів вручалися дипломи, що свідчили про їх фахову підготовку, а також атестати. За період з 1962 по 1967 р. в заводських школах майстрів навчалося 1018 чол., з них 799 дістали повну середню освіту, решта — восьмирічну¹⁰.

Партійний комітет заводу «Запоріжсталь» разом з активом робітників-металургів розробив програму навчання виробничників. Так, було організовано навчання майстрів та робітників відповідних кваліфікацій за спеціальною програмою. Слухачі школи вивчали правове і трудове законодавство, наукову організацію праці на металургійному підприємстві, а також техніку безпеки. Набуті знання допомагали спеціалістам в нових умовах господарювання успішно виконувати соціалістичні зобов'язання, взяті на честь 50-річчя Радянської влади¹¹.

Програму іншого характеру партком і відділ технічного навчання склали для робітників з освітою 5—6 класів. Виправдала себе і така форма професійно-технічної підготовки, як навчання тільки за загальнотехнічною програмою і за програмою спеціальної підготовки. До цих груп залучалися ті, хто мав середню освіту, а вчилися вони протягом одного навчального року. У 1967/68 навчальному році в цих групах підвищили свою виробничу кваліфікацію 60 робітників¹².

Дійовою формою професійно-технічного навчання на виробництві стали також школи вивчення передових методів праці. Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIII з'їздові партії звертав увагу всіх партійних організацій на те, щоб «навчити спочатку більшість, а потім і всіх трудящих працювати так, як працюють сьогодні наші славні передовики, майстри праці»¹³. В умовах дальшого технічного прогресу вивчення і поширення передового досвіду набувало великого народно-господарського значення. На пленумі Харківського обкому Компартії України в червні 1967 р. обговорювалося питання «Про стан і заходи посилення роботи партійної організації області по дальшому підвищенню продуктивності праці». Учасники пленуму підкреслили, що пар-

⁸ Там же, ф. 272, оп. 7, спр. 34, зв. 90, арк. 26.

⁹ Навчальний план для трирічних шкіл майстрів був затверджений Міністерством освіти УРСР. Див.: Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917—1967), К., 1967, стор. 260.

¹⁰ «Вечерняя средняя школа», 1968, № 6, стор. 18.

¹¹ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 272, оп. 7, спр. 18, зв. 90, арк. 9.

¹² «Днепровский металлург», 11 липня 1969 р.

¹³ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 81.

тійні організації області, використовуючи всі резерви для дальшого підвищення продуктивності праці, приділяють велику увагу вивченню і поширенню передового виробничого досвіду кращих робітників і виробничих колективів ¹⁴.

Вивчення передового досвіду сприяє підвищенню професійно-технічного рівня всіх виробників. Це відзначив і партійний комітет харківського заводу «Серп і молот». Обговорюючи план роботи з кадрами на 1968 р., члени парткому відзначили, що навчання в школах передового досвіду сприяє значному підвищенню продуктивності праці на підприємстві. У робітників, які закінчили ці школи в 1966 р., продуктивність праці зросла від 10 до 25%. Передовики виробництва формувальники ливарного цеху Шевцов та Петров до навчання в школі по вивченню передових методів праці виконували норму виробітку на 115%, а після навчання — на 175% ¹⁵.

Добре була налагоджена справа по вивченню передового досвіду новаторів виробництва на запорізькому електрометалургійному заводі «Дніпроспецсталь». Партійний комітет, перевіряючи організацію заводським комітетом профспілки соціалістичного змагання за звання підприємства комуністичної праці, відзначив, що протягом 1968 р. було узагальнено і вивчено досвід новаторів на 12 виробничих ділянках, створено 24 школи передового досвіду, в яких прогресивних методів праці навчено 344 робітників і майстрів ¹⁶. 520 робітників сталеплавильного цеху цього підприємства обмінювалися досвідом і вивчали передові методи. Для цього було спеціально створено 5 шкіл. Успішно працювали школи по вивченню передових методів проведення швидкісних холодних ремонтів печей сталевара М. М. Білого, виплавки конструкційних марок сталі з обробкою металу синтетичними шлаками у ковші сталевара К. Г. Козленка та інші. Як відзначала партійна організація цеху, економічна ефективність від підвищення кваліфікації робітників становила 49 964 крб. умовно річного прибутку ¹⁷.

Школи передового досвіду були однією з найбільш масових форм навчання робітників. Вивчення передового досвіду передбачало впровадження у виробництво на практиці конкретних виробничо-технічних досягнень, засобів механізації та автоматизації, сучасних методів організації праці. Характерно, що в школах вивчався передовий досвід не тільки свого підприємства, а й досягнення новаторів інших підприємств республіки, або тієї чи іншої галузі промисловості.

Розвиваючи творчу виробничу активність робітничих колективів, поглиблюючи професійно-технічні знання робітників тієї чи іншої спеціальності, партійні організації промислових підприємств керувалися ленінською настановою про важливість використання «...незвичайно цінного матеріалу, який є в наявності у вигляді досвіду нової організації виробництва в окремих містах, в окремих підприємствах» ¹⁸. Організація вивчення і використання передового досвіду новаторів виробництва органічно увійшла в практику діяльності Комуністичної партії, стала складовою частиною її економічної політики, теоретично-практичною базою дальшого удосконалення форм професійно-технічного навчання робітників промислових підприємств республіки.

¹⁴ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 135, спр. 4, арк. 27.

¹⁵ Там же, ф. 124, оп. 1, спр. 1248, арк. 35.

¹⁶ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 3685, оп. 12, спр. 20, зв. 1, арк. 7.

¹⁷ «Електрометаллург», 20 травня 1970 р.

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 141.

Прямий вплив на зростання продуктивності праці та підвищення кваліфікації мало оволодіння робітниками другою професією. Здійснюючи подібні заходи, партійні організації дбали про створення умов для суміщення професій, а також взаємозаміни, раціонального використання діючого устаткування і робочого часу, про розширення виробничого профілю кожного робітника, який виявив бажання вчитися. Така форма підвищення кваліфікації сприяла розширенню виробничо-технічного кругозору робітників і подоланню професійної обмеженості спеціалістів. Проте навчання другої професії дає позитивний результат лише в тому випадку, коли робітник добре оволодів своєю професією, вже набув певного досвіду, а друга професія — споріднена, має спільну науково-технічну основу з першою.

Керуючись постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1967 р. «Про заходи по забезпеченню дальшого зростання продуктивності праці у промисловості і будівництві»¹⁹, партійні організації промислових підприємств республіки почали приділяти значно більше уваги питанням підвищення професійно-технічного рівня знань робітників, пожеввлення роботи заводських шкіл оволодіння другою професією. Прикладом можуть служити підприємства хімічної промисловості, металургії та деяких інших галузей. На хімічних заводах нашої республіки планом на 1968 р. було передбачено підвищення кваліфікації 3279 робітників шляхом навчання їх другої професії. Фактично ж у школах цього типу підвищили кваліфікацію і оволоділи другою професією 4312 виробничників, тобто план було виконано на 130%²⁰.

В роки восьмої п'ятирічки відбувалося укрупнення професій шляхом злиття кількох споріднених за змістом вузьких спеціальностей в одну, ширшого профілю. Наприкінці п'ятирічки, наприклад, у чорній металургії України четверта частина всієї кількості робітників, які підвищували свою кваліфікацію, оволодівали другою професією. Тільки в 1969 р. майстрами другої, спорідненої професії стали 34 885 висококваліфікованих робітників²¹.

Прикладом добре організованого навчання робітників другої професії може служити дніпропетровський дрогово-гвоздильний завод «Червоний Профінтерн». Тут пресувальники оволодівали професіями наладчиків шліцепротяжних і накатних автоматів. В електродному цеху цього ж підприємства в результаті суміщення вузьких спеціальностей дробильника, мельника, дозувальника, місильника, рубача, брикетувальника і прожарювальника формувалася нова, ширшого профілю професія електродника. Таким чином, удосконалення технологічного процесу дало можливість зменшити кількість робітників у шурупному цеху на 37% і збільшити випуск продукції на 23%. Продуктивність праці в цеху за 7 років зросла в 2 рази, її щорічний приріст наприкінці восьмої п'ятирічки становив 6—8%, а собівартість продукції знизилася в середньому на 25%²².

Методична рада Міністерства чорної металургії УРСР схвалила позитивний досвід навчання робітників другої професії на заводі «Червоний Профінтерн» і рекомендувала підприємствам республіки вивчити і використати його у себе на виробництві.

Значний вплив на підвищення рівня виробничої кваліфікації робітників мало навчання передовиків в університетах технічного проgre-

¹⁹ Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР, 1967, № 2, стор. 14.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-5000, оп. 1, спр. 723, арк. 19—20.

²¹ «Професионально-техническое образование», 1970, № 10, стор. 28.

²² Там же, стор. 29.

су. Заняття в народних університетах давали можливість слухачам ознайомитися з досягненнями науки й техніки в усіх галузях промисловості. В жовтні 1968 р. ЦК КІРС прийняв постанову про поліпшення роботи народних університетів взагалі і, зокрема, університетів з проблем економіки і технічного прогресу, кількість яких на кінець п'ятирічки значно зросла²³.

У вересні 1966 р. пленум Донецького міськкому партії відзначив плідну діяльність університету технічного прогресу ордена Леніна Донецького металургійного заводу²⁴. Під керівництвом партійної організації на цьому підприємстві була створена широка мережа курсів і шкіл професійної підготовки робітників. Злагоджено й чітко працював також університет технічного прогресу. Спочатку в університеті навчалися лише інженерно-технічні працівники. З ініціативи слухачів ця аудиторія була значно розширена. При основних факультетах створювалися філіали. Навчально-організаційна робота проходила за принципом: «Кожний інженер вчиться сам і допомагає робітникам підвищувати свої техніко-економічні знання». На 13 факультетах (понад 60 робітничих груп) щороку навчалося 600—700 інженерно-технічних працівників і понад 2 тис. робітників. Слухачі вивчали основні напрями технічного прогресу в чорній металургії, застосування пилувугільного палива у доменному виробництві, технологію плавки нових марок сталі тощо²⁵. Це позначилося на роботі підприємства в цілому. За 8 місяців 1966 р., наприклад, завод дав понад план чавуну 6,5 тис. т., сталі — 12,5, прокату — 13,2 тис. т. Значно підвищилась продуктивність праці²⁶.

Аналіз роботи університетів технічного прогресу свідчить, що вони сприяли підвищенню рівня технічних знань виробничників, подавали ділову допомогу робітникам, майстрам, всім інженерно-технічним працівникам у впровадженні в виробництво комплексної механізації і автоматизації, науковій організації праці, в розгортанні соціалістичного змагання за успішне виконання планів восьмої п'ятирічки.

Таким чином, виробничо-технічне навчання робітників посідало чільне місце в роботі партійних організацій промислових центрів республіки. Питання професійно-технічного навчання були предметом обговорення на засіданнях пленумів і бюро обкомів, міськкомів та райкомів партії, а також партійних комітетів підприємств. Система шкіл, курсів, університетів, належна організаційна та науково-методична робота, постійний контроль і керівництво партійних організацій процесом навчання, високий рівень масово-політичної роботи в робітничих колективах, політична свідомість і активність трудящих, їх трудовий ентузіазм сприяли значному зростанню технічної грамотності, підвищенню професійної кваліфікації, загальної культури і освіти робітничого класу республіки, успішному виконанню планів восьмої п'ятирічки.

Партійна організація республіки провела в ці роки велику роботу по підготовці, підвищенню кваліфікації і перекваліфікації кадрів відповідно до вимог науково-технічного прогресу. Якщо на початку восьмої п'ятирічки в Українській РСР на курсах, у школах майстрів, університетах (крім гуртків політичної освіти) навчалося 2740 тис. працівників, то вже в 1970/71 навчальному році підвищували кваліфіка-

²³ Справочник партийного работника, вып. 9, М., 1969, стор. 297—298.

²⁴ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 18, оп. 25, спр. 126, арк. 70.

²⁵ Там же, ф. 18, оп. 25, спр. 126, арк. 71.

²⁶ Там же, арк. 70.

цію, оволодівали новими професіями, були охоплені іншими видами навчання 4002 тис. виробничників²⁷.

Досвід роботи партійних організацій промислових підприємств України по розширенню і вдосконаленню форм та методів професійно-технічного навчання робітників на виробництві в роки восьмої п'ятирічки, вивчення і застосування його в практичній діяльності важливі й сьогодні, коли весь радянський народ і його авангард — робітничий клас широким фронтом ведуть трудовий наступ на всіх ділянках будівництва комунізму.

²⁷ Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник, К., 1972, стор. 439.

* * *

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — ОРГАНІЗАТОР ДОПОМОГИ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ БРАТНІХ РЕСПУБЛІК ТРУДЯЩИМ УКРАЇНИ У ВІДБУДОВІ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (1943—1945 рр.)

В. Ю. КОРОЛЬ (Київ)

Внаслідок корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни, переможного наступу Червоної Армії одним з найважливіших завдань стала відбудова зруйнованого війною народного господарства у визволених районах Радянського Союзу. Україна була однією з перших радянських республік, перед якою постала така проблема. Народне господарство УРСР зазнало величезних втрат, для відбудови яких потрібні були зусилля всього радянського народу.

Всі народи Радянського Союзу прийшли на допомогу Україні. «Вірні непорушному законові пролетарського інтернаціоналізму, — говорив на урочистих зборах, присвячених 30-річчю визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицький, — руку допомоги простягнули Україні братні республіки Радянського Союзу і, насамперед, великий російський народ... Відбудову Донбасу, Криворізького басейну, машинобудівних підприємств Харкова, Києва, Одеси, енергетичної бази і залізничних магістралей республіки, відродження її сільського господарства ми з гордістю називаємо трудовим подвигом усіх братніх народів Країни Рад»¹.

Активним помічником Комуністичної партії у відбудові народного господарства визволених районів стала радянська інтелігенція, яка виявила творчу співдружність і морально-політичну єдність всіх трудящих братніх республік. Про завдання інтелігенції в цей час розповів президент Академії наук СРСР В. Л. Комаров у статті «Честь радянської інтелігенції», надрукованій у газеті «Правда» в грудні 1943 р. «Потрібно піднести великий громадський рух допомоги виробничій, науково-технічній, культурній визволеним містам і селам. І в цьому русі, — писав В. Л. Комаров, — все важливе: і поїздка металургів-академіків для консультації заводу, який відбудовується, і ви-

¹ «Радянська Україна», 19 жовтня 1974 р.

пуск підручників та літератури для України, Білорусії, і збирання бібліотечних, лабораторних, лікарських, художньо-літературних фондів та ресурсів, і всі інші форми»².

Організатором героїчних зусиль радянського народу, спрямованих на відбудову народного господарства, стала Комуністична партія. 21 серпня 1943 р. була видана постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про невідкладні заходи по відбудові народного господарства в районах, визволених від німецької окупації»³, яка накреслила основні напрями, форми і методи цього складного, багатогранного процесу.

На чолі патріотичного руху народів СРСР по наданню допомоги визволенним від окупантів районам виступили партійні організації. При обласних і районних комітетах партії були створені спеціальні шефські комітети під керівництвом секретарів обкомів та райкомів. За неповними даними, тільки в РРФСР було створено понад 50 обласних шефських комітетів, які керували процесом надання допомоги Радянській Україні⁴.

Особливо яскраво виявилася співдружність російських та українських учених під час відбудови Донецького вугільного басейну. При Наркоматі вугільної промисловості СРСР було створено Головне управління по відбудові Донбасу та бюро по складанню генерального плану відбудови шахт Донбасу, в яке увійшло багато вчених АН СРСР. Свою діяльність по відбудові народного господарства Академія наук СРСР розглядала як комплексну проблему і зобов'язала академічні установи координувати роботи як між собою, так і з наркоматами, Держпланом СРСР та галузевими інститутами⁵.

Партійні організації виробили форми і методи співробітництва, керували цим процесом. Зокрема, партійна організація АН УРСР на спеціальних партійних зборах, що відбулися в лютому 1943 р. в Уфі, розглянула діяльність Академії наук УРСР по відбудові народного господарства визволених від німецько-фашистських загарбників областей⁶. У цей період співробітники Інституту чорної металургії АН УРСР, академік М. В. Луговцов та член-кореспондент П. Т. Ємельяненко, разом з ученими Інституту металургії АН СРСР працювали над проблемою відбудови в Донбасі доменного та трубопрокатного виробництв. Інститут гірничої механіки разом з іншими інститутами, а також за участю вчених АН СРСР розробляв проблему відбудови шахт Донбасу. За завданням створеного при Наркоматі вугільної промисловості СРСР бюро по складанню генерального плану відбудови шахт Донбасу радянськими вченими була виконана велика робота по найскорішому відновленню роботи Донецького вугільного басейну⁷. Вже восени 1943 р. учені Інституту гірничої справи АН СРСР в основному закінчили розробку проблем відбудови Донбасу⁸. Зокрема, відряджений туди співробітник інституту професор В. І. Геронтьєв за два місяці розглянув проектні матеріали 26 вугільних трестів по відбудові шахт. Співробітниками Інституту паливних копалин

² «Правда», 10 грудня 1943 р.

³ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 6, М., 1971, стор. 65.

⁴ Н. А. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962, стор. 40—41.

⁵ Б. В. Левшин. Академия наук СССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), М., 1966, стор. 90.

⁶ Партархів Башкирського обкому КПРС, ф. 342, оп. 2, спр. 1781, арк. 12.

⁷ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 8177, оп. 1, спр. 9, арк. 98.

⁸ «Правда», 26 вересня 1943 р.

АН СРСР до кінця листопаду 1943 р. було охарактеризовано вугілля більш ніж 130 шахт, виявлено ресурси для пуску першочергових об'єктів⁹.

Плідні наслідки у відбудові Донецького вугільного басейну дала й така важлива форма співробітництва радянських вчених, як науково-технічні наради та конференції з цієї проблеми. Зокрема, у квітні 1945 р. в Московському гірничому інституті відбулася технічна нарада з основних проблем відбудови Донбасу. В ній взяли участь заступник наркома вугільної промисловості СРСР Є. Т. Абакумов, відомі радянські вчені, академіки О. М. Терпигорев, Л. Д. Шевяков, О. О. Скочинський, член-кореспондент АН СРСР О. С. Ільчов¹⁰. З ініціативи партійних органів у травні 1945 р. в Донецьку відбулася наукова конференція за участю вчених, представників партійних і радянських органів. Підкреслюючи значення конференції для узагальнення досвіду відбудови Донбасу, перший секретар Сталінського обкому партії Л. Г. Мельников відзначив, що, завдяки братній допомозі вчених, спеціалістів і всіх трудящих радянських республік, за короткий строк було відновлено роботу 64 основних та 225 середніх і малих шахт. Це дало можливість одразу після визволення Донбасу добути 15 млн. т вугілля. З доповідями про проблеми відбудови Донецького вугільного басейну виступили академіки АН СРСР О. М. Терпигорев, Л. Д. Шевяков, професори В. С. Пак, І. І. Белов та інші відомі вчені й виробничники¹¹.

Ініціативу партійних органів по допомозі шахтарям Донбасу підтримали й профспілкові організації. Зокрема, культурно-масовий відділ ВЦРПС надіслав шахтарям 40 тис. книг для створення 100 бібліотек, в тому числі на шахтах — 70, металургійних заводах — 20, електростанціях — 10. Було прийняте рішення відкрити в Сталінській та Ворошиловградській областях здравниці на 300 чол.¹² Медичні працівники Казахстану відправили в Донбас медичне та господарське обладнання для двох лікарень, трьох амбулаторій, десяти лікарських дільниць¹³.

«Ось вона — велика сила непорушної дружби народів СРСР, — писали трудящі Донбасу, — яка в полум'ї війни загартувалась як сталь. Ми безмежно вдячні великому російському народові за його допомогу у відродженні Донбасу. Ми вдячні всім трудящим нашої країни, які допомогли нам відбудувати Донбас»¹⁴.

Діячі науки і культури Радянського Союзу під керівництвом партійних організацій брали активну участь у відбудові народного господарства й інших визволених областей України. Радянські вчені подали велику допомогу у вирішенні першочергових завдань, які прискорили процес відродження економіки цих областей. Досить сказати, що вчені Академії наук СРСР, академії братніх республік, науководослідних інститутів Москви, Ленінграда, Свердловська, інших міст Радянського Союзу працювали над вирішенням понад 200 наукових проблем, пов'язаних з відбудовою промисловості Української РСР та інших визволених від ворога районів нашої країни¹⁵.

⁹ Б. В. Левшин. Назв. праця, стор. 94—95.

¹⁰ «Социалистический Донбасс», 26 квітня 1945 р.

¹¹ «Социалистический Донбасс», 26 травня 1945 р.

¹² «Правда Востока», 26 листопада 1943 р.

¹³ «Український історичний журнал», 1968, № 6, стор. 69.

¹⁴ «Правда», 8 вересня 1944 р.

¹⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг., т. 3, К., 1975, стор. 193.

Аналізуючи форми і методи цієї допомоги, треба відзначити шефство інтелігенції, трудящих братніх республік над рядом підприємств і установ України, що дістало широку підтримку по всій нашій країні, сприяло морально-політичній та інтернаціональній єдності радянського суспільства.

Одним з першочергових завдань, що стояли перед партійними організаціями, було своєчасне відновлення роботи вищих учбових закладів. Комуністична партія була організатором патріотичного руху радянської інтелігенції, всього радянського народу по організації допомоги науковим закладам Радянської України. Зокрема, велику допомогу Дніпропетровському металургійному інституту надали Московський інститут сталі та Уральський індустріальний інститут. Колективи цих наукових закладів передали українським колегам цінні навчальні посібники, літературу, обладнання¹⁶. Значно прискорила початок роботи Харківського державного університету братерська допомога колективу Московського університету ім. М. В. Ломоносова, співробітники якого взяли участь в організації лабораторій і кабінетів хімічного та фізико-математичного факультетів. Центральна наукова бібліотека університету отримала від московських колег 10 тис. книжок; географічний та історичний факультети — карти, атласи, інші наочні посібники. Десятки тисяч книг передали вузи Москви і Ленінграда Донецькому індустріальному інституту¹⁷.

Велику допомогу від вузів Ленінграда одержав Херсонський педінститут. Високо оцінюючи її, секретар Херсонського обкому партії О. Федоров у відкритому листі секретареві Ленінградського обкому партії О. Кузнецову писав: «Подарунок ленінградців Херсонському педагогічному інституту... допомагає налагодити нормальну діяльність інституту, який готує педагогічні кадри для визволених областей України»¹⁸. Вагому підтримку одержали й інші педагогічні вузи України. Завдяки допомозі цілого ряду юридичних інститутів СРСР набагато раніше наміченого строку розпочав свою роботу Харківський юридичний інститут¹⁹.

Трудящі Челябінська взяли шефство над Київським медичним інститутом, який в 1942—1943 рр. знаходився там в евакуації. У 1944 р. Челябінський обком ВКП(б) створив спеціальну комісію допомоги у відновленні роботи медичного інституту в Києві²⁰. Благотворно вплинуло на відродження наукових закладів визволеної України читання лекцій радянських вчених у вузах республіки. Так, у Львівському політехнічному інституті читали лекції 7 докторів наук і 10 доцентів з Москви. Велику кількість лекцій та доповідей було прочитано московськими вченими по лінії Центрального лекційного бюро²¹. Про постійну турботу партії та уряду по відновленню діяльності вищої школи на визволених територіях свідчить і той факт, що тільки в 1945 р. за вказівкою партійних органів у розпорядження Управління в справах вищої школи України було направлено 30 кандидатів наук²².

¹⁶ «Правда Востока», 29 грудня 1943 р.

¹⁷ М. Р. Круглянский. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны, М., 1970, стор. 120.

¹⁸ «Ленинградская правда», 1 листопада 1944 р.

¹⁹ «Заря Востока», 11 листопада 1943 р.

²⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг., т. 3, стор. 298.

²¹ Там же, стор. 299.

²² Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. Р-337, оп. 10, спр. 5, арк. 27.

Вагомий вклад у розвиток медичної науки на визволених території України внесли медичні працівники братніх республік. Так, до 1 грудня 1943 р. у медичні заклади України виїздило близько 600 лікарів і 80 керівних працівників з Узбекистану, Грузії, Киргизії та Казахстану.

100 лікарів з Київського медичного інституту у Челябінську за розпорядженням Наркомату охорони здоров'я СРСР теж були направлені в Україну²³.

Для організації боротьби з малярією у визволених областях УРСР виїхала бригада Центрального інституту малярії. За допомогою Наркомату охорони здоров'я СРСР у Полтаві, Чернігові, Сумах і Сталіно (Донецьк) було організовано станції переливання крові. Група педіатрів з братніх республік допомогла налагодити роботу дитячих лікувальних закладів у Харкові²⁴.

Медична громадськість Ташкента на спеціальній нараді керівників республіканських установ Наркомату охорони здоров'я Узбецької РСР розробила заходи по наданню допомоги Харкову. Міський і районний відділи охорони здоров'я, республіканські науково-дослідні установи взяли на себе зобов'язання виділити необхідне обладнання для лікарень Харкова. На Україну було відправлено також велику групу спеціалістів-медиків²⁵.

Одним з першочергових завдань, що стояли перед партійними та радянськими органами, була відбудова зруйнованих війною міст і сіл визволених областей. Активним помічником партії у вирішенні цього питання були радянські архітектори. У відбудові українських міст, зокрема Києва, брали участь відомі архітектори СРСР: К. С. Алабян, Г. П. Гольц, М. Д. Коллі, О. В. Щусев та ін.²⁶

Кращі спеціалісти Москви розробили генеральну схему транспорту Києва, проекти театрів у Полтаві, Вінниці, Чернігові, Ровно, Тернополі та інших містах²⁷. Їх роботу координував Український філіал Академії архітектури СРСР, куди було залучено близько 160 відомих учених і архітекторів²⁸.

Поступово на визволених територіях відроджується культурне життя. Вагомий вклад у розвиток культури цих областей внесли представники творчої інтелігенції братніх республік, зокрема, діячі літератури та мистецтва. Партійні органи приділяли велику увагу лекційній пропаганді серед населення визволених областей. ЦК ВКП(б), ЦК КП(б) України, обкоми, міськкоми, райкоми партії створили спеціальні лекторські групи, до складу яких поряд з партійними та громадськими діячами входили відомі поети і прозаїки братніх республік.

Особливим успіхом користувалися лекції письменників М. Тихонова — «Героїчний Ленінград», Л. Соболева — «Одеса і Севастополь — міста-герої» та ін.²⁹ Лише за друге півріччя 1943 р. у Харківській, Київській, Сталінській, Полтавській, Сумській та інших визволених областях України лекторами ЦК ВКП(б) було прочитано 582 лекції, якими було охоплено 110 200 чол.³⁰

²³ «Київська правда», 16 серпня 1944 р.

²⁴ «Заря Востока», 11 листопада 1943 р.

²⁵ «Правда Востока», 27 серпня 1943 р.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1129, арк. 85.

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 683, арк. 447—448.

²⁸ «Советское искусство», 6 лютого 1945 р.

²⁹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 3/1, спр. 63, арк. 31.

³⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 17, арк. 34—35.

Українські радянські письменники присвячують свої твори темі відбудови і братерській допомозі союзних республік Радянській Україні. Це нарис І. Ле — «Господар заводу», П. Панча — «Київ майбутнього», М. Пічугіна — «Шахтарський гарт», повість Ю. Мартича — «Добрий сусіда» та ін.³¹ Українські радянські письменники усвідомлюють життєдайний зміст ленінської дружби народів і знаходять найпереконливіші образи, щоб розповісти про це читачеві. «В роки Вітчизняної війни, — писав поет Я. Городської, — коли німці окупували Україну, їй на допомогу... прийшов російський народ, допоміг вигнати гітлерівців, приступити до вільної мирної праці. І ось їдуть з Уралу, Поволжя, Сибіру ешелони з устаткуванням для українських заводів, з плугами і тракторами для українських ланів... І всі заводи, колгоспи, лабораторії, університети, театри, будови України повсякденно відчують любов та піклування Москви, російського народу, всіх народів Союзу»³².

Процес відбудови зруйнованого війною народного господарства широко висвітлювався в центральній пресі. Так, Л. Первомайський за дорученням газети «Правда» написав кілька статей на цю тему³³. Успішно співробітничали з редакціями центральних газет та журналів М. Рильський, П. Тичина, М. Бажан, О. Корнійчук та інші провідні діячі української літератури³⁴.

Значною була допомога художньої громадськості братніх республік українським майстрам сцени.

Партійні організації республік СРСР були ініціаторами збору коштів та обладнання на відновлення роботи театрів УРСР. Так, уже влітку 1943 р. колектив узбецького театру ім. Мукімі приступив до збирання театрального майна для відбудови театру в Харкові. Колектив театру взяв також зобов'язання вносити щомісяця збір від двох позапланових спектаклів у фонд допомоги харків'янам³⁵. Відродженню культурного життя на визволених землях сприяли також гастролі театральних, музично-хорових колективів, провідних майстрів мистецтва братніх республік.

Театри РРФСР — «МХАТ», театр ім. Євг. Вахтангова, Малий театр та інші — активно включилися в обслуговування населення України. Так, відразу після визволення в Харків на гастролі виїхав колектив московського театру ім. Євг. Вахтангова³⁶. 26 серпня харків'янам було показано п'єсу Л. Левіна та І. Маттер «Наш кореспондент». Збір від вистави передано у фонд відбудови народного господарства Харкова³⁷.

З успіхом виступали на Україні ансамбль пісні і танцю Наркомагу внутрішніх справ СРСР, молдавська капела «Дойна», Естонський джаз-оркестр³⁸, ансамбль пісні і танцю Молдавської РСР та інші колективи³⁹. Поряд з театральними та музично-хоровими колективами перед трудящими України виступали провідні артисти братніх республік, зокрема, солістка Великого академічного театру СРСР В. Да-

³¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 37.

³² «Українська література», 1945, № 7—8, стор. 140.

³³ Центральний Державний архів-музей літератури та мистецтва УРСР, ф. 211, оп. 2, спр. 189, арк. 1, 2.

³⁴ Див. Дмитро Шлапак. Разом з народом, К., 1955, стор. 10.

³⁵ «Правда Востока», 28 серпня 1943 р.

³⁶ «Заря Востока», 7 вересня 1943 р.

³⁷ «Соціалістична Харківщина», 28 серпня 1943 р.

³⁸ «Література и искусство», 30 вересня 1943 р.

³⁹ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 63, арк. 75.

видова, народний артист СРСР І. Козловський, народний артист Грузинської РСР Д. Бадридзе ⁴⁰.

Створення у 1943 р. Української державної філармонії дало можливість координувати діяльність майстрів мистецтв України та союзних республік, залучати кращі творчі сили для виступів перед населенням. Лише в 1943 р. гастрольне бюро філармонії організувало 1200 концертів у Києві, Харкові та інших містах Радянської України ⁴¹.

У центрі уваги партійних організацій, інтелігенції братніх республік постало питання про відродження кіномистецтва на визволених від ворога землях Радянської України. З цією метою кіностудія «Мосфільм» передала Київській кіностудії художніх фільмів ряд сценаріїв та допомогла в їх постановці. Зокрема, було передано сценарії фільмів «Нескорені» та «Українські мелодії». За рішенням Комітету в справах кінематографії при РНК СРСР Київській кіностудії було передано сценарій художнього фільму у виробництві «Винищувачі швабів» І. Луковського із зйомочною групою ⁴². Цю роботу координував разом з українськими кінематографістами заступник начальника Головного управління по виробництву художніх фільмів Є. Помещіков ⁴³.

З метою ознайомлення трудящих з кращими досягненнями радянського кіномистецтва колектив Ташкентської студії художніх фільмів за домовленістю з ЦК КП(б)У та РНК УРСР здійснив дубляж ряду фільмів для визволених областей України ⁴⁴. Разом з узбецькими кінематографістами в цій справі взяли участь працівники кіностудії «Мосфільм» ⁴⁵.

Значно прискорила відновлення діяльності кіностудії УРСР і допомога кадрами. Так, у процесі визволення України туди прибули працівники кіно Киргизької РСР ⁴⁶, Башкирської АРСР ⁴⁷ та інших республік. Всього в Радянську Україну прибуло 565 працівників кіно союзних республік ⁴⁸.

Підсумовуючи діяльність інтелігенції братніх республік по організації допомоги Радянській Україні в період відбудови народного господарства, необхідно відзначити, що її організатором була Комуністична партія. З ініціативи і під керівництвом партійних організацій інтелігенція республік Радянського Союзу допомогла відновити економічне та суспільно-політичне життя на визволених територіях УРСР. Це сприяло створенню передумов для скорішого завершення Великої Вітчизняної війни та успішного розвитку радянського народу в післявоєнний час.

⁴⁰ Там же, арк. 75—76; «Зоря Востока», 15 вересня 1943 р.

⁴¹ «Литература и искусство», 30 вересня 1943 р.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. р-2, оп. 7, спр. 2755, арк. 104; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1/3, спр. 3, арк. 27.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. р-2, оп. 7, спр. 2755, арк. 105.

⁴⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії Узбекистану, ф. 58, оп. 20, спр. 932, арк. 121.

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. р-2, оп. 7, спр. 633, арк. 4.

⁴⁶ «Советская Киргизия», 1 квітня 1944 р.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. р-2, оп. 7, спр. 633, арк. 5.

⁴⁸ Там же, спр. 720, арк. 11.

ФОРМУВАННЯ ПОЛЬСЬКИХ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ЧАСТИН ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ КРАЇНИ РАД В РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (Київ), Г. С. КРУЧКЕВИЧ (Львів)

Формування в період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції польських революційних частин і окремих підрозділів, що входили до складу Червоної Армії, було дуже складним процесом. Ще більше його ускладнювали суперечливі концепції відновлення незалежності Польщі, що їх висували різні польські буржуазні політичні угруповання. Так, Головний польський військовий комітет (Начполь), який виражав інтереси польських офіцерів, поміщиків і капіталістів, силкувався видати себе за єдиного представника багатотисячної маси солдатів-поляків, що перебували у складі колишньої царської армії.

Одразу після Жовтневої революції реакційним польським елементам вдалося створити на території Росії, Білорусії та України свої військові корпуси¹, які служили інтересам панівних класів і були безславно розгромлені в боях із загонами Червоної гвардії. Рештки цих корпусів роззброїли німецько-австрійські окупанти.

В цей же час польські робітники й селяни, які перебували на території Радянської Росії, Білорусії та України, усвідомлюючи необхідність захисту молодого Країни Рад від внутрішньої, російської контрреволюції і зовнішньої воєнної інтервенції, почали створювати революційні військові частини і підрозділи. Як відомо, значну роль у формуванні цих частин і підрозділів Червоної Армії відіграв польський революційний Белгородський полк, особовий склад якого брав активну участь у встановленні Радянської влади і в боротьбі з контрреволюцією як на Белгородщині, так і на північному сході України.

Інтернаціональні регулярні частини і підрозділи, в тому числі й польські, входили до складу військових формувань Робітниче-Селянської Червоної Армії і підкорялися загальним правилам, інструкціям, настановам і наказам. Відповідно до наказу Народного комісаріату військових і морських справ добровольцями з числа іноземців у Червону Армію мали право вступати тільки ті особи, які прийняли громадянство РРФСР. Згідно з рішенням уряду Української Радянської республіки польські трудящі, які проживали на території України, не підлягали призову до Червоної Армії. Проте найсвідоміші з них добровільно вступали до польських революційних військових формувань Червоної Армії, щоб зі зброєю в руках відстоювати завоювання Великого Жовтня. Вступ польських робітників і селян у ці частини та підрозділи найбільш масово виявився після вигнання німецько-австрійських окупантів і відновлення Радянської влади на Україні.

Іноземні групи РКП(б), у тому числі й польські соціал-демократи, комуністи, подавали значну допомогу військовим комісаріатам, створювали спеціальні органи для формування інтернаціональних частин і підрозділів Червоної Армії. До них, зокрема, належали Центральна колегія по формуванню інтернаціональної революційної армії (утворена у квітні 1918 р.), Штаб міжнаціональних революційних військ,

¹ Див.: М. Wrzosek. *Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917—1918*, Warszawa, 1969; Л. Grosfeld. *Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji. 1917—1919*, Warszawa, 1956.

Штаб іноземних загонів при Червоній Армії. У червні 1918 р. Народний комісаріат військових і морських справ утворив Комісію по формуванню інтернаціональних груп Робітничо-Селянської Червоної Армії при ВЦВК. Формуванням польських революційних військових частин і підрозділів займався Польський комісаріат Наркомнацу².

Центром формування польських революційних частин і підрозділів у 1918 р. стала Москва. На території Московського військового округу знаходився згадуваний уже Белгородський польський революційний полк, який після Жовтневої революції дістав назву 1-го Варшавського революційного стрілецького полку. Формування його почалося в Москві 24 лютого 1918 р. Одночасно при ньому з колишніх белгородців було сформовано самостійну охоронну дружину, яка несла службу при штабі Московського військового округу. Згодом її перейменували в 2-й Люблінський революційний полк³. У червні 1918 р. в Москві почалося формування 1-го Польського піхотного та Мазовецького уланського полків, у Борисоглебську — ескадрону уланів, у Саратові — піхотної роти⁴.

На базі цих військових одиниць було вирішено створити Західну дивізію польських стрільців (спочатку вона називалася 1-ю Московською піхотною дивізією). 27 липня 1918 р. комісар польських військових загонів Московського військового округу С. Бобінський запропонував Вищій Військовій Раді проект формування цієї дивізії, в якому зазначалося, що воно здійснюватиметься згідно з загальним планом організації частин Червоної Армії. В ряди дивізії повинні були влитися поляки, литовці, білоруси, росіяни та представники інших національностей. Політичне керівництво нею мав здійснювати нарком у національних справах спільно із Соціал-демократією Королівства Польського і Литви, а військове — командування Московського військового округу⁵. Ядром дивізії разом з Окремою охоронною дружиною став 1-й Варшавський революційний стрілецький полк, який відзначився у боях під Ярославлем і, на думку штабу Московського військового округу, був одним з найбільш надійних полків Червоної Армії⁶.

Для комплектування дивізії була створена організаційна комісія, до якої входили представники СДКПіЛ. За СДКПіЛ залишилося й політичне керівництво цією військовою одиницею⁷. Формування дивізії було доручено С. Жбіковському — командир 2-го Варшавського революційного полку. Комісаром став С. Бобінський.

На 1 жовтня 1918 р. 1-й Варшавський революційний стрілецький полк, командиром якого був В. Шудек, налічував 1904 бійців і мав на озброєнні 34 кулемети, 8 гаубиць і 4 міномети. До складу дивізії ввійшов і 2-й Подляський стрілецький полк, який дислокувався в Тамбові. 10 вересня 1918 р. його було перейменовано на 2-й Седлецький стрілецький полк. Командиром полку став С. Рупевич, заступни-

² ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 38, арк. 8.

³ А. Ф. Хацкевич. Польские интернационалисты в борьбе за власть Советов в Белоруссии, Минск, 1967, стор. 92—93.

⁴ Б. Беднаж. Поляки в Красной Армии в 1917—1920 гг. — Октябрьская революция и пролетарский интернационализм, М., 1970, стор. 395.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 1318, оп. 1, спр. 111, арк. 53—53 зв.

⁶ Там же, арк. 53 зв.

⁷ I. Pawłowski, K. Sobczak. Walczyli o Polskę. Polacy i oddziały polskie w rewolucji Październikowej i wojnie domowej w Rosji. 1917—1921, Warszawa, 1967, стор. 185.

ком командира — А. Шпак, політичним комісаром — М. Пакош, інструктором-організатором — С. Бжеський⁸.

Окрему охоронну дружину було перейменовано на 3-й Люблінський стрілецький полк, розквартирований у Москві. Першим командиром цього полку призначили активного діяча ППС-лівіці, колишнього члена полкового комітету Белгородського польського запасного полку С. Дзяткевича.

4-й стрілецький полк, як і 1-й Варшавський стрілецький полк, зберіг назву Варшавського. Формувався він у Вітебську. Його командиром було призначено організатора й інструктора загонів польських стрільців Єжи Маковського, комісаром — Еугеніуша Вальчака. У зв'язку з тим, що з вересня 1918 р. Є. Маковського було призначено командиром бригади, полк прийняв командир 1-го батальйону Станіслав Ковальський⁹.

5-й Віленський стрілецький полк, який почав формуватися 10 вересня 1918 р. в Москві, в основному комплектувався вихідцями з Литви, у тому числі й поляками. Значну допомогу в його комплектуванні подала литовська секція РКП(б). Командиром полку став М. Шайтанов, комісаром — С. Міцкевич. 1-й Московський охоронний полк, перейменований 13 жовтня 1918 р. на 6-й Гродненський стрілецький полк, очолили командир Варламчев і комісар І. Кукієв¹⁰.

Ще раніше, 1 червня 1918 р., на базі полку уланів у Москві був сформований Мазовецький стрілецький полк, командиром якого став Іпполіт Бітни, комісаром — Генрик Пачковський, заступником командира — Болеслав Казар¹¹.

На базі цих полків у Тамбові, Вітебську та Москві було сформовано три бригади Західної дивізії польських стрільців. До першої з них, яка дислокувалась у Тамбові, увійшли 1-й Варшавський стрілецький полк та 1-й дивізіон легкої артилерії. Тимчасовим командиром бригади було призначено Романа Лонгву, комісаром — Владислава Сцібора, який одночасно виконував обов'язки політичного комісара 1-го Варшавського стрілецького полку. До другої бригади увійшли польські військові частини, розквартировані в Москві, — 3-й Люблінський стрілецький полк, Мазовецький стрілецький полк та 2-й дивізіон легкої артилерії. Командиром бригади було призначено колишнього командира 4-го Варшавського стрілецького полку Є. Маковського, комісаром — Е. Вальчака. Третя бригада польських стрільців сформувалася у грудні 1918 р. в Москві. Її командиром став Казімеж Маєвський, комісаром — Вацлав Грузель, член СДКПіЛ з 1906 р.¹²

Командування дивізії, полків і батальйонів комплектувалося, як правило, з громадян польської національності. Особовий склад частин формувався шляхом вербування добровольців-поляків, що служили колись у царській армії, військовослужбовців з інших частин РСЧА, робітників і селян, які ще раніше виїхали з Польщі до Росії. До складу дивізії входили також представники інших національностей — литовці, білоруси. Наприклад, керівні кадри першої та другої бригад становили поляки, а третьої — в основному білоруси й литовці¹³. Як

⁸ W. Najdus. *Lewica polska w Kraju Rad. 1918—1920*, Warszawa, 1971, стор. 156.

⁹ W. Najdus. Назв. праця, стор. 157.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, стор. 158.

¹² Там же, стор. 160.

¹³ I. Pawłowski, K. Sobczak. Назв. праця, стор. 185—188.

і полякам, білорусам та литовцям також дозволялося переходити до Західної дивізії з інших частин Червоної Армії¹⁴.

Реввійськрада республіки створила при Реввійськраді Західної дивізії польських стрільців вербувальний відділ, який до лютого 1919 р. знаходився в Мінську, а потім переїхав до Вільнюса. Його завідуючим було призначено комуніста Р. Муклевича. В обов'язки відділу входило: організація місцевих вербувальних бюро, надсилка інструкцій на місця, керівництво роботою вербувальних бюро та контроль їх фінансової діяльності, підготовка агітаційних видань — плакатів, відозв тощо, розподіл мобілізованих поляків по військових частинах. Вербувальний відділ складався із завідуючого, секретаря, бухгалтера, одного постійного та трьох виїзних інструкторів і друкарки¹⁵.

14 січня 1919 р. ЦВК груп Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП) запропонував усім партійним групам створювати на місцях бюро по набору поляків до лав Червоної Армії, в тому числі й до Західної дивізії польських стрільців. У директиві ЦВК груп КРПП вказувалося, що ці бюро повинні працювати під контролем місцевих партійних і радянських органів, вести широку агітацію серед польських робітників, селян і біженців за їх вступ до Червоної Армії і Західної дивізії польських стрільців¹⁶.

Місцеві вербувальні бюро склалися з відповідального керівника, призначеного з числа комуністів вербувальним відділом дивізії за рекомендацією місцевої групи КРПП або польським комісаріатом; секретаря; постійних або тимчасових інструкторів; агітаторів — залежно від місцевих умов і потреб¹⁷.

Місцеві вербувальні бюро безпосередньо підпорядковувалися вербувальному відділу Західної дивізії польських стрільців і підтримували тісний зв'язок з місцевими партійними організаціями, польським комісаріатом та військовими частинами. При вербувальному відділі дивізії був утворений етапний пункт, у функції якого входили реєстрація мобілізованих, забезпечення їх харчуванням і квартирами, розподіл по військових частинах. Мобілізації підлягали чоловіки віком від 18 до 45 років, які володіли польською мовою¹⁸.

Серед польських трудящих Росії, Білорусії та України велась активна агітація за їх вступ у польські військові революційні формування, зокрема, в ряди Західної дивізії польських стрільців, роз'яснювалися цілі й завдання цих формувань. На мітингах і зборах польські соціал-демократи, комуністи закликали трудящих поляків добровільно вступати в польські революційні частини, розповсюджували серед них мобілізаційну та загальнопартійну літературу¹⁹.

Для підготовки кадрів і комплектування ними Західної дивізії польських стрільців були організовані курси інструкторів, перейменовані згодом на курси червоних командирів²⁰. Спочатку вони знаходились у Вітебську, при штабі 4-го Варшавського стрілецького полку, а в січні 1919 р. їх перевели до Мінська²¹. На курси червоних командирів приймали як комуністів так і безпартійних. На середину березня 1919 р. комуністи, в тому числі й члени КРПП і ПСС-лівіці, становили

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 446, оп. 1, спр. 66, арк. 11.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же, спр. 2, арк. 4.

¹⁷ Там же, спр. 66, арк. 11—11 зв.

¹⁸ Там же, арк. 11. зв.—12 зв.

¹⁹ Там же, арк. 12 зв.—13.

²⁰ Там же, спр. 7, арк. 109.

²¹ „Mlot”, 15 квітня 1919 р.; „Sztandar komunizmu”, 24 квітня 1919 р.

ли 27% слухачів цих курсів²². З першого набору мобілізованих близько 40% слухачів було прийнято на підготовче відділення курсів, де викладалися російська та польська мови, історія Польщі, географія, геометрія, природознавство, гігієна, військові статuti, будова і застосування зброї, передусім кулеметів. У спеціальному відділенні викладалися тактика, топографія, фортифікація, артилерія, застосування зброї, військові статuti, військова адміністрація, гімнастика і стройова підготовка. Публічні лекції на політичні теми читали С. Бобінський, С. Будкевич, М. Бронський, Я. Долецький, Т. Радванський, Ю. Уншліхт та інші²³.

Формування польських інтернаціональних частин і підрозділів відбувалося також у різних містах України. Для цієї мети при Народному комісаріаті військових справ республіки була організована спеціальна секція по вербуванню польських громадян в окремі роти Червоної Армії. Вербувальне бюро по мобілізації поляків у частини Західної дивізії польських стрільців були створені навесні 1919 р. в Харкові, Києві, Катеринославі (нині Дніпропетровськ), Олександрівську (нині Запоріжжя), Кам'янському (нині Дніпродзержинськ), Кременчуку, а всього на території Країни Рад їх було вісімнадцять²⁴.

Особливо багато зробили для організації формувань військових частин і підрозділів групи КРПП і бюро Харкова, Катеринослава, Одеси²⁵. Наприклад, Одеське вербувальне бюро розпочало свою діяльність 3 травня 1919 р.²⁶ Про важливість організації набору поляків у лави Червоної Армії і Західної дивізії польських стрільців говорилося у статті «Завдання Червоної Армії», вміщеній в одеській газеті «Комуна» 4 травня 1919 р. Одеське вербувальне бюро за активною участю К. Бенєка до 10 травня 1919 р. мобілізувало до Червоної Армії, в тому числі й до Західної дивізії польських стрільців, 40 чол.²⁷

Харківське вербувальне бюро було створене 4 лютого 1919 р. Завдяки добре поставленій організаційній та агітаційно-масовій роботі серед польського населення вже в другій половині лютого 1919 р. з Харкова до Мінська було відправлено першу партію добровольців²⁸. 23 лютого 1919 р. К. Бенєк організував вербувальне бюро в Кременчуку, 18 травня — в Катеринославі. В Краматорську таке бюро створив Ф. Моравський²⁹. Керівником Олександрівського вербувального бюро, створеного членами груп СДКПіЛ і ППС-лівіці 15 березня 1919 р., було призначено С. Ідзіковського³⁰. В Олександрівську вербувальне бюро організував В. Вавровський, у Кам'янському і Києві — Р. Дух, у Полтаві — Д. Ржевський. Вже 8 квітня 1919 р. Олександрівське вербувальне бюро направило в розпорядження вербувального відділу Західної дивізії польських стрільців першу партію добровольців³¹. Катеринославське бюро мобілізувало до Західної дивізії 358 добровольців³². Тільки з 15 населених пунктів Житомирського і Катеринославського округів добровольцями до Червоної Армії вступило 116 поляків³³.

²² W. Najduś. Назв. праця, стор. 223.

²³ Там же.

²⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 446, оп. 1, спр. 3, арк. 6; спр. 13, арк. 12.

²⁵ Там же, спр. 7, арк. 109.

²⁶ Там же, спр. 2, арк. 7.

²⁷ Там же, спр. 88, арк. 1—1 зв.

²⁸ Там же, спр. 50, арк. 2.

²⁹ Там же, арк. 2, 9.

³⁰ Там же, спр. 56, арк. 19.

³¹ Там же, спр. 65, арк. 13; спр. 66, арк. 3—3зв.

³² Там же, спр. 57, арк. 53.

³³ ЦДАЖР СРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 35, арк. 49.

Активними працівниками вербувального відділу Західної дивізії польських стрільців, які діяли на Україні, були К. Жаковський і А. Папачек³⁴.

27 березня 1919 р. військова комісія Київської польської секції КП(б)У подала на розгляд наркома республіки у військово-морських справах М. І. Подвойського проект формування польських військових частин, ядро яких мало складатися з польських комуністів³⁵. Уже в середині квітня в Одесі була створена польська комуністична дружина. Вона налічувала 100 багнетів. У червні 1919 р. польська рота формувалася в Херсоні при 2-му залізничному полку 1-ї Інтернаціональної дивізії.

У зв'язку з деякими змінами у військовому будівництві Збройних Сил Країни Рад ЦВК груп КРПП в Росії у травні—червні 1919 р. припинив вербування добровольців до Західної дивізії польських стрільців і розпустив польські бюро, що знаходилися на території Радянської Росії, Білорусії та України^{36–37}.

У червні 1919 р. в Києві при Відділі закордонної пропаганди Політуправління Наркомату у військових справах Радянської України було створено Польську воєнну секцію (Польвоенсек)³⁸. Польвоенсек залучав добровольців-поляків, які жили на Україні, до лав Червоної Армії, проводив з цією метою широку агітацію і пропаганду. Зокрема, він налагодив випуск газети «Глос Армії Червоной» («Голос Червоної Армії»), яка проіснувала до захоплення Києва військами Денікіна 31 серпня 1919 р.³⁹ Керівником Польвоенсеку і редактором газети був С. Конарський.

Польська воєнна секція встановила зв'язки з усіма місцевостями Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Херсонської та Чернігівської губерній, де мешкало польське населення, організувала губернські і повітові відділи Польвоенсеку. В результаті наполегливої організаційної та агітаційно-пропагандистської роботи секції багато поляків вступило до лав Червоної Армії, в тому числі й до 1-ї Інтернаціональної бригади, яка успішно діяла на фронтах громадянської війни. Чимало поляків входило до складу Харківської групи військ, яка воювала з петлюрівцями у Кременчуку та Катеринославі, а також до інших частин Червоної Армії, зокрема до тих, що вели бої за визволення Києва^{40–41}.

Інтернаціональні військові частини брали активну участь у боротьбі за визволення півдня Радянської Росії. У серпні 1918—квітні 1919 рр. на Південному фронті проти банд Краснова героїчно бився 2-й Інтернаціональний стрілецький полк 16-ї стрілецької дивізії, у складі якого були й поляки. Значний вклад у розгром білогвардійців на Південному фронті вніс і 2-й Інтернаціональний стрілецький полк 1-ї Української бригади Р. Ф. Сіверса⁴².

Велику роль відіграли інтернаціональні формування у розгромі контрреволюційних сил та інтервентів на південному заході Радянської

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 446, оп. 1, спр. 55, арк. 246—247; спр. 56, арк. 83.

³⁵ П. М. Калениченко. Брати по класу — брати по зброї. Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні, К., 1973, стор. 95.

^{36–37} ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 446, оп. 1, спр. 1, арк. 17—17 зв.

³⁸ П. М. Калениченко. Назв. праця, стор. 101.

³⁹ A. Slisz. Prasa polska w Rosji w dobie wojny i rewolucji (1915—1919), Warszawa, 1968, стор. 517.

^{40–41} В. О. Антонов-Овсієнко. В боротьбі проти Директорії. Боротьба за Київ. — «Літопис революції», 1930, № 1, стор. 160.

⁴² Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917—1922 гг.). Документы и материалы, М., 1957, стор. 434.

країни. На початку квітня 1919 р. на Полтавщині у боях проти куркульських та буржуазно-націоналістичних банд взяв участь батальйон інтернаціоналістів, реорганізований у 1-й Інтернаціональний Полтавський стрілецький полк. У травні того ж року в Києві було закінчено формування 1-го і 3-го інтернаціональних полків. При колишньому полку Пеньковського сформувався 1-й кавалерійський окремий інтернаціональний дивізіон та інші військові частини⁴³.

Для боротьби проти петлюрівських і григор'євських банд Народний комісар у військово-морських справах Української республіки М. І. Подвойський 5 травня 1919 р. видав наказ про формування 1-ї Інтернаціональної дивізії, до складу якої мали ввійти 3-й Інтернаціональний полк, що дислокувався в Одесі, 5-й Інтернаціональний полк (колишній полк Пеньковського) з Києва та 6-й Інтернаціональний полк з Харкова. Ця дивізія, однак, у такому складі не була сформована. За станом на 27 червня 1919 р., вона налічувала 2799 чол.⁴⁴

Успішні бої проти петлюрівських банд вів під Проскурівим (нині Хмельницький) 2-й Інтернаціональний полк, що входив до складу 2-ї Комуністичної бригади⁴⁵. У складі 12-ї армії Західного фронту влітку і восени 1919 р. проти військ Денікіна воювала 1-ша Інтернаціональна бригада, до якої входили 1-й і 3-й інтернаціональні стрілецькі полки*, кавалерійський і артилерійський дивізіони, роти саперів і зв'язку, комендантська команда і запасний батальйон. 31 серпня 1919 р. під тиском денікінців частини Червоної Армії змушені були залишити Київ. Напередодні відходу з міста 1-ша Інтернаціональна бригада тримала фронт у районі Василькова, а на початку вересня — ввійшла до складу Чернігівської групи військ⁴⁶. Відзначилася бригада і в кровопролитних боях біля Богуслава, Корсуня, ст. Вільшаниці⁴⁷.

При визволенні від банд Григор'єва міст Миколаєва і Херсона хоробро билися поляки з Комуністичної роти, що входила до складу 3-ої армії Українського фронту. Вагомий вклад у визволення України від банд Петлюри і Денікіна вніс відомий Варшавський революційний стрілецький полк, а також 1-й батальйон Мінського стрілецького полку. Варшавський полк згідно з наказом по штабу Західної дивізії польських стрільців вирушив на південь України для боротьби проти банд Тютюнника. Разом із 40-м стрілецьким полком Червоної Армії він визволяв м. Кременчук.

Інтернаціональні військові частини та підрозділи Червоної Армії, у складі яких були польські громадяни, з честю виконали свій інтернаціональний обов'язок перед Радянською країною. В жорстоких боях з білогвардійцями та інтервентами вони виявили стійкість і відданість ідеям Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Про високі моральні і бойові якості особового складу Західної дивізії польських стрільців свідчить той факт, що вона спільно з іншими частинами Червоної Армії на початку лютого 1919 р. вела бої з пере-

⁴³ Там же, стор. 462—463.

⁴⁴ Там же, стор. 450, 466.

⁴⁵ Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 103, оп. 1, спр. 46, арк. 140—142.

* Сформований у травні 1919 р. в Одесі 1-й Інтернаціональний полк був включений до 1-ї Інтернаціональної бригади. 3-й Інтернаціональний полк до 5 червня 1919 р. дислокувався в Нижньому Новгороді, потім був переведений у Київ для включення його до 1-ї Інтернаціональної бригади, в якій було багато поляків.

⁴⁶ Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России (1917—1922 гг.), стор. 484.

⁴⁷ ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 46, арк. 332.

важачими силами польських легіонів на західних рубежах нашої країни. Дивізія регулярно поповнювалася добровольцями, готовими до останньої краплі крові захищати першу в світі країну робітників і селян. Наприклад, 1 грудня 1918 р. Західна дивізія польських стрільців налічувала 14 тис. бійців, а вже на кінець жовтня 1919 р. — понад 16 тис.⁴⁸

Багато сил, уміння й енергії для піднесення боездатності дивізії доклали її командири (спочатку Є. Маковський, потім — Р. Лонгва, а з середини 1919 р. І. Раудмець) та військові комісари (С. Бобінський, С. Жбіковський, С. Будзинський — у 1918 р.; С. Бродовський, А. Качаровський, С. Лазоверт — у 1919 р.; В. Грузель — у 1920 р.)⁴⁹.

До складу Реввійськради Західної дивізії польських стрільців у 1919 р. входили С. Бродовський, С. Лазоверт, Р. Лонгва, А. Славінський. Велику роботу в 1919 р. по комплектуванню стрілецьких полків провели комісар дивізії С. Бродовський, комісар штабу С. Дзяткевич та керівник вербувального відділу Ф. Прухняк, який замінив на цьому посту Р. Муклевича⁵⁰.

З грудня 1918 до грудня 1919 р. Західна дивізія польських стрільців (у червні 1919 р. вона була перейменована в 52-гу стрілецьку дивізію РСЧА) у складі Білорусько-Литовської армії воювала проти легіонів Пілсудського, а пізніше була перекинута на Південний фронт⁵¹.

Значну допомогу у формуванні дивізії, комплектуванні її частин досвідченими командними кадрами і особовим складом подали в місцях дислокації частин дивізії СДКПіЛ (пізніше ЦВК груп КРПП в Росії), місцеві партійні організації, польські комісаріати.

Велику роль у наборі добровольців до Західної дивізії польських стрільців, піднесенні бойового духу революційних військ, а також у розкладі армії буржуазно-поміщицької Польщі відіграли газети «Комуніста» і «Млот», що видавалися польською мовою⁵², брошури, листівки, відозви та інша агітаційно-масова література. У листопаді 1919 р. Реввійськрадою Західного фронту було організовано відділ, в обов'язки якого входило розповсюдження революційної літератури у ворожих військах⁵³.

Окремо слід спинитися на формуванні Польської Червоної Армії * восени 1920 р. Комплектування її частин базувалося на тих же засадах, що традиційно склалися при формуванні інших польських інтернаціональних військових підрозділів у 1918—1919 рр.

⁴⁸ I. Pawłowski, K. Sobczak. Назв. праця, стор. 190.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 446, оп. 1, спр. 27, арк. 23; спр. 28, арк. 1.

⁵¹ П. Голуб. Польские революционные войска в России в 1917—1922 гг.— «Вопросы истории», 1958, № 3, стор. 61.

⁵² A. Slisz. Назв. праця, стор. 503—505.

⁵³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 446, оп. 1, спр. 12, арк. 70.

* Із вступом радянських військ на польську територію наприкінці липня 1920 р. виникла необхідність у формуванні Польської Червоної Армії. Вже 30 липня на визволеній Червоною Армією польській території було утворено Тимчасовий революційний комітет Польщі (Польревком), в обов'язки якого входило налагодження діяльності місцевих органів влади, нормалізація роботи промислових підприємств, транспорту, зв'язку та ін. Польська Червона Армія формувалася для захисту інтересів польських робітників і селян, а також для боротьби проти контрреволюційних легіонів Ю. Пілсудського. (Див.: П. Калениченко. О деятельности Польского временного революционного комитета.— Октябрьская революция и зарубежные славянские народы, М., 1957; його ж. З історії місцевих органів народної влади на польських землях, визволених Червоною Армією в липні—серпні 1920 р.— Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917—1920 рр.). Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 10, К., 1957).

Особливу увагу до створення Польської Червоної Армії виявляли Польбюро ЦК РКП(б), Польревком і особисто Ф. Е. Держинський. 9 серпня 1920 р. Польбюро ЦК РКП(б) доручило Ю. Мархлевському написати відозву до польських трудящих із закликом добровільно вступати до лав Польської Червоної Армії. 11 серпня Польревком прийняв рішення про формування в Белостоку 1-го піхотного стрілецького полку. Вже на 1 вересня в ньому налічувалось 175 чол., у тому числі 150 червоноармійців і 25 командирів, переважно робітників і селян⁵⁴. 14 вересня 1920 р. вийшов наказ Реввійськради республіки про формування Польської Червоної Армії. Одночасно було створено управління по її формуванню, начальником якого став інспектор військ тилу Південно-Західного фронту Н. К. Маршан. Для підготовки і перепідготовки командного складу організовувалися двотижневі курси. З добровольців-поляків пропонувалося сформувати запасні стрілецький і кавалерійський полки, інженерний батальйон і батарею легкої артилерії. У наказі від 15 серпня, підписаному командуючим Західним фронтом М. Тухачевським і членом Реввійськради фронту Ю. Уншліхтом, передбачалося створити польове управління 1-ї Польської Червоної Армії, запасний стрілецький полк (з трьох батальйонів), 1-ї польської стрілецької дивізії⁵⁵.

Командуючим 1-ї Польської Червоної Армії був призначений Р. Лонгва, колишній начальник 2-ї стрілецької дивізії, тимчасовим помічником командарма по політичній частині — комісар адміністративного управління штабу фронту С. Будкевич. Помічником командарма 1-ї Польської Червоної Армії став Грушецький, начальником штабу, який знаходився в Мінську, — Рошковський⁵⁶.

Польбюро ЦК РКП(б) і Польревком вважали, що в 1-й Польській Червоній Армії можуть служити тільки найсвідоміші робітники і селяни, в тому числі й військовополонені-поляки. З цією метою у таборах для військовополонених побували представники Польбюро і спеціального відділу армії⁵⁷. Кожний червоноармієць 1-ї Польської Червоної Армії приймав бойову присягу, текст якої було затверджено Польбюро ЦК РКП(б) і Польревкомом. «Я зобов'язуюся, — говорилося у присязі, — за першим покликком Робітничо-Селянського уряду захищати Республіку Рад Польщі від усіх небезпек і посягань з боку будь-яких її ворогів, боротися в ім'я Республіки Рад за справу соціалізму і братерства народів, не шкодуючи своїх сил і життя»⁵⁸.

У формуванні армії відчувалися значні труднощі. Не вистачало командних, політичних і адміністративно-господарських кадрів. Далеко не всі колишні польські офіцери — вихідці з експлуататорських класів могли бути допущені на командні посади, а для підготовки військових кадрів з числа робітників і селян потрібний був певний час. За дорученням Польревкому Ю. Уншліхт 17 серпня 1920 р. надіслав В. І. Леніну телеграму, в якій просив його допомогти відкликати з частин Червоної Армії всіх комуністів-поляків і направити їх у розпорядження штабу 1-ї Польської Червоної Армії. Через кілька днів Головом Збройних Сил РРФСР С. С. Каменев і член Реввійськради республіки Д. І. Курський віддали розпорядження командуючим ряду фронтів про відкомандирування з частин, штабів, установ Червоної

⁵⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 76, оп. 1, спр. 1299, арк. 1.

⁵⁵ Див.: А. Ф. Хацкевич. Назв. праця, стор. 135.

⁵⁶ Там же, стор. 136.

⁵⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 76, оп. 1, спр. 1310, арк. 1.

⁵⁸ А. Ф. Хацкевич. Назв. праця, стор. 137.

Армії, окружних, губернських і повітових військкоматів усіх комуністів-поляків. Через штаб Західного фронту вони мали бути направлені в розпорядження начальника штабу 1-ї Польської Червоної Армії⁵⁹.

У зв'язку з відступом Червоної Армії з-під Варшави і припиненням діяльності Польського революційного комітету формування 1-ї Польської Червоної Армії в 1920 р. не було завершено. Сформовані її частини були перейменовані в частини червоних комунарів і переведені в Приуральський військовий округ⁶⁰.

Таким чином, польські військові інтернаціональні частини і підрозділи Червоної Армії формувалися з кращих синів польського народу для захисту завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції, для боротьби проти ворогів першої в світі Країни Рад. Разом з тим вони боролися проти польських поміщиків і капіталістів, за встановлення влади робітників і селян та будівництво нового життя у Польщі.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 63, оп. 1, спр. 176, арк. 53.

ПРОКЛАМАЦІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДЕМОКРАТІЇ 60-х РОКІВ XIX ст.

Р. П. ІВАНОВА (Київ)

Ідеї міжнаціональної єдності революційних сил, що в основі своїй ґрунтуються на спільності класових інтересів пролетаріату і бідніших верств селянства, виникли на ґрунті узагальнення революційного досвіду боротьби народів за своє соціальне й національне визволення. «Інтернаціоналізм на ділі,— вказував В. І. Ленін,— один і тільки один: самовіддана робота над розвитком революційного руху і революційної боротьби в своїй країні, підтримка (пропагандою, співчуттям, матеріально) такої ж боротьби, такої ж лінії, і тільки її одної, в усіх без винятку країнах»¹.

Історія нашої Батьківщини «багата видатними звершеннями, що були й лишаються для багатьох поколінь надихаючим прикладом патріотизму та інтернаціоналізму»². Тому важливе значення має вивчення тих історичних етапів, які внесли у революційний досвід ідеї спільності і взаємодопомоги народів. Ці ідеї стали визначальними в революційній та визвольній боротьбі трудящих за своє політичне і соціальне визволення.

Одним з таких етапів були 60-і роки XIX ст.— епоха падіння феодально-кріпосницької системи, заміна її капіталістичною. Ці корінні соціально-економічні зміни посилили в країні суспільно-політичний рух, а ставлення до розв'язання головної соціальної проблеми — скасування кріпосного права — визначало класову суть цього руху й ділило його на дві течії — ліберально-буржуазну та буржуазно-демократичну. Водночас розвивалась й інша тенденція, яка найяскравіше проявилася в епоху імперіалізму й характеризувалася розвитком відносин між націями, ломкою національних перегородок, створенням

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 164—165.

² «Правда», 17 жовтня 1975 р.

інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки і т. д.³

Вихід на політичну арену різночинців-демократів, їхні виступи проти самодержавства за радикальні перетворення тісно з'єднали потреби соціального, політичного і національного визволення й зумовили появу в суспільно-політичній думці нових теоретичних положень, спрямованих на вирішення найважливіших суспільних вимог.

Події 60-х рр. дали поштовх для постановки й розробки таких важливих питань суспільно-політичного руху як співвідношення соціального й національного моменту у визвольній боротьбі, взаємозв'язок між революційним демократизмом і буржуазним лібералізмом, соціальним та політичним визволенням тощо.

На рубежі 50—60-х рр. XIX ст., в період посилення класової і політичної боротьби та першої революційної ситуації, гостро постало питання єдності революційних сил народів Російської імперії в боротьбі проти царизму за спільні соціальні й політичні інтереси. З особливою силою це виявилось на початку 60-х рр. у зв'язку з підготовкою до польського повстання 1863 р. і в процесі самого збройного виступу.

Питання єдності революційних сил було одним з найважливіших у теоретичній спадщині революційної демократії 60-х рр. й посідало чільне місце в тогочасних програмних документах, численних революційних прокламаціях, зверненнях до різних верств населення. Воно стало прапором революційної агітації серед російського народу, а крилаті слова відомого польського революціонера І. Лелевеля «За нашу і вашу свободу» перетворилися на знамено єднання прогресивних сил російського, українського, литовського, білоруського, польського народів не лише в буремні роки повстання 1863 р., а й у наступну історичну добу.

Проте, говорячи про ідеї інтернаціонального єднання зазначеного періоду, слід мати на увазі його класову суть, не позбавлену в значній мірі дрібнобуржуазного характеру. Адже основні діячі суспільного руху цього етапу визвольної боротьби належали до табору дрібнобуржуазної демократії.

В існуючій літературі⁴ це питання не стало предметом спеціального дослідження, зокрема, на конкретних історичних джерелах, які-

³ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 121.

⁴ P. Lossowski i Z. Mlynarski. Rosjane, białorusini i ukraińcy w powstaniu styczniowym, Wrocław, 1959; K. Dunin-Wasowicz. Ukraina i ukraińcy w powstaniu styczniowym, Warszawa, 1963; E. Halicz. Kwestia chłopska w królestwie polskim w dobie powstania styczniowego, Wrocław, 1955; Andrzej Slisz. Współpraca polskich i rosyjskich sił postępowych.—Pracy historyczne, t. I, Wrocław, 1956; S. Kieniewicz. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1820—1870. Sesja naukowa w 300-letnicze zjednoczenia Ukrainy z Rosją (1654—1954). Materiały, Warszawa, 1956; П. Н. Серпенінов. Російсько-польські та українсько-польські революційні зв'язки, Луцьк, 1957; К столетию героической борьбы «за нашу и вашу свободу», М., 1964; А. Ф. Смирнов. Революционные связи народов России и Польши, М., 1962; Прокламації шестидесятих годов, М.—Л., 1926; С. П. Драницын. Польское восстание 1863 г. и его классовая сущность, М., 1937; М. В. Миско. Польское восстание 1863 г., М., 1962; Ю. Ковальский. Русская революционная демократия и январское восстание 1863 г. в Польше, М., 1963; Г. И. Марахов. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине, К., 1967; А. З. Барабой. Історичне значення повстання 1863—1864 рр.—«УІЖ», 1963, № 1; його ж. Попытка украинских революционеров организовать помощь польскому восстанию 1863 г.—«Вопросы истории», 1957, № 11; Г. А. Пляшко. Рух солідарності на півдні України у зв'язку з польським повстанням 1863 р.—«Питання історії народів СРСР», вип. 3, 1966 р.; Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г., К., 1959; його ж. Яскраві сторінки спільної боротьби, К., 1963; Т. Г. Снятко. Студенческое движение в русских университетах в начале 60-х гг. и восстание 1863 г.—Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи, М., 1960, та ін.

ми є прокламації революційних демократів — російських, польських, українських. Відтак випадає з уваги еволюція становлення самого питання єдності революційних сил, його радикалізація, що привело зрештою до участі широких народних мас у визвольному русі.

В історії суспільно-політичного життя України особливо яскравими були кінець 50-х — початок 60-х рр. XIX ст. У цей період по всій Росії спостерігалось широке розповсюдження підпільної літератури, зокрема революційних прокламацій, які стали зброєю в організації мас для тиску на самодержавство, а також формування революційної і демократичної свідомості цілого покоління людей. Листівки «Великорус», «Ллється польська кров», «До російських офіцерів», «Vivat Polonia», «Молода Росія», «До молодого покоління», «Свобода», «Офіцерам усіх військ», «До освічених класів», «Що треба робити війську» та ін. передавалися з рук у руки, переписувалися, обговорювалися на таємних зборах⁵. За них арешту підлягали не тільки автори, а й читачі.

Всі види прокламацій за їх соціально-політичним спрямуванням умовно можна поділити на дві групи. Перші з них висвітлювали в основному пекучі політичні моменти тогочасної дійсності й обґрунтовували питання єдності революційних прагнень під прапором загальноросійських соціальних і політичних перетворень в країні. Другі закликали до єдності визвольних сил з точки зору боротьби за незалежність польського народу і відновлення Польщі. Через цю категорію прокламацій червоною ниткою проходить думка про рівноправність, демократичні права народів, зокрема, польського й українського. В цьому виявився благотворний революційний вплив російської демократичної думки на польсько-шляхетський рух, про що з незадоволенням писали у свій час консервативні діячі польського визвольного руху⁶.

Російські, українські, польські нелегальні прокламації широко розповсюджувались на Україні, зокрема, серед молоді університетів, гімназій, дрібного чиновництва, вчителів й частини ліберально настроєних кіл. Жодне політичне ув'язнення не обходилося без звинувачення в читанні або поширенні листівок. Так, студент Київського університету Костянтин Куликовський, який служив у поміщиці Марії Красовської в містечку Гоголів на Остерщині, читав перед гостями поміщика Вишневського прокламацію «До молодого покоління». Крім того, він переказував її зміст «на словах жителям містечка і селянам, які зібралися на базар». Під час обшуку у нього були знайдені ця прокламація і портрети О. Герцена й Л. Мерославського⁷. При арешті учасників полтавської громади, що в більшості належали до буржуазно-ліберальної течії, поліція вилучила ряд революційно-демократичних публікацій, а також портрети О. Герцена, М. Чернишевського, М. Добролюбова.

Безумовно, найсприятливіший ґрунт нелегальні прокламації знаходили в демократичному середовищі. Як свідчать матеріали слідства, майже всі члени Харківсько-Київського таємного товариства були

⁵ Суспільно-політичний рух на Україні 1856—1862 рр., К., 1963, стор. 122, 170, 196, 254, 268, 292, 302 та ін.; Отмена крепостного права на Украине, К., 1961, стор. 348, 356, 364, 366, 370—380.

⁶ Andrzej Slisz. Назв. праця, стор. 10; K. Dunin-Wasowicz. Назв. праця, стор. 3; А. Ф. Смирнов. Назв. праця, стор. 178.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., оп. 1862, спр. 197; Суспільно-політичний рух на Україні 1856—1862 рр., док. №№ 134, 140.

знайомі з тими чи іншими листівками російських революціонерів-демократів й деякі з них використовували в агітаційно-пропагандистській роботі серед населення. Так, у доносі на Л. Зеленського вказувалося, що його батько переховував на горищі ящик з паперами, серед яких було багато примірників «Колокола», «Великоруса», «Молодої Росії»⁸. Один із засновників товариства Я. Бекман на слідстві визнавав, що рукописний журнал «Гласність», який видавався членами товариства у Києві, основну увагу приділяв творам Герцена⁹. Відомо, що серед них була й певна кількість прокламацій.

Революційно-демократичну літературу і листівки розповсюджували на Україні й діячі польського визвольного руху. Зокрема, в таємній друкарні, розташованій у Києво-Печерській лаврі й викритій на початку 1862 р. жандармами, поряд з польською газетою «Відродження» було знайдено 100 примірників «Великоруса»¹⁰.

Революційна ситуація в кінці 50-х — на початку 60-х рр. розширювалася й поглиблювалася. Значний вплив на неї мало також посилення визвольного руху в Фінляндії і заворушення у Польщі. Саме ці явища висунули на порядок денний завдання єдності революційних сил у боротьбі проти царизму¹¹.

Демократична частина російського суспільства слідом за Герценом і Чернишевським у своїх політичних програмах недвозначно ставила вимогу надання незалежності Польщі. Так, у прокламації «Великорус» політична позиція щодо Польщі визначалася таким чином: «Ми, великоруси, досить сильні, щоб залишатися самими, маючи в самих собі всі елементи національної могутності. Горді своєю силою, у нас немає принизливої потреби шукати за прикладом Австрії штучної для нас самих удаваної могутності в насильницькому утриманні інших цивілізованих племен в складі нашої держави. Ми можемо цілком визнати права національностей». Про незалежність Польщі та інших народностей йшлося в прокламаціях «Молода Росія», «До освічених класів» та ін.¹²

Вимоги незалежної Польщі йшли всупереч політиці тодішнього монарха, який 11 травня 1856 р. безсоромно заявив представникам польського дворянства: «...хочу, щоб збережений був порядок, встановлений моїм батьком. Отож, панове, передусім облиште мрії. Тих, хто бажав би залишитися при них, я зумію стримати. Щастя Польщі залежить від повного злиття її з народом моєї імперії». Цей напрям самодержавного управління був ще раз підтверджений царем Олександром II у 1862 р.: «...ніколи я не допущу, щоб дозволена була сама думка про роз'єднання Царства Польського від Росії і самостійне, без неї, існування його...»¹³ Тому будь-яка підтримка польського повстання, заклик до єднання революційних сил зазнавали гонінь з боку урядової бюрократії.

Проте, незважаючи на переслідування, на Україні, як і в Росії, поширювались прокламації, що створювались у місцевих гуртках демократичного й ліберально-буржуазного напрямку чи окремими авторами. Так, влітку 1862 р. в Одеській прикордонній конторі було знай-

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 230, ч. 129, (ч. 1), арк. 25.

⁹ Там же, спр. 26, ч. 1, арк. (ч. 2), арк. 268.

¹⁰ Там же, спр. 88, арк. 13; Отмена крепостного права на Украине, стор. 187; Суспільно-політичний рух на Україні 1856—1862 рр., стор. 211—229.

¹¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 5, стор. 28.

¹² Русско-польские революционные связи, т. 1, стор. 28.

¹³ Русско-польские отношения. Некоторые замечательные по этому предмету мысли, слова, речи, узаконения размышления и рассуждения, Вильнюс, 1897, стор. 14.

дено листівку під назвою «Голос російського народу»¹⁴, яка мала гострий викривальний характер. Кредо її авторів визначалося в закликах, що містилися після заголовка: «Хай живе Республіка! Хай живе великий диктатор Росії О. Іскандер!.. Хай живе загальний слов'янський союз! Хай живе свобода і єдність! Геть чухонсько-поміщицьку династію Романових! Геть їхній шинкарсько-німецький уряд, складений із підлабuzників, злодіїв, грабіжників і катів. Геть казенне чиновництво й стародурів, жандармів, шпиків і цензуру!» Далі йде текст звернення до російських військ з'єднатися з рідним народом і «разом вдарити по цьому брудному уряду, вигнати з Росії німців-варварів і тим покласти край бідунству й рабству вітчизни. А потім подати руку допомоги іншим нашим братам слов'янам, які бідують під гнітом німців і турків».

В прокламації відверто звучить заклик до єдності трудящих Росії і Польщі. Своїм змістом вона пройнята думкою про спільну боротьбу, про підтримку справедливих вимог польського народу. Таким чином, ідеї єднання революційних сил і слов'янської федерації, зароджені в попередню епоху визвольної боротьби, знову відроджуються в 60-х рр. XIX ст. Їх розвиток стимулювався тим, що польський народ в цей час піднімався проти самодержавства за своє національне визволення. На порядок денний знову постало питання про демократичне державне влаштування визволених народів. Ідею федерації підтримував і О. Герцен у своїх виданнях, які мали значний вплив на нелегальну літературу в Росії. Про це свідчить і наступна прокламація.

У травні 1863 р. в Єлисаветграді було знайдено 2 листівки під назвою «Слово російського слов'янина». Підозра в їх створенні й розповсюдженні впала на польських офіцерів, оскільки в цей час розгорталася польське повстання на Україні. Та дізнання не підтвердило цього звинувачення. Зміст прокламацій свідчив, що походили вони з середовища російських революційно-демократичних гуртків і були спрямовані проти «старого військово-бюрократичного й солдатсько-деспотичного порядку»¹⁵. Листівки розвінчували самодержавство, яке протягом чотирьох століть займалося «брехнею, обманом, насильством», наголошували, що походить воно не від «народного виборного начала», а тому розходиться з інтересами народу. Заради «свавілля й прихоті,— зазначалося в них,— затискують народ російський у форми, які йому зовсім чужі, й проливають кров його заради власного марнослів'я й себелюбства...»

Невідкладним завданням у листівках вважалося добитись у Росії народного самоврядування, знищення централізованої царської влади, скликання загального земського собору землі російської і польської й передача йому всієї влади. Водночас вони закликали негайно припинити криваві розправи над польськими повстанцями.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 230, ч. 2 (2), арк. 64—65; Русско-польские революционные связи, т. 1. Ця прокламація опублікована під назвою «До російських військ». Проте подана вона згідно з текстом першого опублікування М. К. Лемке в творах О. І. Герцена й приведена неповністю. У примітках зауважується, що примірника, з якого була зроблена публікація М. К. Лемке, знайти не вдалося. Оскільки повний текст прокламації нами виявлений, посилання тут дається на архівне джерело і зберігається авторська назва цієї прокламації. На нашу думку, це дає право зробити висновок про її походження. (У примітці до останньої публікації автори висловлюють припущення, що вона вийшла або з кола російських офіцерів, причетних до таємної офіцерської організації в Польщі, або з середовища однієї з польських студентських організацій, зокрема, московського «огула». Аналіз тексту листівки схиляє нас до думки, що вона походить з середовища саме російських революційних гуртків).

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 97, ч. 47, арк. 5—6. (Текст цієї прокламації не опублікований. — Р. І.).

«Слово російського слов'янина» глибоко пронизує ідея слов'янської єдності. Успіх слов'ян польських, зазначалося в ньому, «буде вістовою ракетою визволення для всіх ...народностей і... їхнього конфедеративного злиття, яке не освятиться не тільки імператорською російською короною, але й ніякою короною». Автор чи автори прокламації навіть вважають, що слов'янські народи «давно розкрили один одному обійми й з нетерпінням чекають моменту злитися в одному спільному слов'янському поцілунку». Всім своїм змістом і навіть заголовком прокламації підкреслювали не російські чи навіть загально-російські прагнення, а всеслов'янські, висловлені від імені слов'ян-росіян: «Ми слов'яни російські», «Слово російського слов'янина» і т. д. Слід зазначити, що вимога слов'янської федерації в 60-і роки так само, як і в попередні та наступні часи, була утопічною мрією, в якій відбилося прагнення поневолення слов'янських народів до соціального й національного визволення. Ще в 40-і роки XIX ст., коли буржуазні демократи висунули теорію «братерського союзу європейських народів», Ф. Енгельс писав, що він (союз.— Р. І.) «може бути здійснений не з допомогою пустих фраз і добрих побажань, а тільки з допомогою радикальних революцій і кривавої боротьби»¹⁶. До «радикальних революцій» було ще дуже далеко, на порядку денному стояли ближчі політичні завдання — здійснення демократичних перетворень у Росії.

Ще одна цікава прокламація під назвою «Усім добрим людям», що неабияк стривожила канцелярії жандармських чиновників Києва і Петербурга, була знайдена влітку 1862 р. Вона закликала українських селян піднятися на збройне повстання проти панів. «Повставайте, добрі люди... Робіть так, як діди ваші, то буде ваша сила..., ваша воля, ваша правда. Коли всі повстанете, то вам хто зробить (що), вас багато, повставайте, тільки усі зараз...»¹⁷

Вийшовши з середовища української молоді Києва і Борисполя, ця прокламація мала на меті підняти українських селян на допомогу польському повстанню¹⁸. Хоч у ній жодним словом не обмовлено про підтримку визвольного руху поляків, сам факт її появи напередодні повстання, а також свідчення учасників, дають підстави для такого твердження. Зокрема, про діяльність В. Синегуба — активного учасника гуртка, з якого вийшла прокламація (він був заарештований навесні 1863 р. за спробу організувати селянське повстання на Переяславщині), розповідав його брат С. Синегуб — учасник народницького руху 70-х років: «У дні юності брат брав участь в українському русі й приєднався з частиною українофілів до повстання поляків 1863 р. Вся його участь, проте, обмежилася невдалою спробою разом з поміщиком Переяславського повіту Полтавської губ. Потоцьким викликати повстання тамтешнього козацтва одночасно з повстанням поляків»¹⁹. Під час слідства В. Синегуб називав себе учнем і послідовником видатного діяча суспільно-політичного руху 60-х рр. на Україні, учасника Київської громади, згодом жорстоко покараного царським судом, А. Красовського. Останній, як твердив В. Синегуб, був прихильником найрішучіших дій і в цьому розумінні розходився з більшою частиною ліберально-настроєних громадянців. Майбутнє України

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 281—282.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 230, ч. 38 (ч. 1), арк. 24; Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов, стор. 362.

¹⁸ Див.: А. З. Барабой. Попытка украинских революционеров организовать помощь польскому восстанию 1863 г. — «Вопросы истории», 1957, № 1.

¹⁹ «Былое», 1906, № 8, стор. 43.

А. Красовський і В. Синегуб пов'язували з боротьбою польського народу. «В майбутньому,— розповідав В. Синегуб,— ми чекали повної єдності з поляками і з демократичною республікою російською...»²⁰ Очевидно, і в 1862 р. такою спробою подати допомогу польському визвольному рухові була прокламація «Усім добрим людям».

До підпільної літератури можна віднести також і заклично-агітаційні пісні основоположника соціального українського роману Анатолія Свидницького. В його популярних поетичних творах, написаних в манері народних пісень, звучав відкритий заклик до збройного народного повстання — брати в руки ножі, омочити їх в панській крові, спрямувати «на панів та на царя»²¹ й таким чином здобути волю. Пісні «У полі доля стояла», «Вже більше літ двісті» та ін. поширювались серед селян Лівобережної України, зокрема, В. Синегубом, з метою підняти їх на боротьбу проти царизму²².

Напередодні польського повстання на Україні в Київській духовній академії жандарми вилучили прокламацію, походження якої генерал-губернатор приписував діячам українського визвольного руху, які нібито ждали федерального союзу з Польщею²³. Віршованими рядками прокламація закликала українців підтримати польське повстання.

Почуттям солідарності з визвольним рухом у Польщі були пройняті листівки, що з'явилися навесні 1863 р. серед студентів Харківського університету. Як доповідав жандармський офіцер Самойлов своєму шефу Долгорукову, вони мали на меті, «використовуючи заворушення в Західних губерніях імперії, підняти малоросіян проти уряду»²⁴.

Характерною рисою листівок була їх антицаристська спрямованість. В них переважали заклики до збройної боротьби, до єднання революційного руху селянства з революційними силами армії, з визвольною боротьбою польського народу. В оцінці самодержавства підпільні прокламації, які виходили з середовища російських та українських демократичних гуртків, були одностайними. Ліберальні хитання деяких представників закордонної еміграції та їхні видання не вплинули на вирішення основного питання політичного життя Росії тих років — насильницького повалення самодержавної монархії²⁵.

На початку 60-х рр. XIX ст. на Україні з'явилися революційні прокламації, що виходили з середовища польських повстанських організацій. Серед них такі як «Знайте люди, для чого цар військо тримає», «Хмара часів минулих і сучасних», «Поради старого діда», «Польща наша нашим царством буде», «До козаків, які нині селяни», «Голос України», «Рекрути» та ін.²⁶ Звернені до українського народу, вони були пройняті щирим співчуттям до його тяжкого становища і

²⁰ Суспільно-політичний рух на Україні 1863—1864 рр., К., 1964, стор. 79—81.

²¹ А. Свидницький. Оповідання, К., 1927, стор. XVIII; Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр., стор. 87—88.

²² М. Є. Сиваченко. Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі, К., 1962, стор. 56—62.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 230, ч. 38 (ч. 1), арк. 86.

²⁴ Там же, спр. 366, арк. 1. Текст листівок у цій справі відсутній.

²⁵ М. О. Бакунін, наприклад, виступаючи поборником політичних змін російського життя, допускав можливість існування обмеженої монархії, коли «добрий», «земський цар», який «любить Росію більше за себе і довіряє широко любові народній», оточить себе справді відданими людьми і Земським собором. Тут він виходив з утопічної тези ніби цар — ідеал російського народу. (Див. М. А. Бакунін. Народное дело. Романов, Пугачев или Пестель? Лондон, 1862, стор. 21, 23).

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 228, 374—375, 97 (ч. 12), Прокламації не дублюювані, крім першої.

закликали до спільної боротьби разом з польським народом за соціальне й національне визволення. Ці прокламації — явище відрадне у польсько-українських відносинах XIX ст. Написані у віршованій формі й українською мовою, вони були підсумком боротьби прогресивних суспільних кіл Польщі за визнання українського народу. Відверте осмислення подій, зокрема тих, що відбувалися на Україні, звертання до історії і фольклору українців, зародження в середовищі польського суспільства таких громадсько-побутових та літературних явищ, як балагульщина, козакофілство і, нарешті, пуританство й хлопоманія²⁷, — ця багатогранна еволюція польського українофілства досягла свого апогею напередодні повстання 1863 р. Уроки минулих виступів шляхти, піклування за долю майбутнього повстання, пошуки спільників, використання досвіду і певних узагальнень російських демократів сприяли тому, що польські революційні діячі звернулися із закликом до українського селянства. Аналіз змісту прокламацій свідчить про те, що вийшли вони з середовища «червоних», які, на відміну від пізніших настанов керівних органів повстання на нейтралізацію селян²⁸, мали на меті об'єднати зусилля польських повстанців з масами пригнобленого українського народу.

В цілому автори цих листівок добре знали про нужденне життя українця-селянина, його мрії, сподівання. Так, у листівці «Знайте, люди, для чого цар військо тримає», знайденої у Гайсинському повіті на Поділлі, автор пише, що в таких місцевостях, як Березна і на Білоцерківщині царські війська стріляли в людей, які хотіли добитися землі й волі. В ній також йдеться про жорстокі утиски й заворушення селян в Корсуні й на Поділлі, про криваві розправи у Варшаві. Листівка звертається до українського населення із закликом до спільної боротьби — «спаруватись з народом невольним», бо тільки з'єднані сили людей зможуть відстояти справу добру й перемогти зло²⁹.

В іншій прокламації «Хмара часів минулих і нинішніх», знайденої на Уманщині Київської губернії, висловлюється жаль з приводу різних незгод між українцями і поляками в минулому, коли точилися сварки й лилася братня кров. Автор чи автори звинувачують в цьому лихих царів — Катерину II та С. Понятовського, а також магнатів, які свої власні інтереси ставили вище за народні. Ідеалізуючи минулу історію українського народу при польсько-шляхетському пануванні («Ляхи нас колись прияли, і ми їх любили» — за визвольні війни тут згадок немає), прокламація наголошує на тогочасному тяжкому становищі селян, яких обдирали «мов з баранів шкури», а царська влада захищала лише тих, у кого «калитка сита». Вихід для народу один — підніматись на боротьбу разом з повстанцями, спільно побудувати справедливий лад. «Любіть ляхів як брат брата», — закликає прокламація³⁰.

Заклик до спільної боротьби за краще майбутнє виразно звучить і в прокламації «Поради старого діда волинським русинам»: «Криком в одні слова, нехай польська буде знову, бо як станем поляками,

²⁷ Jan Tabiś. Polacy na uniwersytecie Kijowskim 1834—1863. Kraków, 1974, стор. 80—81; S. Kieniewicz. Stosunki polsko-ukraiński, стор. 138—141; K. Dypin-Wasowicz. Назв. праця, стор. 2; І. Я. Франко. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. Твори в 20 томах, т. 19, К., 1956, стор. 677—689; М. П. Драгоманов. Политические сочинения. Т. I, М., 1908, стор. 7, 236.

²⁸ Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 рр., стор. 11.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 228.

³⁰ Там же, ф. 109, 1 експ., спр. 228.

будем рівні із панами»³¹. В цьому вирізняється мотив рівності, яка настане внаслідок спільної боротьби українського й польського народів.

Подібними ідеями пройняті й інші прокламації, що поширювались на Україні і мали на меті залучити українське населення на бік повстання. У зв'язку з цим будь-які спроби царської адміністрації посіяти ворожнечу між українським та польським населенням на Правобережжі викликали занепокоєння у польських діячів визвольного руху. Про це, зокрема, йшлося у записці З. Сераковського «Питання польське»³², в інструкції «Провінціального комітету на Русі» про організацію і проведення повстання³³ та деяких інших прокламаціях, знайдених у Києві в листопаді 1862 р. Написані від імені «Таємного слов'янського товариства дев'яти суддів», вони погрожували розправою окремим реакційним представникам тодішнього київського чиновництва за дії, що роздратовували «дві слов'янські народності південного краю»³⁴.

Ідеї єдності польського й українського народів з ще більшою силою прозвучали в знаменитих програмних прокламаціях, що поширювались в розпал повстання, — т. зв. «Золотих грамотах». У них висувалися не романтично-розпливчасті обіцянки кращого ладу з добрим королями й магнатами-панами, а цілком конкретні плани державного управління й аграрних та політичних перетворень: встановлення на селах органів самоврядування, рівність селянського стану, наділення безземельних землею і т. д.³⁵ Як зазначають дослідники, «Золоті грамоти» в програмних положеннях були радикальнішими не лише порівняно з попередніми відозовами на Україні, а й з історичним маніфестом і декретом революційного уряду від 22 січня 1863 р.³⁶ Вони стали найвищою точкою в еволюції ідей міжнародної спільності трудового народу України й Польщі в часи визвольного повстання 1863 р.

На жаль, практичні наслідки теоретичних положень «Золотих грамот» виявилися мізерними. Однією з об'єктивних причин цього було те, що вони (грамоти.— *Р. І.*) з'явилися надто пізно, а їх популяризація почалася ще пізніше. Тому значна кількість «Золотих грамот» потрапила до рук жандармів, які у вересні 1863 р. в Києві вилучили і знищили понад 2 тис. примірників прокламацій і серед них 558 «Золотих грамот»³⁷.

На Україні повстанці не дістали широкої підтримки з боку місцевого населення. Лише незначна кількість селян взяла участь у збройному виступі і то примусово. Цікаво, що жоден військовослужбовець-українець не став на бік повстання на території України, хоча в цілому на землях Царства Польського, Литви й Білорусії проти самодержавства билися 50 військовослужбовців, які за походженням були українцями³⁸.

Підбиваючи підсумки революційних боїв і втрат, досягнень і прорахунків, діячі польського визвольного руху визнавали, що основним

³¹ Там же, спр. 374—375.

³² Русско-польские революционные связи, т. I, стор. 239.

³³ Суспільно-політичний рух на Україні 1863—1864 рр., стор. 11.

³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, I експ., спр. 420, арк. 1—3.

³⁵ Суспільно-політичний рух на Україні 1863—1864 рр., стор. 62—63.

³⁶ K. Dupin-Wasowicz. Назв. праця, стор. 15—16; Н. Н. Лещенко. Назв. праця, стор. 389.

³⁷ Н. Н. Лещенко. Назв. праця, стор. 386.

³⁸ В. А. Дьяков, И. С. Миллер. Революционное движение в русской армии и восстание 1863 г., М., 1964, стор. 380.

недоліком їхніх програмних платформ були невирішеність аграрного й національного питань. Це стало на заваді об'єднанню сил українського народу з польським проти спільного ворога — царизму.

Поразка польського повстання, в тому числі й на Україні, з ще більшою силою підкреслила необхідність спільного збройного виступу народів проти самодержавно-бюрократичного ладу царської Росії. Підтримка революційними демократами боротьби Польщі за незалежність в 30—60-х рр. була цілком правильною, бо, як писав В. І. Ленін, «поки народні маси Росії і більшості слов'янських країн спали ще не пробудним сном, поки в цих країнах *не було* самостійних, масових, демократичних рухів, *шляхетський* визвольний рух у Польщі набував гігантського, першорядного значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але і всеєвропейської»³⁹.

Повстання 1863 р. стало своєрідною визначальною подією в еволюції суспільно-політичної думки тих років. Воно підсумувало здобутки минулої доби й дало поштовх для постановки і розвитку нових теоретичних положень.

Досвід революційної боротьби 60-х років підтвердив тезу, що національні проблеми можна розв'язати лише шляхом підпорядкування їх завданням соціального визволення трудящих, єднання всіх народів у боротьбі проти спільного ворога — царського самодержавства. Розуміння цього й відбилосся в тогочасній прокламаційній літературі революційної демократії, зверненій до широких верств населення.

³⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 283.

Закінтки

В. М. ЧУМАК (Одеса)

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЕКОНОМІЧНЕ
СТАНОВИЩЕ НЕЗАМОЖНОГО СЕЛЯНСТВА
ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 1921—1925 рр.**

Комітети незаможних селян України (комнезами, КНС) на всіх етапах своєї діяльності, зокрема в період відбудови народного господарства, були опорою диктатури пролетаріату на селі. Через них партія поши-

рювала свій вплив і керувала широкими масами трудящого селянства.

Хоч діяльність комнезамів у 1921—1925 рр. певною мірою вже досліджена в радянській історіографії, соціально-економічні процеси, що відбувалися в той період серед незаможного селянства, вивчені ще недостатньо. З літератури, присвяченої цьому питанню, насамперед заслуговують на увагу статті М. Б. Гуревича¹ та М. Бурштейна², автори яких узагальнили неопубліковані матеріали вибіркового обстеження комнезамів у 1923 і 1924 роках. Крім того, М. Б. Гуревич використав дані обстеження КНС у червні 1925 р. В результаті він дійшов висновку, що на кінець відбудовного періоду більшість членів КНС України зрівнялися в заможності із середняками. М. Бурштейн, навпаки, акцентував увагу на занепаді незаможницьких господарств Одеської губернії і вбачав єдиний вихід з цього становища в їх колективізації³.

Цінний фактичний матеріал з проблеми міститься в працях, опублікованих радянськими істориками переважно в післявоєнний період⁴. Але дослідники висвітлюють лише окремі аспекти: державну допомогу комнезамам, їх соціальну структуру тощо. Об'єктом спеціального

¹ Див.: Матеріали по обследованию комитетов незаможных селян, Харьков, 1925, стор. V—XIX.

² М. Бурштейн. Комитеты незаможных селян в Одесской губернии.— «Коммунист» (орган Одесского губкому КП(б)У), 1924, № 33, стор. 34—44.

³ Матеріали по обследованию комитетов незаможных селян, стор. IX; М. Бурштейн. Назв. праця, стор. 41.

⁴ Д. А. Введенський, Г. Г. Вольцева. Комітети незаможних селян на Україні, К., 1941; Н. В. Черненко. Борьба Коммунистической партии за укрепление КНС в первые годы нэпа (1921—1923). — Ученые записки института повышения квалификации преподавателей общественных наук при КГУ им. Т. Г. Шевченко, т. 1, 1958; П. С. Загорський, П. К. Стоян. Нариси історії комітетів незаможних селян, К., 1960; М. Д. Березовчук. Комнезами України в боротьбі за соціалізм, К., 1965; З. М. Иванова. Комнезамы Молдавской АССР. 1920—1933. Исторический очерк, Кишинев, 1970; А. Ф. Чмыга. Очерки по истории колхозного движения на Украине. 1921—1925, М., 1959; П. М. Денисовець. Колгоспне будівництво на Україні у 1921—1925 роках, Харків, 1969; Б. К. Мигаль. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921—1925 роки), Харків, 1974; та ін.

дослідження питання економічного становища членів КНС, які становили значну групу сільського населення України⁵, ще не стало.

В цій замітці зроблено спробу на основі вивчення нових архівних джерел визначити характер економічного розвитку незаможних господарств півдня України* упродовж відбудовного періоду.

За об'єкт дослідження взято одноосібне господарство незаможників — членів КНС. Це пояснюється тим, що, по-перше, переважна більшість членів КНС господарювала індивідуально⁶, а, по-друге, як зазначалося на травневому (1922 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, відбудувати сільське господарство можна було, тільки розбудивши господарську ініціативу мільйонів індивідуальних господарств з їх своєрідними приватновласницькими стимулами⁷.

Соціальний склад комнезамів визначався «Законом про комітети незаможних селян», затвердженим ВУЦВК 9 травня 1920 р., та інструкцією НКВС УРСР про організацію незаможних селян від 6 червня 1920 р. В інструкції, зокрема, зазначалося, що до сільських та волосних комітетів мають право вступати: «а) селяни безземельні і малоземельні, котрі в згоді з земельним законом одержують землю в першу чергу; б) селяни з господарством не більше як на трьох десятинах, звільнені законом від хлібної розкладки; в) селяни, котрі не мають продовольства, насіння для сівби і мусять одержувати його з продовольчого і насінневого фонду держави; г) селяни, що не можуть прохарчитися з свого господарства і мусять входити в найми»⁸.

Таким чином, членами КНС мала право ставати біднота і середнє селянство, яке потребувало підтримки з боку Радянської влади. Так, в Одеській губернії до вступу в комнезами 30% їх членів наймитувало, 20% — були безземельними, 40% — малоземельними, 10% — середняками, ремісниками тощо⁹. За даними В. М. Чубатого, на початку жовтня 1920 р. КНС об'єднували 10% середняків губернії¹⁰. Але, як справедливо вважає М. Д. Березовчук, організації незаможних селян протягом усієї своєї історії залишалися бідняцькими як за характером діяльності, так і за соціальним складом, хоч вони завжди захищали інтереси середняків¹¹. Точка зору В. М. Чубатого, який вважає, що

⁵ На початку 1924 р. господарства членів КНС становили 11,4% індивідуальних господарств України (Матеріали по дослідженню комітетів незаможних селян, стор. VI). На півдні України у квітні 1921 р. налічувалося 289 500 членів КНС; у червні 1925 р., тобто на кінець відбудовного періоду, — 179 068 (Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. Р-14, оп. 1, спр. 3, арк. 40; Миколаївський обласний державний архів (далі — МОДА), ф. Р-916, оп. 2, спр. 475, арк. 45; ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 331, арк. 10). Зменшення чисельності організації відбулося передусім за рахунок виключених з лав КНС під час перереєстрацій у 1921—1923 рр.

* Південь України — територія сучасних Одеської, Миколаївської, Херсонської та Кіровоградської областей. За адміністративним поділом 20-х років — це Одеська та Миколаївська губернії (до 1922 р.); з грудня 1922 р. — Одеська губернія.

⁶ В Одеській губернії на березень 1925 р. одноосібно вели господарство 95,8% членів КНС (Комітети незаможних селян України (1920—1933). Збірник документів і матеріалів, К., 1968, стор. 351).

⁷ Там же, стор. 167.

⁸ Там же, стор. 10.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 119, арк. 70.

¹⁰ Див. В. М. Чубатий. Парти́йна організа́ція О́дешини у боротьбі за створення і зміцнення комітетів незаможних селян (1920—1921 рр.). — Наукові записки Житомирського сільськогосподарського інституту, кафедра марксизму-ленінізму, т. 5, Житомир, 1958, стор. 48—49.

¹¹ М. Д. Березовчук. Комітети бідноти і комнезами України в історіографії. — «УІЖ», 1976, № 1, стор. 142.

комнезами Одещини, як і всієї України, з переходом до непу поступово перетворювалися в середняцькі організації¹², безумовно, неправильна.

Комуністична партія України і уряд республіки постійно дбали про задоволення потреб незаможного селянства — соціальної опори диктатури пролетаріату на селі. Особливо зросла роль державної допомоги незаможникам після переходу до нової економічної політики. Називаючи допомогу селянству першочерговим і основним завданням партійної роботи на селі в цей період, В. І. Ленін вимагав «всіма силами і засобами підтримати і заохотити допомогу біднішій частині селянства, добиваючись наполегливою працею вироблення заходів, які на практиці показують себе придатними в цьому відношенні навіть при сучасних важких умовах»¹³.

Вирішальне значення для розвитку господарської ініціативи незаможників мала аграрна політика Радянської влади, в результаті здійснення якої бідняцько-середняцькі верстви українського села збільшили своє землекористування на 16 млн. десятин¹⁴. Одним з важливих заходів, що сприяв економічному зміцненню бідняцьких господарств і обмеженню експлуататорських зазіхань куркульства, було часткове розкуркулювання, проведене в 1920—1921 рр. З часу створення комнезамів до середини жовтня 1920 р. бідноті було передано 348 622 десятини куркульської землі. В Одеській губернії у куркулів було відібрано 114 648 десятин землі, 4 тис. голів великої рогатої худоби, 550 коней, тисяча овець, тисяча свиней, 92 тис. пудів зерна, 900 плугів, 425 борін, 304 сівалки, 529 жниварок та багато іншого сільськогосподарського реманенту¹⁵. Весь інвентар, крім великих сільськогосподарських машин, які були передані на прокатні пункти, перейшов у володіння незаможних селян.

З початком непу Радянська влада поклала край будь-яким спробам куркульства повернути назад відібраний під час розкуркулювання інвентар. Протягом 1921—1923 рр. ВУЦВК вжив ряд заходів, спрямованих на захист інтересів незаможного селянства. Строк розподілу майна розкуркулених було продовжено до 1 квітня 1923 р. На цей час в усіх повітах Одеської губернії закінчилося закріплення за бідняцькими господарствами інвентаря, який після розкуркулювання ще залишався у колишніх власників. На 1 січня 1924 р. за колективами і окремими незаможниками було закріплено 915 будов із садибами, 415 сільськогосподарських будівель, 300 борін, 832 сівалки, 957 плугів, 325 коней, 266 волів¹⁶.

Виходячи з того, що з переходом до непу заміна продрозкладки продподатком дала можливість селянству діставати необхідні йому предмети шляхом обміну надлишків і тим самим поставила заможних селян і середняків у кращі порівняно з незаможниками умови, Раднарком УРСР 7 червня 1921 р. опублікував постанову «Про продпостачання комнезамів», згідно з якою товарами першої необхідності забезпечувалися тільки члени КНС¹⁷.

Значні пільги надавалися незаможникам відповідно до закону про комнезами від 27 травня 1922 р. та постанови ВУЦВК «Про пільги, права

¹² В. М. Чубатий. Назв. праця; його ж. З історії походу робітників та незаможних селян України на куркульство в 1920 р. — першій половині 1921 р. (на матеріалах Одеської парторганізації). — Наукові записки Житомирського сільськогосподарського інституту, т. 7, вип. 1, Житомир, 1960.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 126.

¹⁴ А. Ф. Чмыга. Назв. праця, стор. 18.

¹⁵ Ф. Усков. Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до непу, К., 1950, стор. 53.

¹⁶ ООДА, ф. Р-14, оп. 1, спр. 69, арк. 58.

¹⁷ Комітети незаможних селян України (1920—1933), стор. 142—143.

і обов'язки незаможних селян» від 5 грудня 1923 р. З частини прибутків, одержаних державою від здачі в оренду земельних угідь, експлуатації прокатних пунктів та інших джерел, було створено особливий державний фонд допомоги незаможним селянам¹⁸.

Після створення державної системи установ сільськогосподарського кредиту у вигляді губернських кредитових товариств, очолюваних Українським сільськогосподарським банком, ВУЦВК 2 травня 1923 р. скасував видані раніше декрети і розпорядження. Кредитування незаможного селянства мало здійснюватися через кредитові товариства. Для цих цілей постановою від 10 травня 1923 р. ВУЦВК виділив 500 000 крб. золотом¹⁹.

Важливу роль у поліпшенні економічного становища незаможного селянства в 1921—1925 рр. відігравала радянська кооперація, якою було охоплено значну кількість членів КНС. Так, якщо в травні 1923 р. в кооперативному будівництві брало участь 12 013 членів КНС Одеської губернії, що становило 11% усієї організації, то в січні 1925 р.— 62 593 (44,5%)²⁰. Крім того, зміцненню незаможницьких господарств сприяла податкова політика Радянської влади. Зокрема, членам КНС надавалися пільги при купівлі державних будівель та оренді підприємств²¹.

Розглянемо тепер землезабезпеченість незаможницьких господарств. Зміни в землекористуванні яскраво видно з таблиці²².

Зона	Припадає на 1 господарство десятин				
	у членів КНС				у всіх селян
	1917 р.	1920 р.	1924 р.	1925 р.	1924 р.
Степ	2,86	3,71	6,21	7,39	9,10
Полісся	1,60	2,22	3,26	4,62	4,80
Правобережжя Лісостепу	1,19	1,71	2,54	3,63	3,30
Лівобережжя Лісостепу	1,61	2,58	3,65	5,60	5,20
В цілому по Україні	2,01	2,81	4,33	5,51	6,00

На Одещині в 1917 р. було 44,8% безземельних незаможників, у 1923 р.— 8,3%. В той же час наділи 23,5% членів КНС перевищували середню губернську норму²³. Якщо в липні—серпні 1923 р. на одне індивідуальне господарство незаможника припадало в середньому близько 5 десятин землі, то на початку 1925 р.— вже 7 десятин²⁴.

Але, як зазначалося на XIII з'їзді РКП(б), після переходу до непу основними факторами розшарування селянства стали «не стільки зем-

¹⁸ ООДА, ф. Р-14, спр. 41, арк. 63; спр. 119; арк. 42 зв.; Комітети незаможних селян України (1920—1933), стор. 163—164.

¹⁹ Комітети незаможних селян України (1920—1933), стор. 178—180.

²⁰ МОДА, ф. Р-687, оп. 1, спр. 42, арк. 11; ООДА, ф. Р-14, оп. 1, спр. 103, арк. 133, спр. 153, арк. 13.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 18, арк. 15, 23, 24; ООДА, ф. Р-1440, оп. 1, спр. 6, арк. 7; Бюллетень Агитпропа (орган Агитпропвідділу при ЦК КП(б)У), 1923, № 2, стор. 9; Бюллетень Народного Комісаріата Земледілля, 1923, № 7; «Красный путь» (орган Єлисаветградського повітвиконкому КП(б)У та Радпрофу), 18 листопада 1922 р.

²² Матеріали по обстеженню комитетов незаможных селян, стор. X.

²³ М. Бурштейн. Назв. праця, стор. 36.

²⁴ Там же; Комітети незаможних селян України (1920—1933), стор. 350.

ля, скільки торгівля, худоба, реманент», які перетворилися «в знаряддя нагромадження і засіб експлуатації маломісних елементів»²⁵. Тому для повної економічної характеристики незаможницьких господарств потрібно визначити ступінь забезпеченості їх робочою худобою та реманентом.

Обстеження Фрідріх-Енгельсівського району (Одеська округа) в червні 1925 р. показало, що безкінних незаможницьких господарств там налічувалося 62,3%, однокінних — 16,8%, господарств з двома кіньми — 20,9%²⁶. Наприкінці 1925 р. в Одеській окрузі в цілому 56% усіх господарств були безкінними, 20% — мали по одному коню, 17% — по два, 1,7% — по три²⁷. У Миколаївській окрузі більш як 60% господарств членів КНС не мали робочої худоби²⁸.

Таким чином, у 1925 р. більше половини — в середньому 58% — господарств членів КНС Одеської губернії були безкінними. В той же час (це є характерним для всіх південних губерній) 17% членів КНС мали двох, а 1,7% — трьох і більше коней.

По Україні в цілому частка господарств, що не мали робочої худоби (враховуючи й тяглову велику рогату худобу), на 1 листопада 1924 р. становила серед незаможників 55%, серед решти селян — 40%²⁹. У багатьох господарствах як тяглову силу використовували корів, але в червні 1923 р. в Одеській губернії, наприклад, 60% членів КНС були безкорівними³⁰.

Хоч комнезамівці були забезпечені реманентом дещо краще, ніж неорганізована біднота, все ж для успішного господарювання його не вистачало. Так, у 1923 р. 37,9% незаможницьких господарств на Одещині не мали реманенту. В Миколаївській окрузі у січні 1924 р. одна одиниця реманенту припадала на 13¼ дворів членів КНС, а в січні 1925 р. — на 12 дворів³¹.

Через нестачу робочої худоби і реманенту частина незаможників не мала змоги засіяти свою землю і здавала її в оренду заможним селянам і куркулям. За даними обстеження Одеської округи в січні — лютому 1924 р., незаможні селяни обробляли своїми силами дві третини власної землі, а решту здавали в оренду³². В Миколаївській окрузі у 1924—1925 рр. вони засіяли тільки 40% землі, що була у їх володінні³³. Прибутки від оренди становили значний процент у бюджеті членів КНС. Однак, за відомостями Одеського губземвідділу, в Тираспольському повіті у 1922 р. заможні селяни орендували землю здебільшого з державного фонду, що було однією з причин тяжкого становища незаможників³⁴.

Таким чином, на кінець відбудовного періоду члени комнезамів при достатній забезпеченості землею відчували нестачу робочої худоби і реманенту. Однак таке становище було характерним для більшості бідняцьких і частини середняцьких господарств України. Громадянська війна та неврожай 1921 р. призвели до масової загибелі робочої і продуктивної худоби. У степовій частині республіки на весну

²⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 44.

²⁶ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 181, арк. 20.

²⁷ ООДА, ф. Р-97, оп. 1, спр. 361, арк. 32.

²⁸ МОДА, ф. Р-687, оп. 1, спр. 55, арк. 71 зв.

²⁹ Комітети незаможних селян України (1920—1933), стор. 350, 352.

³⁰ М. Бурштейн. Назв. праця, стор. 39.

³¹ Там же; ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 278, арк. 4.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 280, арк. 62.

³³ МОДА, ф. Р-687, оп. 1, спр. 55, арк. 54.

³⁴ ООДА, ф. Р-14, оп. 1, спр. 33, арк. 53.

1923 р. 57% усіх селянських господарств не мало робочої худоби; у 1924 р. на Правобережжі безкінними було 58,2% господарств, на Лівобережжі — 39,5%, в зоні Степу — 47,2%³⁵.

Навпаки, серед членів КНС у цілому по Україні в 1922—1925 рр. намітилася тенденція до зменшення безхудобних і безреманентних господарств³⁶.

У степовій частині, зокрема в Одеській губернії, ця тенденція виявилася меншою мірою. Основною причиною цього були неврожаї 1921 і 1924 років. Тільки протягом зими 1921—1922 рр. втрати поголів'я худоби в губернії були більшими, ніж за п'ять попередніх років. У Балтському повіті кількість коней з весни 1921 р. по весну 1922 р. зменшилася на 40%, у Вознесенському — на 42%, Одеському — на 65%, Первомайському — на 11%, в середньому по губернії — на 37,2%. Великої рогатої худоби на Одещині за цей час зменшилося на 27,4%, овець — на 8%, свиней — на 81,3%³⁷.

Аналізуючи стан забезпеченості членів КНС робочою худобою і реманентом, слід враховувати й те, що протягом 1921—1923 рр. у ході перереєстрацій багато колишніх незаможників, які стали середняками, було помилково виключено з КНС. В інструкції про перереєстрації та з'їзди КНС (1922 р.) прямо зазначалося, що виключенню з комнезамів підлягають середняки, які в минулому були незаможними селянами³⁸. Приймали ж до організації переважно маломісних селян. Так, у 1924 р. на Одещині до лав КНС вступило 17 400 чол. Землею вони були забезпечені достатньо, худобою — на 50%, реманентом — не забезпечені зовсім³⁹.

Крім того, в складі комнезамів був певний прошарок неселянських елементів: робітників, службовців, які сільським господарством не займалися, але фігурували в статистичних звітах. Так, у Миколаївській губернії в жовтні 1922 р. землеробством займалося 73,2% членів КНС, решту становили наймити, ремісники, службовці⁴⁰. Тому дані про забезпеченість членів КНС робочою худобою і реманентом слід вважати дещо заниженими.

Серед незаможного селянства активно відбувався процес соціальної диференціації. Ще в жовтні 1922 р. ЦК КП(б)У в циркулярному листі губкомам партії звертав увагу на внутрішнє розшарування комнезамів⁴¹. У звіті про діяльність Одеського губКНС за 1923—1924 рр. зазначалося, що в організації виникли три перехідні групи. Перша — економічно зміцнілі незаможники, які становили 20% загальної кількості членів КНС у губернії; друга — ті, що підтримують свої господарства в задовільному стані (72%); третя — наймити (7,25%)⁴². Більшість господарств першої групи досягла рівня середняків; на початку 1925 р. в комнезамах України налічувалося 12% таких незаможників⁴³. В ряді сіл північних повітів Одеської губернії, які менше потерпіли від неврожаю, близько 50% членів КНС зрівнялося по заможності із середня-

³⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956, К., 1958, стор. 233; Матеріали по дослідванню комитетов незаможных селян, стор. XV.

³⁶ Матеріали по дослідванню комитетов незаможных селян, стор. XIV.

³⁷ «Коммунист», 1923, № 30, стор. 30; 1922, № 22, стор. 41.

³⁸ Бюллетень Народного Комиссариата Внутренних Дел, 1922, № 15—16, стор. 6.

³⁹ Комітети незаможних селян України (1920—1933), стор. 353.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 114, арк. 42. (Підрахунки автора).

⁴¹ Комітети незаможних селян України (1920—1933), стор. 150.

⁴² ООДА, ф. Р-97, оп. 1, спр. 409, арк. 130.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 331, арк. 13.

ками⁴⁴. За даними обстеження, проведеного в червні 1925 р., на Україні серед господарств членів КНС було 5% безпосівних, 56,1% господарств мали посів до 3 десятин, 31% — від 3 до 6 десятин, 7,9% — 6 і більше десятин⁴⁵. Щоправда, кількість наймитів з членів КНС також зростала, але набагато повільніше. У 1923 р. на Одещині пішов у найми 4571 незаможник (5% організації); у 1924 р. кількість наймитів досягла 8833 чоловік (7,25%)⁴⁶.

Таким чином, тенденція до зростання кількості середняків у складі незаможного селянства набагато випереджала тенденцію до його перетворення в наймитів. Це свідчило про поліпшення матеріального стану членів КНС, що стало можливим завдяки послідовному здійсненню аграрної політики партії, спрямованої на допомогу бідняцько-середняцьким прошаркам села. Але при достатній забезпеченості землею, значна кількість незаможників-одноосібників відчувала гостру потребу в робочій худобі та реманенті і була об'єктом експлуатації з боку заможних верств села.

Якщо обмежені можливості дрібнотоварного селянського господарства повною мірою виявилися в 1927 р., коли XV з'їзд партії взяв курс на соціалістичну реконструкцію сільського господарства, то безперспективність стимулювання розвитку одноосібних господарств незаможників стала очевидною вже у відбудовний період. У зв'язку з цим XIII з'їзд РКП(б) (травень 1924 р.) визнав за необхідне, щоб «самодіяльне господарське об'єднання незаможників, хоч би в найпростіших формах», стало «основною господарською роботою комнезамів»⁴⁷. На це й спрямували свою дальшу діяльність комітети незаможних селян.

⁴⁴ ООДА, ф. Р-97, оп. 1, спр. 409, арк. 118.

⁴⁵ Матеріали по обстеженню комитетов незаможных селян, стор. XVIII.

⁴⁶ ООДА, ф. Р-97, оп. 1, спр. 409, арк. 136; ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 280, арк. 90.

⁴⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях..., ч. II, стор. 48.

Ю. О. КАЛІНЦЕВ (Київ)

**ВИКРИТТЯ В. І. ЛЕНІНИМ
НАМАГАНЬ ЕСЕРІВ ПІДКОРИТИ
СВОЄМУ ВПЛИВОВІ
СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ НАПЕРЕДОДНІ
ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ**

Кінець XIX — початок XX століття ознаменувалися бурхливим піднесенням революційної активності народних мас Росії. В країні назрівала буржуазно-демократична революція. Її зміст визначали дві різні соціальні війни: одна — загальнонародна боротьба за свободу (за

свободу буржуазного суспільства), за демократію, тобто за самодержавство народу, друга — класова боротьба пролетаріату з буржуазією за соціалістичну побудову суспільства¹. Основне завдання російської революційної соціал-демократії полягало в тому, щоб розширити і зміцнити свій вплив в робітничому класі, вести агітацію і пропаганду ідей марксизму в усіх верствах населення Росії.

Під впливом робітничого руху і діяльності соціал-демократичних організацій в країні посилювалась революційна активність радикально настроєної інтелігенції, особливо студентства. З переходом керівної ролі в революційному русі від різночинно-демократичної інтелігенції до пролетаріата ще більше зростають розмах і гострота студентських ви-

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. II, стор. 267.

ступів, які набувають вже політичного характеру. «Пролетарська боротьба,— писав В. І. Ленін,— захоплювала нові верстви робітників і поширювалась по всій Росії, впливаючи в той же час посередньо і на пожвавлення демократичного духу в студентстві та в інших верствах населення»². Виступи студентської молоді в 1899, 1901—1902 рр. свідчили про зростання її революційної активності, прагнення включитися в боротьбу за революційне перетворення суспільства, про наявність в студентському русі тенденції до переходу від академічної боротьби до боротьби політичної під керівництвом пролетаріату.

Все це зумовлювало ту значну увагу, яку приділяв В. І. Ленін роботі революційної соціал-демократії серед студентів, діяльності марксистів в студентських гуртках і організаціях. В. І. Ленін вважав, що «...досить одного почуття протесту, одного співчуття справі міжнародної революційної соціал-демократії, щоб з таких примикаючих гуртків при енергійному виступі перед ними соціал-демократів, під тиском ходу подій, вироблялися спочатку демократичні помічники соціал-демократичної робітничої партії, а потім і переконані члени її»³. Але, переважну частину студентства складали вихідці з привілейованих і дрібнобуржуазних верств населення. В зв'язку з цим Володимир Ілліч ставив перед марксистами завдання ізолювати студентів від впливу буржуазії і залучати їх на бік пролетаріату, постійно викриваючи намагання буржуазних і дрібнобуржуазних партій підкорити студентський рух своєму впливові⁴.

Об'єктом пильної уваги В. І. Леніна стали, зокрема, питання боротьби з партією соціалістів-революціонерів, яка намагалася поширити свій вплив на студентство.

В радянській історіографії приділяється значна увага дослідженню питань керівництва В. І. Леніним, більшовицькою партією студентським рухом в дожовтневий період. Окремі аспекти боротьби В. І. Леніна проти намагань дрібнобуржуазних угодовців, як правих, так і «лівих», поширити свій вплив на студентство напередодні революції 1905—1907 років в Росії, знайшли своє висвітлення в ряді монографічних праць, статей і повідомлень радянських істориків⁵. Спеціально ж проб-

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 170.

³ В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 9, стор. 292.

⁴ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 258—260; т. 7, стор. 327—333, 335—337, та ін.

⁵ П. С. Гусятников. Революционное студенческое движение в России. 1899—1907, М., 1971; І. М. Михайловський, В. І. Ленін про роль і місце молоді в революційному перетворенні суспільства, Львів, 1974; В. В. Пешников. В. І. Ленін и студенческое движение в России, М., 1973; А. С. Трайнин. Под знаменем революции. Коммунистическая партия—руководитель революционного юношеского движения, организатор комсомола, М., 1975; А. В. Ушаков. Революционное движение демократической интеллигенции в России. 1895—1904, М., 1976; О. П. Абрамов. «Искра» и студентский рух на Україні напередодні першої російської революції.—«УІЖ», 1970, № 12; П. С. Гусятников. Борьба В. И. Ленина, «искровцев» за революционно-демократическое студенчество в 1901—1903 гг.—«Вопросы истории КПСС», 1969, № 1; Л. А. Лазарева. В. И. Ленин о движении демократической учащейся молодежи в период ленинской «Искры» (1900—1903 гг.). — Большевики в борьбе за победу пролетарской революции, М., 1974; Р. Н. Протопопов. В. И. Ленин о студенчестве и его роли в революционном движении. — Труды кафедры истории КПСС Новосибирского государственного университета. Вып. 3, Новосибирск, 1969; Я. М. Серіщев. Розробка В. І. Леніним теоретичних проблем молодіжного руху.—«УІЖ», 1969, № 6; А. С. Трайнин. РСДРП — руководитель и организатор революционных выступлений студенчества в период подготовки буржуазно-демократической революции в России. — Сборник трудов Ставропольского государственного педагогического института. Вып. 16, Ставрополь, 1959; Н. А. Хилленко. Работы В. И. Ленина — источник изучения революционного движения студенчества

лема викриття В. І. Леніним, революційною соціал-демократією псевдо-революційної суті теоретичних настанов і діяльності есерів в студентському середовищі розроблена ще недостатньо. В радянській історіографії, за виключенням двох статей Н. Я. Олесич⁶, ще нема публікацій з даної проблеми.

В сучасний період, коли розгортаються антиімперіалістичні виступи студентства в країнах капіталу, досвід боротьби нашої партії за залучення передової частини молоді, що вчиться, до боротьби під керівництвом пролетаріату має актуальне теоретичне і практичне значення. У даній замітці зроблено спробу показати основні моменти боротьби В. І. Леніна, революційної соціал-демократії проти спроб есерівської партії підкорити своєму впливові студентський рух, як конкретний прояв загальнодемократичної боротьби проти царату напередодні першої російської революції.

В своїх «теоретичних дослідженнях» і практичній діяльності есери відводили інтелігенції, її молодому поповненню — студентству, особливу роль. «Соціалістична інтелігенція,— твердили есерівські ідеологи,— це свідомо, згуртована, народно-трудова армія, яка повинна буде скрушити царський уряд, а разом з ним старий, несправедливий устрій нашого життя»⁷. Саме в цьому соціальному прошарку соціалісти-революціонери вбачали ту силу, «яка найбільш за все здатна визнати і здійснити в житті принципи партії (партії есерів — Ю. К.)»⁸.

Прагнучи відвернути студентство від виступів під керівництвом пролетаріату і його політичного авангарду — РСДРП і протиставляючи марксистському розумінню провідної ролі пролетаріату в революційному перетворенні суспільства тезу про авангардну роль інтелігенції в цьому процесі, ідеологи есерів намагалися зобразити інтелігенцію якоюсь надкласовою однорідною масою, яка об'єднується спільними ідеалами. З цієї тези есери робили висновок про необхідність ідейного згуртування, єдності дій студентства, незважаючи на відмінності в переконаннях, за своїм соціальним походженням, бо тільки тоді, твердили вони, молода інтелігенція зможе виконати свою історичну роль. Так, один з відомих теоретиків соціалістів-революціонерів В. Чернов в статті «Студентство і революція», проповідуючи створення широкої організації всієї інтелігентної демократичної молоді, згуртованої навколо певної загальностудентської справи, незважаючи на різні політичні погляди, ставив перед есерами завдання добиватися впливу на таке студентське об'єднання, не нав'язуючи при цьому студентам «певного партійного ярлика»⁹.

Отже, розгортаючи боротьбу за студентську молодь під гаслами «безпартійності», «надкласовості», есери являли собою провідників буржуазної ідеології в студентському середовищі, перешкоджали згуртуванню студентської молоді під прапором марксизму.

В. І. Ленін, революційна соціал-демократія, глибоко усвідомлюючи помилковість есерівської ідеології і ту загрозу, яку вона становить для

(1901—1905 гг.). — Проблемы историографии и источниковедения истории КПСС. Вып. I, Л., 1971.

⁶ Н. Я. Олесич, Борьба В. И. Ленина против правого и «левого» оппортунизма в российском студенческом движении накануне первой русской революции. — Из истории создания и деятельности партии. — Ученые записки кафедр общественных наук вузов Ленинграда. История КПСС. Вып. XIV, Л., 1974; ее же. Политический выбор борца. — «Молодой коммунист», 1973, № 6.

⁷ «Народное дело», 1902, № 12, стор. 253.

⁸ Историко-революционная хрестоматия, т. I, М., 1923, стор. 427.

⁹ Див. «Революционная Россия», 1903, № 17, стор. 1—4.

розвитку революційного руху, вели рішучу безкомпромісну боротьбу проти програмних і тактичних настанов соціалістів-революціонерів в цілому, і, зокрема, по відношенню до студентства. В. І. Ленін підкреслював, що «...весь напрям соціалістів-революціонерів і вся їх партія є не що інше, як замір дрібнобуржуазної інтелігенції ескамотувати наш робітничий рух, а значить, і весь соціалістичний, і весь революційний рух в Росії»¹⁰, а тому з есерами «...соціал-демократія завжди повинна і буде вести рішучу війну»¹¹.

В своїх працях «Революційний авантюризм», «Основна теза проти есерів» та інших, виступах, доповідях і рефератах В. І. Ленін глибоко розкрив наукову неспроможність ідеології есерів, піддав нищівній критиці їх програмні настанови, переконливо довів, що за революційною фразою соціалістів-революціонерів ховається відмовлення від теоретичного обґрунтування своїх цілей і завдань, яка прирікає есеровщину на неминучий політичний крах¹².

Важливу роль в усвідомленні російським студентством своїх завдань, місця і ролі в революційному русі відіграла критика В. І. Леніним безпідставності висновку буржуазних «теоретиків» про «надкласовий» характер інтелігенції. В. І. Ленін довів, що інтелігенція не в змозі відігравати самостійну, а тим більше, визначальну роль в революційному перетворенні суспільства, що ніякої «надкласової» інтелігенції нема. Інтелігенція, відмічав В. І. Ленін, «...займає своєрідне становище серед інших класів, примикаючи почасти до буржуазії за своїми зв'язками, поглядами та ін., почасти до найманих робітників, в міру того, як капіталізм все більше і більше віднімає самостійне становище у інтелігента, перетворює його в залежного наймита, загрожує знизити його життєвий рівень»¹³. На основі аналізу двоїстого характеру інтелігенції В. І. Ленін зробив висновок, що в боротьбі класів вона, не відіграючи самостійної і визначальної ролі, виступає як активна сила, бо представники інтелігенції беруть участь в цій боротьбі як союзники і виразки ідей тих чи інших класів.

Двоїстість положення студентства в суспільстві зумовила політичні коливання в студентському середовищі. Тому Володимир Ілліч неодноразово підкреслював необхідність правильного усвідомлення молоддю інтелігенцією свого місця в революційній боротьбі, ґрунтового оволодіння передовим студентством марксистською теорією, вважаючи організацію цього одним з важливих завдань соціал-демократії¹⁴.

В. І. Ленін приділяв значну увагу викриттю авантюристичної тактики есерів.

Відсутність в програмних положеннях есерів аналізу і урахування об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, заперечення необхідності чіткої соціальної опори, організованої класової боротьби спричинилися до серйозних тактичних помилок есерівської партії. Виходячи з помилкової теорії про вирішальну роль видатних осіб в історії, свою місію в боротьбі з самодержавством есери вбачали в організації терористичних актів проти царських чиновників, вважаючи, що шляхом індивідуального терору можна «збурити натовп», революціонізувати народ, примусити царя відмовитися від влади на користь народу. Орган партії есерів «Революционная Россия» проголошувала: «...на-

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 48.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 351.

¹² Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 353—373; т. 7, стор. 48—52, та ін.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 200.

¹⁴ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 5, стор. 319—320; т. 6, стор. 260; т. 7, стор. 242, 297, 324—337, та ін.

ше завдання ясне: зміщати **кожного** владного насильника єдиним способом...— смертю»¹⁵.

У частини радикальної інтелігенції, особливо студентства, яка не мала міцних зв'язків з робітничим класом і твердих марксистських переконань, не вірила в силу масового пролетарського руху, лозунг терору знайшов своїх прибічників. Замах есера П. В. Карповича 14 (27) лютого на міністра народної освіти М. В. Боголепова (за його наказом у 1901 р. були віддані в солдати 183 студенти Київського університету), який був тяжко поранений і незабаром помер; вбивство в квітні 1902 р. членом «Бойової організації» есерів студентом Київського університету С. В. Балмашовим міністра внутрішніх справ Д. С. Сіпягіна¹⁶ сприяло певному зростанню авторитета соціалістів-революціонерів серед студентства. Ці події викликали радість в есерівських колах, які повністю підпорядкували свою пропагандистську і організаторську роботу терору. В своїх друкованих органах, листівках вони розгорнули активну пропаганду індивідуального терору, приділяючи значну увагу залученню студентства до такого роду діяльності. Так, у вересні—жовтні 1903 р. Київський комітет партії есерів поширив листівку «До київського студентства», закликаючи його «...за прикладом Карповича і Балмашова йти в народ і вступати в боротьбу з самодержавством»¹⁷.

Своїми закликами до створення терористичних груп, які мали вузько замкнений характер і не координували свої дії, намаганням на практиці реалізувати ці заклики есери перешкоджали згуртуванню і організації мас, внесенню в їх лави соціалістичної свідомості. «У такий час, коли революціонерам **бракує** сил і засобів для керівництва масою, що вже піднімається,— підкреслював В. І. Ленін,— закликати до такого терору, як вчинення окремими особами і невідомими один одному гуртками замахів проти міністрів,— це значить **тим самим** не тільки припиняти роботу в масах, але й вносити в неї пряму дезорганізацію»¹⁸.

Велике значення для правильного розуміння студентством, як і всіма іншими суспільними силами, що брали участь в демократичному русі, тактики індивідуального терору відіграло викриття В. І. Леніним есерівської теорії про вирішальну роль особи в історії. Володимир Ілліч переконливо довів, що революція визріває в результаті наростання глибоких класових суперечностей, активної участі в революційному процесі широких народних мас, а не відбувається внаслідок діяльності окремих «героїв», що видатні особи грають значну роль в суспільному житті остільки, оскільки вони правильно висловлюють інтереси передового суспільного класу. «...Соціал-демократи вміють цінувати героїстство Балмашових»...,— вказував В. І. Ленін, але «поєдинки ж, саме остільки, оскільки вони залишаються **поєдинками** Балмашових, безпосередньо викликають тільки скороминущу сенсацію, а посередньо ведуть навіть до апатії, до пасивного вичікування наступного **поєдинку**». Як революційна тактика, підкреслював Володимир Ілліч, індивідуальні замаху недоцільні і шкідливі, «бо **без** робочого народу безсилі, явно безсилі всякі бомби»¹⁹. Даючи ж загальну оцінку програмним і тактичним настановам партії есерів, В. І. Ленін писав: «В теорії— революційна фраза замість продуманої і цільної системи поглядів, на прак-

¹⁵ По вопросам стратегии и тактики. Сборник статей из «Революционной России». Вып. I, 1903, стор. 83.

¹⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 531, 534.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 2, арк. 365.

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 359.

¹⁹ Там же, стор. 348, 357, 359.

тиці — безпорадне підхоплення того чи іншого модного засобочку замість участі в класовій боротьбі — ось все, що у них є»²⁰.

Праці В. І. Леніна, організаційна і пропагандистська діяльність «Искры» справили великий вплив на усвідомлення значною частиною студентства свого місця в революційно-демократичному русі, сприяли його залученню до пролетарської боротьби. Про це свідчать резолюції студентських зборів, листівки, в яких вони визнавали вирішальну роль робітничого класу в боротьбі з самодержавством, виступали за спільні дії під керівництвом пролетаріату. Так, в одній з студентських відозв до робітників, яка поширювалася в 1902 р. в Одесі, підкреслювалось: «Ми розуміємо, що **справжня сила — ви, товариші**, і що уряд так боїться нас лише тому, що коли починають бунтувати студенти до них приєднається ви, робітники. Ми розуміємо, що ваша справа і незмірно важливіша і значніша, ніж наша, що тільки приєднуючись до вас, ми робимо справжню справу і лише з вашою допомогою здобудемо собі ту свободу, до якої так жагуче прагнемо»²¹. В 1901—1903 рр. в багатьох містах Росії відбулися спільні виступи і демонстрації робітників і студентів.

Значну увагу приділяли В. І. Ленін, революційна соціал-демократія питанням студентського руху в період підготовки і роботи II з'їзду РСДРП. Напередодні з'їзду зв'язки партії з студентами були поширеними і В. І. Ленін надавав їм великого значення. Так, визначаючи основні питання, які важливо було висвітлити у звітах місцевих комітетів з'їзду, він вважав за необхідне вказати: під чий впливом перебуває студентство, про форми роботи з молоддю, зв'язки студентів з робітничим рухом, про ступінь захоплення молоддю, що вчиться, авантюристичною тактикою есерів та ін.²²

Глибоко вивчивши і проаналізувавши корінні проблеми студентського руху в Росії, узагальнивши досвід діяльності соціал-демократії по залученню студентів до боротьби пролетаріату з царатом, В. І. Ленін розробив і запропонував II з'їзду РСДРП свій проект резолюції «Про ставлення до молоді, що вчиться». Ленінський проект резолюції орієнтував соціал-демократію подавати всіляку допомогу молоді, що вчиться, в її «...прагненнях організуватись...» і рекомендував всім об'єднанням учнівської молоді «...поставити на перший план у своїй діяльності вироблення серед своїх членів цільного і послідовного революційного світогляду, серйозне ознайомлення з марксизмом...»²³. В. І. Ленін підкреслював необхідність і велике значення для студентства вміння розбиратися в головних течіях в класовій боротьбі, ознайомлення (з цією метою) також з теоретичними положеннями російського народництва і західноєвропейським опортунізмом. При цьому, вироблення революційного світогляду за допомогою марксистської підготовки розглядалося не як самоціль, а як необхідна передумова свідомої політичної боротьби. В ленінському проекті резолюції учнівська молодь застерігалась від загрози «фальшивих друзів», які відвертали молоду інтелігенцію «...від серйозного революційного виховання пустою революційною або ідеалістичною фразеологією...», бо на ділі вони «...поширюють тільки безпринципність і легковажне ставлення до революційної роботи...». В. І. Ленін закликав студентство встановлювати зв'язки з соціал-демократичними організаціями, «...щоб скористатися їх вказів-

²⁰ Там же, стор. 370.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 772, арк. 23.

²² Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 72—78.

²³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 242.

ками та уникати, по можливості, великих помилок на самому початку роботи»²⁴.

На з'їзді проти включення в резолюцію положення про «фальшивих друзів» молоді виступили Мартов, Троцький, Калафаті. Мартов, назвавши резолюцію В. І. Леніна «...абсолютно незадовільною», в своєму проекті ставив перед молоддю розпливчате завдання «...вчитися, щоб здобути цілісного світогляду...» і пропонував виключити пункт про «фальшивих друзів», аргументуючи це тим, що такий термін реакціонери застосовують до усіх соціалістів взагалі²⁵. Виступаючи проти пропозиції Мартова, В. І. Ленін підкреслював: «Формулу «фальшиві друзі» не тільки реакціонери вживають, а що такі фальшиві друзі є — це ми бачимо на лібералах і соціалістах-революціонерах»²⁶ і ставив перед партією завдання вести рішучу боротьбу проти їх намагань підкорити своєму впливові молоду інтелігенцію. Але більшість делегатів з'їзду, які не зрозуміли значення цього положення, виступили за включення пункту «про «фальшивих друзів» молоді з тексту резолюції, ухваливши решту ленінських пропозицій з даного питання.

Велику увагу II з'їзд приділив викриттю авантюристичних програмних і тактичних положень партії соціалістів-революціонерів. В доповідях місцевих партійних комітетів з'їздові відмічалось посилення діяльності есерів по розширенню свого впливу в масах, хитання в радикальних верствах, особливо молоді, що вчиться, в бік терористичних поглядів²⁷.

З'їзд прийняв резолюцію «Про соціалістів-революціонерів», яка, відзначаючи шкідливість діяльності есерів «...не тільки для політичного розвитку пролетаріату, але й для загальнодемократичної боротьби проти абсолютизму», кваліфікувала їх партію як буржуазно-демократичну фракцію, «...принципальне ставлення до якої з боку соціал-демократії не може бути інше, ніж до ліберальних представників буржуазії взагалі»²⁸. Вироблення і прийняття з'їздом цієї резолюції відіграло важливу роль для правильного розуміння студентством, як одного з загонів загальнодемократичному руху, дрібнобуржуазної суті партії есерів.

Про значення, якого надавав В. І. Ленін критиці тактичного авантюризму есерів, свідчить його «Проект резолюції про терор». В проекті переконливо розкривалася недоцільність терору, «...що відриває кращі сили від насущної і конче потрібної організаційної і агітаційної роботи...», руйнує зв'язок революціонерів з народом, поширює в масах «...найбільш хибні уявлення про завдання та способи боротьби з самодержавством»²⁹. Незважаючи на те, що В. І. Ленін не виніс резолюцію на обговорення з'їзду, напевно за браком часу, вона є яскравим свідченням ленінського послідовного, неперименованого викриття спроб есерів зштовхнути революційні сили, в тому числі й передове студентство, на шлях індивідуального терору.

Широка пропаганда марксистської теорії, рішень II з'їзду РСДРП, глибоке і всебічне роз'яснення революційною соціал-демократією цілей марксистської партії, місця і ролі студентства у революційному процесі, викриття політики буржуазних і дрібнобуржуазних партій

²⁴ Там же.

²⁵ Див. Второй съезд РСДРП. Протоколы, М., 1959, стор. 411.

²⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 297.

²⁷ Див. Второй съезд РСДРП, стор. 481—482, 532, 546—547, 552—554, 559, 605, 670, 677.

²⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 49.

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 240.

сприяли активізації участі молодшої інтелігенції в боротьбі пролетаріату з самодержавством, позбавленню від впливу буржуазної ідеології.

Виконуючи рішення з'їзду, місцеві комітети РСДРП ширше розгорнули агітаційну і пропагандистську роботу серед студентів, посилили боротьбу з есерами за молодь. Один з визначних більшовиків М. М. Баранський згадував, що в той період Томський комітет РСДРП спрямував на роботу серед студентів «...всі наші кращі сили. Есерам було дано ряд жорстоких боїв, в яких вони були розбиті ущент. ...Усе передове і революційне в томському студентстві було прив'язане до соціал-демократії не тільки ідейно, але й організаційно, аж до того, що лівова частка надходжень з студентських кас передавалася комітету»³⁰. З зростанням впливу організацій РСДРП на місцях в вищих учбових закладах виникають студентські партійні групи. В 1902—1903 рр. студентські соціал-демократичні організації сформувалися і вели активну роботу майже в усіх університетських містах країни³¹.

Після II з'їзду партії, в складних умовах боротьби з меншовизмом, В. І. Ленін розпочав роботу над циклом статей (листів) про завдання революційної молоді. Як видно з плану циклу Володимир Ілліч передбачав підготовку ряду листів з корінних проблем розвитку студентського руху в тісному поєднанні їх розгляду з викладом програмних положень партії, розвінчуючи «фальшивих друзів» молоді³².

У вересні 1903 р. в №2—3 газети «Студент» було надруковано перший лист В. І. Леніна — «Завдання революційної молоді». Перший номер цієї газети, присвячений пам'яті С. В. Балмашова, повністю відображав теоретичні і тактичні настанови есерів, в той час, як вже № 2—3 під впливом В. І. Леніна мав більш послідовний, цілеспрямований революційний характер. Невипадково департамент поліції констатував, що перший номер «Студента» має «...безумовно терористичний характер, а останні два (№ 2—3 — Ю. К.) більш схиляються до іскрівської програми»³³.

У своїй статті В. І. Ленін довів, що есери, як і ліберальна буржуазія, в процесі боротьби за студентство, на словах стоячи за «ідейне» згуртування студентів на основі «безпартійності», виступаючи за загальнодемократичні вимоги, на ділі намагаються провести в студентське середовище ідеї класового співробітництва, підкорити студентський рух буржуазії, перетворити його в буржуазно-ліберальний.

Детально аналізуючи розвиток студентського руху в Росії, Володимир Ілліч виділяє в студентстві шість політичних груп: реакціонери, байдужі, академісти, ліберали, соціалісти-революціонери і соціал-демократи. Такий розподіл не випадковий і не тимчасовий, бо, як зазначав В. І. Ленін, студентство є найчутливішою частиною інтелігенції, а інтелігенція «...найсвідоміше, найрішучіше і найточніше відбиває і виражає розвиток класових інтересів і політичних угруповань в усьому суспільстві»³⁴. Далі В. І. Ленін приходить до висновку, що студентське політичне групування відповідає політичному групуванню в усьому суспільстві «...в розумінні необхідної і неминучої наявності в студентстві тих груп, які є в суспільстві»³⁵.

³⁰ Н. Н. Баранский. В рядах Сибирского социал-демократического Союза, Томск, 1961, стор. 47.

³¹ Див. П. С. Гусятников. Революционное студенческое движение в России, стор. 109.

³² Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 418—419.

³³ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. I, спр. 2, арк. 358.

³⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 326.

³⁵ Див. Там же.

Різка диференціація в студентському середовищі, вказував Володимир Ілліч, ставить під сумнів есерівське гасло революціонування молоді інтелігенції шляхом «ідейного» об'єднання студентів в єдину самостійну політичну організацію. Таке політичне об'єднання всіх верств студентської молоді штовхало би її на шлях відмови від дійсно революційної боротьби, яка вимагає вибору одного курсу політичних дій, однієї партії. «Хто протестує проти такого вибору в ім'я ідейного об'єднання студентства, в ім'я його революціонування взагалі і т. п.,— підкреслював В. І. Ленін,— той затемнює соціалістичну свідомість, той проповідує на ділі тільки бездіяльність»³⁶. Отже, робив висновок Володимир Ілліч, про революціонування студентства можна говорити тільки з точки зору цілком певного погляду на зміст і характер цього революціонування. Для соціал-демократа воно означає, по-перше, поширення соціал-демократичних переконань серед студентів і боротьбу з соціалістами-революціонерами, погляди яких не мають нічого спільного з науковим соціалізмом; по-друге, прагнення розширити, зробити свідомішим і рішучішим усякий демократичний, а в тому числі і академічний рух студентської молоді³⁷.

В. І. Ленін писав, що революційна частина студентства вже робить свій вибір між соціалістами-революціонерами і соціал-демократами³⁸. Розрив же студентів соціал-демократів з есерами і представниками всіх інших політичних напрямів зовсім не означає розриву загально-студентських і освітніх організацій; навпаки, вказував Володимир Ілліч, «...тільки стоячи на точці зору цілком певної програми, можна і треба працювати в найширших колах студентства над розширенням академічного кругозору та над пропагандою наукового соціалізму, тобто марксизму»³⁹.

Своїм чітким аналізом стану і перспектив студентського руху, нищівною критикою намагань дрібнобуржуазних угодовців підпорядкувати своєму впливові молоду інтелігенцію ленінська стаття «Завдання революційної молоді» сприяла поширенню серед широких мас студентів марксистських ідей, формуванню з них свідомих борців проти царату.

Послідовне викриття В. І. Леніним, революційною соціал-демократією програмних і тактичних положень партії соціалістів-революціонерів відіграло величезну роль в усвідомленні передовою студентською молоддю того, що ідейне згуртування студентства під прапором марксизму, під керівництвом пролетаріату і його авангарду— марксистської партії— головна передумова дальшого розвитку і успіху студентського революційного руху.

³⁶ Там же, стор. 337.

³⁷ Див. Там же, стор. 329.

³⁸ Див. Там же, стор. 333.

³⁹ Там же, стор. 337.

М. М. КУЧІНКО (Луцьк)
ДАВНЬОРУСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ
ПОБУЖЖЯ І ПОСАННЯ У СВІТЛІ
АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Давньоруський період історії населення Побужжя і Посання в археологічному відношенні висвітлений у радянській історіографії ще недостатньо, незважаючи на те, що

нині на цій території вже відомо 60 городищ, 40 селищ і 29 могилок або окремих поховань. Щоправда, вивчені вони не однаковою мірою. Кількарічні стаціонарні розкопки, зокрема, проводилися в Грудку Надбужному (літописний град Волинь), Дорогичині, Кам'янці Надбужній, Ліпську, Лужках, Монастирі, Ніську, Перемишлі, Ріпневі, Судовій Вишні, Цешанові та Чорній Велькій. На решті пам'яток здійснювалися роботи розвідувального або рятівного характеру. Матеріали польових досліджень є важливим історичним джерелом для вивчення господарства і культури населення, яке жило в ранньофеодальному часі на землях, де стикалися дві гілки слов'ян — східних і західних. Пам'ятки засвідчили, що більшість з них була розташована на берегах рік та струмків. Городища розміщувалися у малоприступних місцях: на островах серед боліт (Гуща, Іваничі), на кручах (Буськ, Всеволож, Дорогичин, Устилуг та ін.) або ж узгір'ях (Біла Гора, Бужиська, Головно та ін.), що зміцнювало їх обороноздатність. Крім того, всі вони додатково укріплювалися земляними валами і ровами.

Селища засновувалися на родючих ґрунтах, головним чином гніздами по 5—7 навколо міст чи городищ. У районі Дорогичина, наприклад, відкрито поселення в урочищі «Руська сторона», в селах Сова, Слохи, Бужиська і Старчевиця; навколо Холма — в Белавіні, Новосілках, Сідлищі, Чульчицях та ін. Біля літописного града Волиня відомі селища в Стрижові, Гусинному, Чумові і Славенціні. До Перемишля тяжіли поселення в Бушковичках, Кальникові, Красичині, а до Ярослава — в Лазах, Монастирі, Муніні і Хлопицях. Така сама картина спостерігалась і в районі Червена, де були поселення в Пересні, Вороновичах, Вакейовому та Ратиборовичах¹. Ці селища займали площу близько 2—3 га. Як показали дослідження, на них в середньому знаходилося до 15 господарств.

Серед археологічних матеріалів, виявлених під час розкопок, є чимало таких, які проливають світло на господарську діяльність населення басейнів Західного Бугу і Сану. Головною галуззю господарства було землеробство, що засвідчено як самим розташуванням поселень у родючих місцях, так і знахідками наральників у Володимирі, Гусинному та Дорогичині, мотик у Бресті, кіс у Судовій Вишні, серпів у Володимирі, Огородниках, Чульчицях та ін. Те, що місцеве населення займалося землеробством, підтверджують і знайдені в багатьох пунктах обвуглені зерна пшениці, жита, ячменю, проса, сочевиці, льону і конопель. Тут, як і на інших давньоруських землях², у досліджуваній період існувала дво- і трипільна система землеробства. Судячи із знахідок в Белавіні, Бресті, Дорогичині, Скибинцях, Судовій Вишні та ряді інших

¹ К. Musianowicz. Drohiczyn we wczesnym sredniowieczu.— „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. VI, Warszawa, 1969, стр. 219; S. Skibiński. Zabytki archeologiczne powiatu Chetmskiego.— „Zemia Chetmska”, Lublin, 1961, стр. 142—150; I. Głosik. Archeologiczne badania powierzchniowe przeprowadzone w r. 1956 nad Bugiem w okolicy Hrubieszowa.— „Wiadomości Archeologiczne”, 1959—1960, t. XXVI, z. 3—4, стр. 320—321; A. Kunys. Osadnictwo otwarte w Polsce południowowschodniej od VI do XIII w.— „Wiadomości Archeologiczne”, 1966, t. XXXI, z. 4, стр. 342; K. Jażdżewski. Ogólne wiadomości o Czerminie-Czerwieniu.— „Archeologia Polski”, 1959, t. VI, z. 1, стр. 73—75.

² В. И. Довженко. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст., К., 1961, стр. 123.

пунктів, зерно розмелювалося на ручних жорнах. Продукти сільськогосподарського виробництва зберігалися в різних за формою і розмірами господарських ямах, виявлених на місцях багатьох поселень.

У господарстві слов'ян Побужжя і Посання важливе місце належало тваринництву. Про це свідчать остеологічні залишки свійських тварин — корів, коней, овець і свиней. Менш численні знахідки кісток диких тварин, птахів і риби говорять, що полювання і рибальство відігравали допоміжну роль.

Чимало матеріалів з досліджуваних земель підтверджує значний розвиток ремесла. Добре розвинутими були металургія, ковальська справа, ювелірне ремесло, гончарство, а також обробка каменю, дерева, прядіння і ткацтво. На залізоробне і ковальське виробництва вказують залізний шлак, криця, а також залізоплавильні горни, знайдені в ряді поселень. Так, у Ніську було виявлено 8 залізоплавильних горнів, на стінках яких залишилися грудки переплавленого заліза, а на дні — дерев'яне вугілля і шлак. Майже аналогічне було в Монастирі, Цешанові і Дорогичині. Кілька кузень відкрито на місці металургійно-ковальського поселення в Кам'янці над Бугом. В кузнях були ковальські горни для розігрівання криці перед проковкою, а також велика кількість залізного шлаку, недокований ніжик, фрагмент серпа та глиняні трубки від ковальських міхів³.

Ювелірна справа засвідчена, з одного боку, досить численними знахідками різноманітних прикрас з ряду поселень і кам'яної форми для виготовлення енколпіїнів з Володимира-Волинського а з другого — залишками ювелірної майстерні в Кам'янці Надбужній. У майстерні виявлено піч, вимуровану з каменів, мідні бляшки, шматки олова, срібні вироби, інструменти та глиняний тигельок⁴.

Найпоширенішою галуззю ремесла було гончарство, на що вказує величезна кількість керамічного матеріалу на місці всіх поселень і відкриття в Перемишлі 8 двоярусних гончарних горнів, де випалювався посуд, а також клейма на денцях горщиків, які були знаками окремих майстрів⁵.

Велику роль відігравала обробка дерева, підтверджена знахідками тесел і сокир у Головно, Дорогичині, Сонсядці, Судовій Вишні та стругів — в Гусинному і Судовій Вишні. Кам'яні жорна, бруски для заточування кіс і ножів, кістяні приколки і гребені, виявлені у Бресті, Володимирі, Дорогичині, Перемишлі та ряді інших пунктів, говорять про значний розвиток камене- і косторізного ремесла.

Слід ще сказати про прядіння і ткацтво, обробку шкір і шевську справу, які засвідчені на цій території знахідками пряслиць для веретена, частин ткацьких верстатів та залишків шкіряних виробів і взуття з Бреста і Перемишля.

Велика кількість скляних виробів на багатьох городищах та шматків стопленого скла і скляного шлаку в Дорогичині і Перемишлі могла б ніби вказувати на існування в даній місцевості скляного виробни-

³ А. Kunysz. Osadnictwo otwarte..., стр. 338—339; К. Musianowicz. Назв. праця, стр. 149; L. Rauhut. Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego ośrodka metalurgiczno-kowalskiego we wsi Kamionka Nadbuzna pow. Ostrów Mazowiecka.— „Wiadomości Archeologiczne”, 1956, t. XXIII, z. 4, стр. 344—346.

⁴ L. Rauhut. Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznej osady rzemieślniczej we wsi Kamionka Nadbuzna.— „Wiadomości Archeologiczne”, 1959, t. XXVI, z. 1—2, стр. 26.

⁵ А. Kunysz i F. Persowski. Przemysł w starożytności i średniowieczu, Rzeszów, 1966, стр. 58—60; Б. А. Рыбаков. Ремесло Древней Руси, М., 1948, стр. 181—182.

цтва. Та стверджувати це неможливо, оскільки склоробних майстерень на землях Побужжя і Посання поки що не вдалося виявити.

Значний рівень розвитку продуктивних сил зумовив нагромадження надлишків продукції, що сприяло створенню сфери товарного обміну, а далі й розширенню торгівлі. На досліджуваній території це підтверджується археологічними даними. Побужжя і Посання вело жваву торгівлю з іншими районами Київської Русі, звідки надходили шиферні пряслиця, скляні браслети. Зокрема, з Києва завозились золоті і срібні прикраси, деякі культові предмети та амфори (їх часто знаходили у Володимирі-Волинському, Перемишлі, Холмі та ін.). Важливим торговельним пунктом на Бузі був Дорогичин, де виявлено кілька тисяч олов'яних плombs, якими опечатувались товари, що надходили сюди з великих центрів Давньої Русі і Центральної Європи⁶. На Сані таким торговельним осередком був Перемишль, на території якого знайдено предмети західнослов'янського, німецького, візантійського і арабського походження⁷. За привізні товари місцеві жителі, найімовірніше, розраховувалися сіллю, збіжжям і хутром. Через досліджувану територію проходили важливі торговельні шляхи міжнародного значення.

Вивчення археологічних пам'яток дає можливість спинитися на питанні про суспільні відносини у населення, яке проживало в басейні рік Західного Бугу і Сану. У східних слов'ян досить довго існувала общинна організація у формі великої патріархальної сім'ї, що включала в себе кілька поколінь. Однак у процесі суспільно-економічного розвитку, в зв'язку з удосконаленням знарядь землеробства, зростанням ремесел, сімейна община поступово розклалась і її замінила територіальна. На місці поселень у Вишні, Ніську, Монастирі, Кам'янці, Ріпневі, Цешанові та ін. була виявлена значна кількість жителів — напівземлянок площею від 12 до 42 кв. м. Незначні розміри цих жителів і господарські споруди біля них ясно вказують на те, що власниками їх були окремі родини. Ці родини об'єднувалися в територіальну общину, соціальну суть якої становила колективна власність на землю, що періодично перерозподілялася між ними. Проте в сільській общині чітко виявилася невідповідність між продуктивними силами, які розвивалися, і старими виробничими відносинами. В ході історичного розвитку землю, що залишалася колективною власністю общини, починають обробляти індивідуально. «Орна земля,— відзначав Ф. Енгельс,— надається в користування окремим сім'ям — спершу на якийсь час, потім раз назавжди... в повну приватну власність... Окрема сім'я стає господарською одиницею суспільства»⁸. На цій основі виникає феодална земельна власність.

Початок IX ст. був часом остаточного сформування класових феодалних відносин. Феодали володіли цілими селами. Так, в Галицько-Волинському літопису згадується боярин Вакей, якому біля Червена належало с. Вакейове; власником с. Ратиборовичі був червенський посадник Фома Ратибор. Великим феодалам належали також такі городища, як Вишня, Біла Гора, Острів поблизу Перемишля та ін. З часом цілий ряд городищ перетворився у великі міста, де розвивалися ремесло й торгівля і які були адміністративними і політичними центрами

⁶ K. Musianowicz. Назв. праця, стор. 221—231.

⁷ A. Kunysz. Przemysł wczesnodziejowy.— Rocznik Województwa Rzeszowskiego, Rzeszów, 1960, t. II, z. 1.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 158.

феодалної влади (зокрема, Берестє, Белз, Волинь, Володимир, Всеволож, Перемишль, Червен⁹).

Отже, існував клас феодалів, економічною основою якого була феодална власність, і селяни, які, перебуваючи в залежності, сплачували данину натурою або на різних умовах працювали на землевласників. Такі відробітки, відмічав В. І. Ленін, трималися мало не з початку Русі (землевласники кабалили смердів ще за часів «Руської Правди») ¹⁰. Глибока майнова і соціальна диференціація засвідчена на могильниках даної території. Це, з одного боку, — багаті із срібними та золотими речами поховання знаті (з Вишні, Грудка Надбужного, Перемишля, Холма), а з другого — зовсім бідні, безінвентарні поховання основної маси населення. Майнова нерівність, підтверджена археологічними даними, особливо різко помітна в містах. Наприклад, у Перемишлі ми бачимо великі кам'яні палаци та наземні дерев'яні житла з підлогою, які відкрито на Замковій Горі, і маленькі курні напівземлянки в ремісничому посаді Засання.

Суспільно-економічному становищу населення відповідали його світогляд і духовна культура. Значне місце в житті місцевої людності займали релігійні вірування. Спалювання покійників у IX—X ст. вказує на широку популярність культу вогню, а заупокійні тризни і вкладання в могили речового інвентаря свідчать про існування віри в загробне життя та культу предків. Археологічно це доведено на могильниках в Зимному, Судовій Вишні, Головно, Дахнові та інших землях, що вивчаються. З культу предків було пов'язане свято Радуніця — день поминання предків, який справлявся раз на рік. Пережитки цього свята збереглися в деяких районах Західної України і до наших днів. В ранньому середньовіччі на землях Побужжя і Посання поширеною була віра в надприродні сили, про що говорять знайдені амулети у вигляді ікол вовка, ведмеда, зооморфних підвісок, лунниць та мініатюрних сокирок. Останні вважалися у східних слов'ян символом бога грому — Перуна ¹¹. З остаточною перемогою феодалних відносин поклоніння багатьом богам — політеїзм — було замінено монотеїзмом (однобожністю), що засвідчено відкриттям храмів у Володимирі-Волинському, Перемишлі, Холмі і знахідками бронзових та кам'яних натільних хрестиків у Володимирі, Белзі, Холмі, Червені, Дорогичині та ін.

Духовне життя місцевого населення представлене різноманітним мистецтвом, зокрема декоративним різьбленням по каменю і кістці та дрібною пластикою, що відомо нам з Холма, Перемишля, Дорогичина і Володимира, головним чином. На його високий культурний рівень вказують пам'ятки писемності та літератури. Про те, що писемність була поширена навіть серед простого люду, свідчать кириличний напис на рукоятці бойового ножа з Дорогичина, написи на камені з палацу в Холмі та на амфорі-голоснику з Мстиславового собору у Володимирі-Волинському. Цікавою є і знахідка в Перемишлі знаряддя для писання — стилюса. Для підготовки освічених людей, майбутніх політичних і культурних діячів, у Володимирі-Волинському при єпископській кафедрі існувала школа, відкрита, ймовірно, після 992 р., коли там була створена єпархія. Відомий літописець Нестор приїздив до Володимира-Волинського «смотрения ради училищ и наставления учителей» ¹². У Володимирі-Волинському, Перемишлі і Холмі укладалися літописи, житія

⁹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. II, М., 1962, стовп. 171, 286, 69, 130, 137, 143, 231.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 190.

¹¹ «Советская археология», 1961, № 4, стор. 91.

¹² В. Н. Татищев. История российская, т. 2, М. — Л., 1963, стор. 115.

святих, переписувалися євангелія. З Галицько-Волинського літопису видно, що в Перемишлі жив і творив «словутный певец Митуса»¹³.

Одним із складних і чи не найбільш заплутаних в історичній літературі є питання етнічної належності населення і політичної залежності досліджуваної території.

Перший аспект цього питання, а саме етнічна належність населення, довго залишався нез'ясованим. Головну причину цього слід вбачати в тому, що дослідження ґрунтувалися майже виключно на писемних джерелах, які часто трактувалися неправильно і навіть тенденційно. Лише останнім часом завдяки нагромадженню великої кількості археологічних матеріалів стало можливим висвітлити ранньосередньовічну історію земель басейнів Бугу і Сану по-новому. Саме використання цих матеріалів дало можливість не тільки вивчити господарську діяльність, суспільний лад та духовну культуру місцевого населення, а й внести ясність у питання його етнічної належності. Детальний аналіз і порівняння найхарактерніших в етновизначальному розумінні елементів місцевої культури, таких, зокрема, як типи жител, оборонних конструкцій, поховальний ритуал, форми і орнамент посуду, прикраси, з відповідними елементами давньоруської і старопольської культур центральних районів допомогли встановити, що переважна більшість археологічних матеріалів IX—XIII ст. Побужжя і Посання в культурно-етнічному відношенні ідентична матеріалам з інших давньоруських земель. Разом з тим на досліджуваній території наявні й деякі елементи старопольської культури, що цілком природно для прикордонних місцевостей, якими тоді були Побужжя і Посання. Отже, археологічні, а з ним і писемні джерела переконливо доводять, що ранньосередньовічне населення цієї території було східнослов'янським, давньоруським¹⁴.

За матеріалами Побужжя і Посання простежується генетичний зв'язок з ранньослов'янськими старожитностями цієї території, що проявляється в топографії поселень, житлобудуванні, поховальному обряді, кераміці, прикрасах тощо. Все це свідчить, що пам'ятки обох періодів, як VI—VIII, так і IX—XIII ст., належали одному й тому ж населенню на різних етапах його історичного розвитку. Звідси концепція ряду польських дослідників (С. Кучинського, А. Куниша, Я. Котлярчика), згідно з якою ніби ця територія раніше була етнічно західнослов'янською, а східнослов'янською стала тільки в першій половині XI ст. в результаті встановлення тут політичної влади Київської Русі і колонізації цих земель давньоруським населенням¹⁵, є непереконливою, оскільки позбавлена всяких підстав.

Тепер переходимо до другого аспекту питання — про політичну залежність земель по Бугу і Сану в ранньому середньовіччі*. Треба сказати, що ці землі почали відігравати помітну роль на історичній арені лише в другій половині X ст. і відразу ж стали спірною територією, за яку вели війни сусідні ранньофеодальні держави.

Є припущення, що до початку X ст. на цій території існували самостійні політичні західноруські об'єднання, центрами яких були ок-

¹³ Торжество історичної справедливості, Львів, 1968, стор. 63; ПСРЛ, т. II, стовп. 749.

¹⁴ «Український історичний журнал», 1973, № 9, стор. 98—105.

¹⁵ S. Kuczyński. Nieznany traktat polsko-ruski 1039 r. — «Slavia Antiqua», Poznań, 1965, t. V, стор. 263; A. Kunysz. Osadnictwo otwarte..., стор. 353; J. Kotlarczyk. Grody Czerwieńskie a kapacki system obronny pod Premysłem we wczesnym średniowieczu. — «Acta Archaeologica Carpathica», t. XI, z. 2, стор. 262.

* При висвітленні цього аспекту досліджуваного питання використовуються головним чином дані писемних джерел та критичний розгляд спеціальної літератури і лише зрідка археологічні матеріали.

ремі племінні міста. Ними могли бути Буськ, Волинь, Червен на території бужан-волинян і Перемишль — на землях хорватів. Таку думку висловлювали О. Лонгінов, Л. Нідерле, В. Корольок та ін. Можливо, зберігаючи певну самостійність, вже на початку X ст. ці племена все-таки входили до складу Києво-Руської держави, адже і дуліби-бужани, і хорвати згадуються під 907 р. у «Повісті временних літ» як учасники походу на Візантію. Проте в середині того століття землі над Бугом і Саном, за нез'ясованих ще обставин, відпали від Київської Русі і потрапили в залежність до Польщі. Але, як свідчить літопис, уже в 981 р. ця територія разом з Перемишлем, Червеном і «иными градами» внаслідок походу Володимира Святославича була повернена Русі¹⁶.

З приводу літописної згадки про похід 981 р. існує багато думок, розглянути які в короткій замітці немає можливості. Слід лише зауважити, що в польській історіографії поряд з домінуючою думкою, що його метою було повернення Русі її західних земель, є й діаметрально протилежні погляди і припущення. Найхарактернішою є гіпотеза С. Кучинського, згідно з якою похід Володимира Святославича був направлений не на землі Посання і зайнятий був не Перемишль на Сані, який нібито належав старопольським лендзянам, а Перемиль на Стиру. Літописець же, стверджує С. Кучинський, просто переплутав назви цих міст, і вийшов помилковий запис. Безперечно, більше користі, ніж сумнівні припущення, могли б дати археологічні дані, які, однак, він обходить мовчанкою. Тим часом вони засвідчили б, що Володимир зайняв не Перемиль, який у X ст. був лише другорядним поселенням і як місто став розвиватися лише в XI ст.¹⁷, а Перемишль.

У 1018 р. результатом походу Болеслава Хороброго було загарбання Польщею лівобережжя Бугу — Червенських градів. Але вже у 1030 р. Ярослав Мудрий повернув Русі Белз, а в наступному — Червенські гради¹⁸.

Після розпаду Київської Русі на Прикарпатті осіли правнуки Ярослава Мудрого — Рюрик, Василько і Володар Ростиславичі. Зокрема, в Перемішлі правив Рюрик. Волинську землю за заповітом Ярослава Мудрого одержав його син Ігор. Але після того, як її забрали у Давида Ігоревича, нею безпосередньо володіли київські князі. Остаточно вона відокремилася від Києва в середині XII ст. Згідно з угодою між Ізяславичами Волинське князівство одержав Мстислав, яке після його смерті розпалося на дрібні удільні князівства з центрами у Володимирі, Бресті, Белзі і Червені. Лише в 1199 р. князю Роману Мстиславичу всі ці землі вдалося об'єднати в єдине Галицько-Волинське князівство¹⁹.

Населенню Побужжя і Посання доводилось захищатися від частих загарбницьких нападів сусідніх польських і угорських феодалів. Ця боротьба засвідчена Галицько-Волинським літописом під 1150, 1202, 1231 та 1245 рр. Однак найбільшим лихом для досліджуваних земель, як і

¹⁶ А. В. Лонгинов. Червенские города, Варшава, 1885, стор. 60—66; Л. Нидерле. Славянские древности, М., 1956, стор. 154—156; В. Д. Корольок. Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв., М., 1964, стор. 88, 105; ПСРЛ, т. II, стовп. 21, 69.

¹⁷ S. Kuczyński. Studia z dziejów Europy Wschodniej X—XVII w., Warszawa, 1965, стор. 33, 42—45; А. А. Ратич. Исследования городища Перемиль на Волини в 1963—1964 гг. Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований в 1964 г. в СССР, Баку, 1965, стор. 140—141.

¹⁸ ПСРЛ, т. II, стовп. 137; В. Д. Корольок. Назв. праця, стор. 137.

¹⁹ ПСРЛ, т. II, стовп. 198, 206; Очерки по истории СССР IX—XIII в., М., 1953, стор. 366, 372.

для всієї Русі, була татаро-монгольська навала. Під 1240 р. про її жакливі наслідки в літописі говориться так: «Данилови же с братом пришедшу ко Берестию и не возмогоста итти в поле смрада ради множества избиенных, не бе бо на Владимире не остал живый. Церькв св. Богородицы исполнена трупья, инья церкви наполнены быша трупья и телес мертвых»²⁰. Про жорстоку боротьбу з татарами свідчать і археологічні дані. Так, у Володимирі-Волинському і Вороновичах-Доліво (в урочищі «Побойовисько») виявлено чимало кістяків, що лежали в безладді, часто з проломленими черепами. Це, безперечно, були останки загинувших в бою.

У 1245 р. князь Данило Романович поїхав у Сарай, щоб відвернути нові татарські напади, але був змушений визнати себе номінально залежним від Золотої Орди. Однак він не збирався припиняти боротьбу. Саме в цей час папа римський прислав йому королівську корону, і Данило Галицький у 1255 р. урочисто коронувався в Дорогичині. Але згодом він порвав з папою римським, переконавшись у тому, що останній допомоги йому не подасть і що треба орієнтуватися на руських князів. Після смерті Данила Романовича Галицько-Волинське князівство, до складу якого входили Побужжя і Посання, розпалося. У Володимирі і Бресті княжив його брат Василько Романович, а після нього — його син Володимир. Усім лівобережжям Західного Бугу володів молодший син Данила — Шварно²¹. Дорогичин і Мельник, а також Перемишль з навколишніми землями належали Льву Даниловичу, який в кінці XIII ст. знову на короткий час відновив цілісність Галицько-Волинського князівства. Однак при його наступниках князівство стає дедалі слабшим і після смерті останнього галицько-волинського князя, Юрія Тройденевича (в середині XIV ст.), землі, розташовані в басейні Західного Бугу і Сану, разом з іншими західноруськими землями захопили феодальні Польща і Литва.

Незважаючи на зміну політичної належності досліджуваної території, національний склад місцевого населення тут і надалі залишався руським, а проникнення польського етнічного елементу обмежувалося головним чином великими містами.

²⁰ ПСРЛ, т. II, стовп. 406, 716, 764, 800—805, 788.

²¹ Очерки..., стор. 899; ПСРЛ, т. II, стовп. 826—827, 869—870.

На допомогу викладачу історії

ВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В ДУСІ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

Одним з основних напрямків формування комуністичного світогляду радянських людей є патріотичне та інтернаціональне виховання молодого покоління. На його важливості неодноразово наголошувалося в різних партійних документах, зокрема в матеріалах, присвячених 50-річчю утворення Союзу РСР, постановах ЦК КПРС про розвиток суспільних наук і поліпшення їх викладання у вузах, у рішеннях XXV з'їзду КПРС. «Утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовності стати на захист завоювань соціалізму було і залишається одним з найважливіших завдань партії»¹, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв на XXV з'їзді партії.

Необхідність посилення роботи партії і комсомолу в справі патріотичного та інтернаціонального виховання молоді зумовлюється рядом причин. По-перше, загостренням ідеологічної боротьби між протилежними соціальними системами, в ході якої буржуазні ідеологи спрямовують основний удар саме проти молодого покоління, яке ще не має достатнього життєвого досвіду.

По-друге, у ході комуністичного будівництва відбуваються діалектичний процес розквіту і зближення соціалістичних націй, дедалі глибша інтернаціоналізація всіх сторін економічного, соціально-політичного і культурного життя суспільства. Сьогоднішньому студенту — майбутньому спеціалісту — доведеться брати активну участь у цьому процесі, спрямовувати його.

По-третє, майбутні викладачі і керівники виробничих колективів повинні правильно розуміти проблеми міждержавних відносин, шляхи розвитку світового комуністичного, робітничого і національно-визвольного рухів на сучасному етапі, необхідність подання інтернаціональної допомоги і підтримки народам, які борються за мир, демократію і соціалізм.

Нарешті, новий етап формування радянського народу як історичної спільності людей, що розпочався у ході виконання завдань комуністичного будівництва, зобов'язує нас виховувати всіх трудящих у дусі соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до будь-яких проявів націоналізму і шовінізму, національної обмеженості і чванливості.

Автори цієї статті прагнуть на основі узагальнення досвіду роботи викладачів різних кафедр Донецького державного університету розкрити деякі елементи інтернаціонального та патріотичного виховання молоді (виховання в ході вивчення історії КПРС, позанавчальна робота кафедр суспільних наук).

¹ Л. І. Брежнєв. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь XXV з'їздові КПРС 24 лютого 1976 р., К., 1976, стор. 90.

Інтернаціональне та патріотичне виховання підростаючого покоління — це єдиний, взаємозв'язаний процес. Адже виховання радянського патріотизму, загальнонаціональної гордості громадян СРСР за славіні революційні традиції, бойові подвиги і соціалістичні звершення нашого народу нерозривно зв'язане з пізнанням інтернаціональних зв'язків народів СРСР.

Питання інтернаціонального виховання радянської молоді розкриті в багатьох монографічних дослідженнях, наукових статтях, дисертаціях. Їх короткий проблемно-хронологічний огляд дається в статті А. С. Амоскіна «Питання джерелознавства та історіографії інтернаціонального виховання радянської молоді»². Він виділив такі найважливіші аспекти дослідження цієї проблеми, як теоретичні питання пролетарського інтернаціоналізму та радянського патріотизму; значення ленінської ідейної спадщини для патріотичного та інтернаціонального виховання молоді; дружба і співробітництво юнаків та дівчат у ході будівництва соціалізму і комунізму; розвиток інтернаціональних зв'язків ВЛКСМ з різними молодіжними організаціями інших країн. Глибокому розкриттю цих питань сприяли видані наприкінці 60-х і в 70-х роках тематичні збірники творів К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Леніна, документів КПРС з проблем пролетарського інтернаціоналізму³.

Всебічний аналіз політики дружби і співробітництва з усіма країнами, яку проводить ЦК КПРС, міститься в статтях і виступах керівних діячів партії та уряду Л. І. Брежнєва, О. М. Косигіна, М. А. Суслова, В. В. Щербицького⁴. Важливо, що значна частина нових видань безпосередньо присвячена комуністичному вихованню молоді, у тому числі патріотичному та інтернаціональному⁵.

Останнім часом з'явилися дослідження, безпосередньо присвячені інтернаціональному вихованню студентської молоді. У них, зокрема, розкрито такі напрямки цієї роботи, як інтернаціональне виховання в студентських будівельних загонах, у процесі спільного навчання з іноземними громадянами, у ході вивчення історії КПРС тощо⁶.

² Інтернаціоналізм соціалістичного общества. — Научные труды Курского государственного пединститута, т. 33, Курск, 1974, стор. 94—112.

³ Марксизм-ленинизм о пролетарском интернационализме, М., 1969; В. И. Ленин, КПСС о пролетарском интернационализме. Сборник документов и материалов, т. 1—2, М., 1974; В. И. Ленин, КПСС о борьбе с национализмом, М., 1974.

⁴ Л. И. Брежнев, КПСС в борьбе за единство всех революционных и миролюбивых сил, М., 1972; його ж. О внешней политике КПСС и Советского государства. Речи и статьи, М., 1973; А. И. Косыгин. Избранные речи и статьи, М., 1974; М. А. Суслов. Марксизм-ленинизм — интернациональное учение рабочего класса, М., 1973; його ж. Избранные речи и статьи, М., 1973; В. В. Щербицкий. Міжнародне значення досвіду національних відносин в СРСР, К., 1974.

⁵ К. Маркс и Ф. Энгельс о молодежи, М., 1972; В. И. Ленин о молодежи, М., 1974; Молодежь — наше будущее. КПСС о комсомоле и задачах коммунистического воспитания молодежи в современных условиях, М., 1974; Мы — интернационалисты. Документы и материалы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ, АКМ и КМО СССР об интернациональных связях советской молодежи и международном молодежном движении (1918—1971 гг.), М., 1972; Всесоюзный слет студентов 19—20 октября 1971 г. Документы и материалы, М., 1972; Л. И. Брежнев. О коммунистическом воспитании трудящихся. Речи и статьи, М., 1974; його ж. Молодым — строить коммунизм, М., 1974; В. В. Щербицкий. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма, М., 1974; Е. М. Тяжельников. Учиться, работать и бороться по Ленину, М., 1974.

⁶ А. А. Гунашев. Вопросы интернационального воспитания на студенческих стройках в Казахстане. — Некоторые вопросы национальной политики КПСС, Л., 1974, стор. 110—120; В. А. Валеров. Из опыта Ленинградской партийной организации по интернациональному воспитанию студентов из стран социалистического содружества (1966—1971 гг.). — Там же, стор. 120—127; Коммунистическое воспитание студентов в процессе преподавания истории КПСС, М., 1973; Преподавание истории КПСС и коммунистическое воспитание студентов, К., 1973.

З 1971 р. на Україні комплексно розробляється проблема «Інтернаціональне виховання студентів». Протягом минулої п'ятирічки в Ужгороді було проведено три республіканські і міжвузівські конференції з цієї проблеми. Матеріали двох конференцій вже видано⁷.

Інтернаціонально-патріотичне виховання студентів — це багатогранна робота, яку здійснюють ЦК КПРС, республіканські, обласні, міські і районні комітети партії та комсомолу, а також безпосередньо вузівські партійні та комсомольські організації. Стислий виклад найважливіших завдань інтернаціонально-патріотичного виховання і визначення змісту цього поняття дається в брошурі члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького⁸. Основні напрями інтернаціонального виховання трудящих з урахуванням специфіки націй, класів і соціальних груп населення розкриті в монографії «Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях»⁹.

Основою формування світогляду патріота-інтернаціоналіста є глибоке засвоєння ним на заняттях з суспільних дисциплін найважливіших положень марксистсько-ленінської теорії з питань пролетарського інтернаціоналізму. Однак цей процес проходить не тільки на лекціях і семінарах, а й під час позанавчальної роботи, що сприяє поглибленню і розширенню знань студентів і перетворенню їх у переконання. Тому ректорат, партійний комітет і кафедри суспільних наук повинні координувати свою роботу в цьому напрямку з комітетом комсомолу і факультетськими громадськими організаціями.

На лекціях і семінарах перед студентами ставляться такі основні завдання: засвоєння теоретичних питань пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму; вивчення історичного досвіду КПРС і міжнародного комуністичного руху щодо втілення в життя ідей пролетарського інтернаціоналізму; вивчення національного побуту, традицій, обрядів, багатонаціональних формою і соціалістичних змістом літератури та мистецтва народів нашої країни, загальнонаціональних радянських традицій; виховання рис характеру патріота-інтернаціоналіста на основі вивчення героїчної історії нашої Батьківщини, міжнародного робітничого класу, видатних досягнень радянського народу у всіх галузях знань, науки, мистецтва, його інтернаціональної допомоги народам інших країн тощо.

Це досягається шляхом цілеспрямованого і систематичного викладу теоретичних питань пролетарського інтернаціоналізму на лекціях, семінарах, консультаціях; широкого висвітлення досвіду боротьби К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна за зміцнення інтернаціональної солідарності пролетаріату; аналізу програми і політики КПРС з цього питання; розкриття торжества ленінської національної політики в СРСР; критики буржуазних фальсифікацій і націоналістичної ідеології.

Вивчення цих питань студенти розпочинають на заняттях з історії КПРС. У ході опрацювання всіх тем курсу, особливо таких, як «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса», «II з'їзд РСДРП. Перша Програма партії. Виникнення більшовизму», «Дальший розвиток В. І. Леніном теорії і програми партії з національного питання», «Революційна діяльність більшовиків у роки першої світової війни», «Партія

⁷ Інтернаціональне виховання студентської молоді, Ужгород, 1972; Ужгород, 1975.

⁸ В. В. Щербицкий. Назв. праця, стор. 33.

⁹ Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях, М., 1972, стор. 337—356.

більшовиків — натхненник і організатор перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції», «VIII з'їзд РКП(б). Друга Програма партії — програма побудови соціалізму», «X з'їзд РКП(б). Перехід до нової економічної політики», «XI з'їзд РКП(б). Партія — організатор Союзу РСР», а також вивчення процесу інтернаціонального співробітництва радянських народів на різних етапах соціалістичного і комуністичного будівництва студенти повинні зрозуміти суть ідей пролетарського інтернаціоналізму, їх діалектичний взаємозв'язок з боротьбою пролетаріату за демократію і соціалізм. «Інтернаціоналізм на ділі,— писав В. І. Ленін,— один і тільки один: самовіддана робота над розвитком революційного руху і революційної боротьби в своїй країні, підтримка (пропагандою, співчуттям, матеріально) такої ж боротьби, такої ж лінії, і тільки її одної, в усіх без винятку країнах»¹⁰.

У працях, написаних В. І. Леніним у період боротьби за створення марксистської партії в Росії і в роки нового революційного піднесення, дано глибоке і всебічне обґрунтування програми більшовицької партії з національного питання. Важливо, щоб студенти зрозуміли класову протилежність пролетарського інтернаціоналізму і буржуазного націоналізму. Адже саме в творах «Критичні замітки з національного питання», «Про право націй на самовизначення» та інших Володимир Ілліч показав реакційний характер і шкідливість для робітничого руху будь-яких відтінків буржуазного націоналізму, в тому числі його найбільш витонченої форми — культурно-національної автономії. Інші найважливіші питання пролетарського інтернаціоналізму студенти засвоюють на лекціях з марксистсько-ленінської філософії, політекономії та наукового комунізму.

Багатий фактичний матеріал лекційних курсів з історії КПРС і наукового комунізму дає змогу всебічно розкрити практичну діяльність В. І. Леніна щодо втілення в життя ідей пролетарського інтернаціоналізму. При цьому необхідно зосередити увагу студентів на таких аспектах його діяльності, як боротьба за інтернаціональну єдність російського пролетаріату і селянства в ході підготовки і проведення трьох революцій; участь В. І. Леніна в роботі конгресів Комінтерну, національних з'їздів, нарад та керівництво їх підготовкою; боротьба проти будь-яких проявів буржуазного націоналізму і шовінізму; діяльність В. І. Леніна по згуртуванню революційних сил міжнародного робітничого руху; його безпосереднє керівництво проведенням національної політики партії в перші роки Радянської влади; роль Володимира Ілліча в утворенні Союзу РСР, вихованні керівних національних кадрів.

Важливе значення для глибокого розуміння ідей пролетарського інтернаціоналізму має вивчення студентами епістолярної спадщини В. І. Леніна, зокрема його листування з С. Г. Шаумяном, І. Ф. Арманд, Г. К. Орджонікідзе, Ф. Е. Дзержинським, М. В. Фрунзе, Я. Е. Рудзутак. Цінний матеріал для висвітлення рис характеру В. І. Леніна як послідовного інтернаціоналіста міститься в його останніх листах і щоденнику його секретарів, опублікованих у 45 томі Повного зібрання творів.

Для ґрунтового засвоєння принципів пролетарського інтернаціоналізму студентам необхідно опрацювати, насамперед, першоджерела, навчальну літературу, періодичну пресу, монографічні дослідження з цієї теми. Велику роль відіграють також семінарські заняття з різних

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 164—165.

питань ленінської національної політики, на яких виступають учасники Жовтневої революції і Великої Вітчизняної війни, передові виробничники — представники різних національностей. Наприклад, у Донецькому університеті останній семінар з теми «Велика Жовтнева соціалістична революція» завжди проводиться у формі студентської конференції з участю старих більшовиків. А на заключне заняття з теми «Боротьба КПРС за виконання завдань дев'ятої п'ятирічки» запрошували, як правило, передовиків виробництва, переможців соціалістичного змагання. Їх виступи справляють значний виховний вплив на студентів. Інколи такі заняття проводяться безпосередньо на підприємствах.

Сприятливі можливості для інтернаціонального та патріотичного виховання юнаків і дівчат виникають під час проходження ними практики. Експедиції по рідному краю, археологічні розкопки, музейна та архівна практика, робота у виробничих колективах інших республік і піонерських таборах — все це сприяє ознайомленню молодого покоління з побутом, традиціями, мистецтвом народів СРСР та інших країн (у разі проходження практики за кордоном). Так, студенти філологічного факультету нашого університету щороку під час практики вивчають усну народну творчість Донбасу, студенти історичного факультету відвідують музеї Москви, Ленінграда, Києва, проводять екскурсії по місцях революційної і бойової слави Донбасу; студенти факультету романно-германської філології працюють перекладачами, супроводжуючи зарубіжні делегації, тощо.

Як відомо, у радянських вузах навчаються представники всіх національностей СРСР і багато іноземних громадян. Так, на стаціонарному відділенні Донецького університету навчається більше 5 тис. студентів 25 націй і народностей СРСР, понад 200 іноземних громадян з 25 країн, а на підготовчому факультеті — 257 чол. з 45 країн Азії, Африки та Латинської Америки. Цю обставину повинні враховувати викладачі у процесі роботи по інтернаціональному вихованню. Вони мають знати національний склад студентів вузу в цілому, кожного факультету і групи зокрема. Під час читання лекцій для іноземних студентів необхідно наводити більше яскравих прикладів з історії національно-визвольної боротьби, революційного руху в їхніх країнах, заслуховувати на семінарах студентські реферати, в яких загальні закономірності суспільного розвитку розкриваються на досвіді тієї чи іншої країни, республіки, нації чи народності, проводити окремі семінарські заняття (у формі конференції) в багатонаціональних виробничих колективах, а також організовувати екскурсії на передові промислові підприємства. Заслуговує на увагу щодо цього досвід роботи доцента кафедри історії КПРС Донецького університету Т. Г. Литвин. Щороку на шахті або заводі вона проводить семінари-конференції, в яких активну участь беруть іноземні студенти. Наприклад, 28 квітня 1975 р. на шахті «Заперевальна» пройшла конференція, присвячена 30-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. На ній студенти — громадяни НДР зробили доповіді «Діяльність підпільних організацій Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни» і «Критика буржуазних фальсифікацій історії Великої Вітчизняної війни». Часто радянські та іноземні студенти готують спільні реферати.

Позанавчальна робота по інтернаціональному та патріотичному вихованню проводиться в таких трьох основних напрямках:

- 1) Агітаційно-пропагандистська робота викладачів і громадських організацій з студентами. Це — лекції, бесіди, диспути, мітинги пролетарської солідарності, маніфестації, політичні демонстрації, присвячені різним ювілеям і визначним подіям,

пропаганда принципів пролетарського інтернаціоналізму в періодичній пресі, по радіо, телебаченню, в кіно і театрах. У студентів Донецького університету великою популярністю користуються вечори запитань і відповідей, які постійно проводять у гуртожитках викладачі кафедри історії КПРС, вечори «Біля карти світу», які організовує кафедра суспільних наук підготовчого факультету, цикли лекцій з проблем пролетарського інтернаціоналізму, про загальні закономірності і особливості будівництва соціалізму та ін.

2) Дослідження студентами проблем пролетарського інтернаціоналізму. Це — написання ними рефератів, їх робота в наукових товариствах, участь у студентських наукових конференціях, конкурсах студентських праць з суспільних наук. За традицією щороку кожний студент нашого університету пише реферат на обрану ним тему з суспільних наук. Автори кращих рефератів виступають на загальноуніверситетській конференції, в роботі якої беруть участь й іноземні студенти. До речі, на останній конференції, що відбулася 8—9 грудня 1975 р., доповіді про вирішальну роль Радянського Союзу в розгромі гітлерівської Німеччини та імперіалістичної Японії, про виконання нашим народом завдань дев'ятої п'ятирічки і Програми миру, виробленої XXIV з'їздом КПРС, та ін. зробили студенти з соціалістичних країн і країн Азії, Африки та Латинської Америки.

На підготовчому факультеті регулярно проводиться студентська конференція на тему «Справа Леніна живе і перемагає». Наведемо лише кілька назв доповідей: «Росія — батьківщина ленінізму», «В. І. Ленін та Індія», «Любов мого народу до В. І. Леніна» та ін. Виступи на таких конференціях ветеранів партії, перших комсомольців, героїв Великої Вітчизняної війни залишають глибокий слід у житті кожного її учасника.

3) Суспільно-політична практика студентів. Цей напрямок роботи, що оформився у струнку систему лише останнім часом, є найбільш багатограним, складним і водночас ефективним. Його складовими частинами є: а) підготовка в школах молодого лектора студентів-пропагандистів з питань пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму, їх виступи на підприємствах, у школах і вузах; б) вивчення і пропаганда героїчного минулого нашої країни і щасливого сьогодення під час походів по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу, екскурсій у міста-герої, музеї, організація зустрічей з цікавими людьми, ювілейних і урочистих вечорів, зборів; в) вивчення і пропаганда багатонаціонального радянського мистецтва і демократичного мистецтва народів світу в процесі підготовки до оглядів художньої самодіяльності, роботи в школах лектора-мистецтвознавця, занять у художніх колективах і студіях, організації виставок, проведення екскурсій в музеї; г) організація з участю рад дружби, інтерклубів вечорів дружби, днів солідарності з народами, які борються за національне і соціальне визволення, міжнародних зустрічей, святкування ювілейних дат; д) координація планів суспільно-політичної роботи в цілому і, зокрема, по інтернаціональному вихованню між комітетом комсомолу та іноземними земляцтвами; е) інтернаціонально-патріотичне виховання в студентських будівельних загонах (враховуючи їх національний склад).

Всі перелічені вище напрямки роботи використовуються в Донецькому університеті. Так, протягом 1974/75 навчального року там було проведено більше 40 інтернаціональних вечорів, понад 300 екскурсій на промислові підприємства, в шахти, НДІ, школи тощо, 10 автобусних

екскурсій по місцях революційної, бойової і трудової слави. Студенти прочитали багато лекцій у школах, на заводах і фабриках. На підготовчому факультеті щороку поновлюються тематичні кінолекторії. «Країна Рад», «Життя і діяльність В. І. Леніна», «Велика Вітчизняна війна» — такою була їх тематика у 1974/75 навчальному році. Комсомольська організація разом із земляцтвами регулярно проводить вечори і урочисті збори, присвячені знаменним датам. Форумом міжнародної солідарності став День студента, який щороку відзначається в університеті. Урочисті слова клятви вірності ідеям дружби народів, пролетарської солідарності, боротьби за мир, демократію і соціальний прогрес звучать у цей день в актовому залі.

Радянські студенти допомагають іноземним громадянам вивчати російську мову, знайомлять їх з майбутньою професією, традиціями нашої країни тощо. Дедалі більше міцніють тристоронні шефські зв'язки: між колективами підприємств, радянськими студентами і групами підготовчого факультету. Вони проводять спільні вечори, спартакиади, суботники, разом складають Ленінський залік, укладають договори на соціалістичне змагання. Передовики виробництва розповідають про успіхи членів очолюваних ними бригад, внесок підприємств у виконання завдань XXIV і XXV з'їздів КПРС.

Клуб інтернаціональної дружби, який існує на факультеті романо-германської філології, щомісяця організовує перегляд і обговорення кінофільмів англійською та французькою мовами. Члени клубу англійської пісні читають лекції про сучасне зарубіжне мистецтво, разом з іноземними студентами проводять літературні вечори. Крім того, випускаються стіннівки (англійською, німецькою та французькою мовами), в яких є постійна рубрика «Ми — патріоти-інтернаціоналісти». Матеріали під такою ж рубрикою регулярно вміщуються у вузівській багатотиражці «Університетські вісті» і факультетських стіннінках.

Влітку 1975 р. багато радянських та іноземних студентів працювало в інтернаціональних студентських будівельних загонах. Вони ближче познайомилися з життям і працею радянських людей, про що свідчать численні записи у спеціальній книзі відгуків. Наведемо лише один з них. «Ми працювали за велінням серця для допомоги нашим радянським друзям у побудові комунізму», — написали іракські студенти.

Таким чином, вузи країни вже нагромадили значний досвід роботи в справі інтернаціонального та патріотичного виховання студентів. Її ефективність значною мірою залежить від координації зусиль ректорату, парткому, комсомольської, профспілкової і громадських організацій, постійного поєднання навчальних і позанавчальних форм роботи, перспективного планування виховного процесу з першого курсу до останнього, проведення, поряд з колективними заходами, систематичної індивідуальної роботи. Нині необхідно зосереджувати основну увагу на чіткій, цілеспрямованій, систематичній та ефективній діяльності в цьому напрямі, на що націлюють радянський народ рішення XXV з'їзду КПРС.

Г. Я. ПОНОМАРЕНКО (Донецьк), Є. О. ЗАЙЦЕВА (Донецьк)

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ

МИНУЛЕ І МАЙБУТНЄ КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ

Як у нашій країні, так і за її межами збереження пам'яток історії та культури минулих епох стало актуальним вже наприкінці ХІХ—початку ХХ ст. Соціальний поступ і т. зв. «демографічний вибух» другої половини ХХ ст. спричинили небачене в історії людства будівництво. Немов у казці з'являються нові й розбудовуються вже існуючі міста, а в них реконструюються старі забудови, що містять в собі численні пам'ятки і ансамблі минулих епох — цієї неоціненної спадщини кожного народу. З метою їх збереження в 1966 р. на Україні, як і в інших республіках Союзу РСР, було створено Товариство охорони пам'яток історії та культури, яке очолює заступник Голови Ради Міністрів УРСР, доктор історичних наук П. Т. Тронько.

7 грудня 1967 р. Рада Міністрів УРСР затвердила генеральний план Києва.

Проте, оскільки на той час пам'ятки культури були ще недостатньо досліджені, в ньому неповною мірою враховувалися їх охорона і використання. Це стало причиною того, що конкурсні проекти детального планування (ПДП) «Центру» Києва, розроблені в 1968 р. Ленінградською і двома Московськими проектними організаціями, виявились цілком непридатними. Вони практично не враховували культурної спадщини міста й виходили з масового знесення існуючої, історично сформованої, забудови. Особливо відчутно це позначалося на Подолі.

Громадські рецензенти Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури разом з журі відхилили ці проекти. Відтоді вчені і фахівці Товариства і, особливо, його Київська міська організація протягом всіх наступних років брали безпосередню участь у цій багатоплановій діяльності, що триває й нині. Її спрямовувало планувальне Управління Держбуду України.

Дальшу розробку ПДП «Центру» здійснював колектив 7-ої майстерні «Київпроекту». Ця відповідальна робота виявилась досить плідною. Автори прагнули зберегти найважливіші пам'ятки культури.

Проте і новий проект «Центру» потребував значного доопрацювання. Зокрема, в ньому поза увагою залишилися існуючі на Подолі унікальні пам'ятки культури різних епох і містобудівні чинники історичного формування цього літописного регіону Києва. Тоді ж з'явилася критична стаття автора цих рядків під назвою «Зберегти обличчя столиці» («Вечірній Київ», 12 листопада 1970 р.), в якій особливу увагу було приділено саме Подолові. Консервативна і згубна «концепція» недооцінки історичної спадщини, зокрема Подолу, потребувала осуду, але ж тільки доказовим її спростуванням.

Понад сто років тому відомий український історик М. В. Закревський писав: «На початку цього (ХІХ.— О. С.) століття існувала загальна думка, що в Києві майже немає ніякої старовини, що численні спустошення і пожежі знищили все... і для нас залишилися тільки старо-

давні місця та спогади... Між тим невтомна наука... дала по історії Києва багато важливих відкриттів, які свідчать, що древньопрестольне місто наше зберігає в собі безліч різноманітних пам'яток стародавньої культури»¹. З часом дістали всесвітнє визнання пам'ятки архітектури Верхнього Києва («Гори») і Печерська, Золоті ворота, ансамблі — Софійський, Михайлівський, Видубецький, Києво-Печерський та ін. А от славний своєю історією Поділ залишався поза увагою навіть фахівців. Тому хибність такої тенденції потребує хоча б самого короткого огляду історії та формування його забудови.

Ще з великокняжної пори Поділ був величезним для тих часів ремісничо-торговельним посадом Києва, осередком громадського життя трудового люду цього стародавнього міста. Тут розміщалися фактично всі київські ринки, в тому числі й найбільший — Торговище, головна гавань Київської Русі «Притика», а також переправи через Почайну і Дніпро. На Подолі жили і працювали відомі всьому світові корабели, ювеліри, різьбярі, зброярі та інші майстри, які оселялися тут за своїм фахом. Пам'ять про це збереглася до наших днів у назвах суміжних з подільським «низом» урочищ — Кожум'яки і Гончари. Водночас Поділ був найдемократичнішою частиною Києва, де на «Нижньому» віче, в протигагу княжому віче на Старокиївській горі, не раз всенародно вирішувалися питання, що визначали історичний хід життя Київської Русі.

З віками і лихоліттям загинули численні пам'ятки матеріальної культури Києва. Як свідчать археологічні розкопки (1971 р.), Поділ було забудовано дерев'яними ярусними спорудами (до 3-х поверхів), а проведені дослідження підтвердили наукові прогнози, що під поверхнею сучасного Подолу поховане ціле місто — подільський посад кінця IX — першої половини X ст.

Високої майстерності кияни досягли і в мурованому будівництві. Крім відомих всім споруд на Горі, Печерську, Клові та ін., про це ж свідчать і кам'яні залишки літописних Пирогощі, Турової і Новгородської божниць на Подолі. Такими ж мають бути й поки що не знайдені перший на Русі християнський храм св. Іллі та інші муровані споруди Подолу.

Поділ першим у Києві піднявся до життя й після жахливого татаро-монгольського нашествя 1240 р. Саме за своєю соціально-функціональною приналежністю трударя і воїна, він став осередком міста, що взяв тоді на себе не тільки почесну роль древнього Києва серед східного слов'янства, але й саму назву, увійшовши з тої пори до історії як Києво-Поділ. Це громадяни Подолу одностайно піднялися на боротьбу проти їх ополячення та окатоличення, об'єднавшись у цехово-релігійне Братство. Такий «вияв політичного протесту під релігійною оболонкою», — писав В. І. Ленін, — є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку»². Через виборний магістрат, який протягом чотирьох століть захищав інтереси ремісничо-торгового люду від утисків феодалів, палатинів і воєвод, Києво-Поділ виборов собі також право самоврядування.

Поступово Києво-Поділ розбудовувався. Тут з'явилися аптека, шпиталі, осередки музичного, хорового, архітектурного і живописного мистецтва, друкарня (крім тієї, що була в Лаврі). Братська школа, перейменована в колегіум, наблизилася до рівня тогочасних європейських

¹ Н. Закревский. Описание Киева, т. I, М., 1868, стор. III.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 219.

університетів. Незабаром колегіум було перетворено в Академію, яка стала першим і тривалий час єдиним вищим навчальним закладом Російської імперії.

На початку XVIII ст. на Подолі були збудовані театр, пошта, австерії (готелі з ресторанами.— О. С.), цейхгаузи, почали замоцувати вулиці й майдани з їх освітленням, організовано водопостачання. В 1739 р. тут вже налічувалося 2140 одних тільки житлових будинків, тобто за 57 років їх число збільшилося втричі. Отже Києво-Поділ не тільки зберіг культурні надбання Київської Русі, а й значно їх примножив.

Виняткове значення для захисту низинного за своєю топографією Подолу мало відновлення і реконструкція створеної в XI ст. фортифікаційної системи, а також зведення на Хоревиці (Киселівці) укріпленого оборонного замку-цитаделі, який за свідченням стратега Гваніні³, своїми розмірами значно перевищував відомий Краківський. Магістрат Києво-Подолу тримав збройні сили — артилерію, піхоту, кавалерію, міліцію і власний арсенал. Життєва необхідність самооборони стала особливо відчутною після Андрусівського перемир'я (1667 р.), коли вся Правобережна Україна знову перейшла до Польщі, а Київ до кінця XVIII ст. став прикордонним містом. Самоврядування Подолу діяло кілька століть, доки не було скасоване в 1835 р. царатом, абсолютизм якого не терпів будь-якого прояву волі й демократії.

Найбільшого розквіту Києво-Поділ досяг у XVII—XVIII ст. Відомий французький інженер-фортифікатор Гійом Левассер де Боплан, який протягом 17 років жив на Україні, писав: «Поміж горами⁴ та Дніпром розташувався Новий Київ (Поділ.— О. С.). Замок Нового Києва розміщений на горі. Міщани греко-руської віри володіють десятьма храмами. Один з них має університет, або ж академію... розміщений поблизу Ратуші... Тут починали свою мужність витязі — козаки запорізькі, загартовані в боях»⁵. А в Розписі Києва повідомляється: «Нижнє місто Києво-Поділ, де живе вїт з міщанами, обгороджено гостроколом... У Нижньому місті налічується 635 будинків міщанських і козацьких... Через Дніпро, Чорторий та затоки наведено міст завдовжки 552 сажени та завширшки — 4 сажени»⁶.

Яскраві спогади про Поділ залишили московський паломник Леонтій, який побував у Києві в 1701 р., і німецький доктор медицини Іоан Лерхе, що відвідав його у 1770 р. Перший з них писав: «Церков кам'яних дуже багато; будівлі узорчасті»⁷. І далі: «... а в Нижньому місті — всі міщани, хохли...; тут у них і ратуша і ряди (квартали магазинів.— О. С.) і всілякі торги... Через Дніпро чотири мости...»⁸ Згідно з повідомленням Лерхе «Поділ є досить великим містом і кращою частиною Києва... Вони (міщани.— О. С.) мають свій Магістрат на правах Магдебурзьких. Їх головний президент Вїт... Тут тричі на рік бувають ярмарки по 14 днів, ...в цей час приїздить купецтво з віддалених країн». Далі Лерхе повідомляє про монастир «...Братський, в якому зна-

³ Італієць за походженням. Перебував на польській військовій службі. Займав посаду коменданта фортеці м. Вітебськ.

⁴ В дійсності ж до Подолу фактично входили й урочища Кожум'яки та Гончари, населення яких належало до Києво-Подільського братства та його цехів.

⁵ Сборник материалов для исторической топографии Киева. — Описание Украины, Боплана, отд. 2, К., 1874, стор. 45.

⁶ Н. Закревский. Описание Киева, т. I, стор. 61—63.

⁷ Там же, стор. 78.

⁸ Там же, стор. 80.

ходиться... університет (Київська Академія.— О. С.). Студенти цього закладу відвідують колегії, нічого не сплячуючи»⁹.

Як і всі стародавні поселення Поділ формувався безперервно, змінюючи свою планувальну структуру. Спочатку вона була садибною з автономною обороною. В XI ст. почала створюватися спільна фортифікаційна система, яка обмежила територію Подолу. Садибну структуру забудови поступово витіснила більш компактна — вулична. І лише після того, як фортеця втратила своє значення, планування Подолу набуло комбінованого характеру з відчутним елементом садибного планування.

Забудова Подолу являла собою суміш архітектурних стилів. Тут поруч з відомими найстародавнішими спорудами романського стилю, стояли, як це видно на малюнках голландського художника Вестерфельде, будинки з рисами готики та іншої архітектури. За ансамблевістю забудови Подолу здійснювала нагляд спеціальна магістратська управа.

Кількість мурованих будинків, зведених подільським магістратом і міщанами до фатальної пожежі 1811 р., не тільки перевищувала ті, що були збудовані на Печерську і де містились царська адміністративна і військова влада, а й становила 100% житлових, 80% громадських, 60% культових та понад 50% інших кам'яних споруд всього Києва. Наприкінці XVII — початку XVIII ст. тут широко розгорнулось муроване будівництво в формах українського барокко, яке найвищого свого розквіту досягло в творчості талановитого зодчого-подолянина Івана Григоровича-Барського. Мальовничість забудови Подолу майстерно підсилювалась архітектурними домінантами — дзвіницями, баштами і вежами. Все це створювало уславлений київський силует. Імпонуючим тлом забудові Подолу служили Хоревія, Щекавіця, Старокиївська гора, Кудрявець і Юрковиця, а також споруди, зведені на кромці їх плато.

Головні планувальні акценти літописного Подолу — площі і магістральні вулиці — залишалися практично без змін. З часом змінювалися тільки форма, розміри Червоної площі та деяких будинків, що її оточували. На початку XIX ст. до складу монументальних споруд (серед них Академія, Ратуша, Пирогоща, «австерія», Торговельні ряди та ін.) увійшов і Контрактовий будинок в стилі класицизму, зведений за проектом Вільяма Гесте*.

З кінця XVI до початку XIX ст. композиційним центром Червоної площі була ратуша магістрату. Про неї та про відомий подільський фонтан «Самсон» (або ж «Лев»), який знаходився між ратушею і Пирогощею, писав історик Новгородцев: «...кам'яної будови ратуша старої (барочної.— О. С.) архітектури і немалої висоти башта... На цій же башті годинник, і кожного полудня грає музика на трубах з литаврами. Проти цієї ратуші зроблено колодязь... Через підведені підземні труби фонтан¹⁰ виливає в той колодязь воду, а з нього через такі труби в інші колодязі для вживання... наповнюються»¹¹.

Згаданий в «Слові о полку Ігоревім» літописний храм Подолу Пирогоща (пізніше Успенська церква) певний час був кафедральним собором всього Києва. При храмі започаткувалося Київське братство та

⁹ Там же, стор. 85.

* За походженням — шотландець. Працював архітектором у Петербурзі. За його проектами збудовані монументальні споруди в Києві, Дніпропетровську, Житомирі, Черкасах, Чигирині і Василькові.

¹⁰ Після пожежі 1811 р. був перероблений з барочного (І. Григоровича-Барського) на ампірний (А. Меленського) стиль.

¹¹ Сборник материалов для исторической топографии Киева. Географическое описание г. Киева — Новгородцева, Отдел II, К., 1874, стор. 131.

його школа, поблизу нього відбувалися всі урочисті церемоніали. Тут було поховано і славного подолянина-зодчого Івана Григоровича-Барського.

Значну роль у розвитку освіти, науки, мистецтва і культури відігравала Київська Академія. Вона являла собою комплекс спеціалізованих цивільних споруд, сформованих в ансамбль. До численних приміщень Академії входили і зали, найбільшим з яких був конгрегаційний, призначений для урочистих подій і диспутів. В інших розміщалися величезна бібліотека, хорові, музичні й художні класи. Кілька залів займав відомий в Європі академічний музей. Лекції для студентів читалися в аудиторіях. У свій час тут вчився і М. В. Ломоносов. Як свідчать документи, серед 1200 студентів, які навчалися в Академії, були «не тільки малоросіяни, але й з Польщі як православного віросповідання, так і із уніатів»¹². Крім українців, росіян, білорусів, грузин, вірмен, тут були також греки, молдавани, болгар, волохи, серби, хорвати, чорногорці й навіть сірійці¹³. Згідно з академічним статутом 1624 р., єдиним для всіх колегіумів України, «багаті над убогих у школі нічим вище не мають бути, лише самою наукою, плоттю аж рівні всі»¹⁴. Цей гуманний принцип дотримувався і в побутовому влаштуванні «спудеїв». Про значення Київської Академії свідчать численні відгуки найвидатніших діячів і вчених того часу. Один з них Балабан (Гедеон) у 1739 р. писав: «...З преславних цих Афін (Київської академії.— О. С.), вся Росія джерело мудрості черпала і всі свої новозаведені училищні колонії (навчальні осередки.— О. С.) напоїла і зростила»¹⁵.

Поділ у той період був культурним і виробничим центром, відігравав визначну роль у громадському і політичному житті нашої країни і мав об'єктивні підстави для дальшого свого життя і розвитку. Однак для монархії з її абсолютизмом вільнодумство Подолу, його самоврядування, об'єднані братством ремісничо-торгові цехи, академія, де серед багатьох світських наук вивчалися всім мов, філософія, риторика, діалектика, астрономія, фізика та інші натуралістичні науки, були нестерпні. Тому в 1740 р. цар виключив Поділ з відомства гетьманського й підпорядкував його генерал-губернатору¹⁶. А в 1787 р. Катерина II затвердила складений генералом артилерії Міллером план Києва, згідно з яким «Поділ знищувався взагалі, як частина міста»¹⁷. Проте тяжке внутріполітичне становище в Росії, а потім і смерть цариці стали на заваді виконанню цього канібальського наміру. Виконавцем царського вироку стала страшна за розмірами й фатальна за наслідками пожежа 1811 р., після якої Подолу, а точніше його основної частини (північна межа проходила по р. Глибочиця), не стало. Та, на щастя, всі громадські і найвизначніші житлові й господарські споруди були мурованими. Це врятувало їх від повної загибелі й вони збереглися до наших днів. Причетність царської адміністрації до цього страхітливого злочину та виявлена байдужість до ліквідації пожежі (дотлів на четверту добу) засвідчена в багатьох документах. Зокрема, найвизначнішу споруду Подолу — Ратушу — не відновлювали, хоча вона була мурованою і найкапітальнішою. Її звелили просто розібрати, а матеріал з неї

¹² Там же, стор. 133.

¹³ Киевские Губернские Ведомости, 1865, стор. 76.

¹⁴ Сборник материалов для исторической топографии Киева. Географическое описание г. Киева. — Новгородцева. Отдел II, стор. 131.

¹⁵ Н. Закревский. Описание Киева, т. I, стор. 167.

¹⁶ Сборник материалов для исторической топографии Киева. — Из казацких летописей, К., 1874, стор. 47.

¹⁷ Статистическое описание Киевской губернии. Издание Фундукля, т. I, стор. 324; Н. Закревский. Описание Киева, т. I, стор. III.

пішов на спорудження нового Контрактового будинку. Зруйнування Ратуші — домінанти центру Подолу — негативно позначилося на ансамблі Червоної площі, яка втратила свою гармонійність. Будинок Магістрату переобладнали під арештантську казарму. Славну Київську Академію за наказом «святійшого синоду» від 14(27) серпня 1817 р. було «реорганізовано» в семінарію, а потім в духовну академію чисто культового призначення.

Подальшу долю Подолу мав вирішити розроблений у Петербурзі архітектором Гесте генплан, в якому не бралися до уваги ні топографічні, ні інші містобудівні особливості Подолу, що в минулі віки були чинниками його формування. Тоді ж з особливим запевненням почалося витіснення своєрідного київського барокко і введення стилю ампір, який на той час став офіційним стилем Російської імперії. Однак життя внесло до нового генплану суттєві корективи. Цьому в значній мірі сприяв потяг подольян до своїх звичаїв і традиційної для них забудови, що водночас вплинуло і на сформування своєрідного для Подолу стилю ампір з чотирифасадними спорудами (навіть невеликі будинки відзначалися своєю виразністю, пропорційністю обсягових параметрів і тонкого відчуття архітектурних елементів).

У новій забудові Подолу, яка проводилася досить інтенсивно і була, в основному, завершена у першій половині XIX ст., більше переважали муровані споруди. Це дозволило йому уникнути масового нагромадження стандартних споруд і гармонійно сформуватись. Швидкий розвиток капіталізму з його будівельним бумом позначився і на Подолі, хоч він і збагатився тоді спорудами оригінальної архітектури, які мали елементи стилізації народних мотивів і архітектурні форми модерну. Саме тоді тут з'явилося кілька визначних промислових об'єктів, і серед них — млин і перша київська електростанція.

За роки Радянської влади (у повоєнний період) Поділ збагатився комфортабельними житловими і громадськими спорудами, такими як клуб «Харчовик» і кінотеатр «Жовтень». У післявоєнні роки тут з'явився будинок річкового вокзалу. Вони добре вписалися в існуючу забудову Подолу, не порушивши її масштабності й ансамблю. Таким чином, зробивши екскурс в історичне минуле Подолу, можна стверджувати, що є всі підстави для найвищої оцінки його культурної спадщини.

Нині в цьому стародавньому районі Києва з його багатотисячною і славною історією зосереджені численні пам'ятки культури, а також споруди, що мають велику мистецьку і практичну цінність. Однак, з метою їх неодмінного збереження і доцільного використання необхідно було науково обґрунтувати рекомендації щодо дальшої долі Подолу і, зокрема, проблеми: реконструювати його чи перебудовувати заново. До того ж докорінне перероблення відхиленого перед цим Проекту детального планування Подолу потребувало відповідної документації. Її створення стало довготривалою і багатоплановою науково-дослідною і проектною роботою. В ній разом з «Київпроектом» взяли участь Держбуд УРСР, науково-дослідний інститут історії і теорії архітектурних проблем, а також інші державні установи і творчі об'єднання республіки. Особлива роль відводилась Українському Товариству охорони пам'яток історії та культури, вчені й фахівці якого працювали над цією проблемою з 1967 р.

В 1968 р. з участю Товариства і під керівництвом археолога Г. М. Шовкопляс на території літописної Оболоні були розпочаті археологічні дослідження слов'янських поселень Зарубинецької і Корчацької культур кінця минулої — початку нашої ер. Товариство викона-

ло теоретичну і графічну розробку¹⁸ системи зон диференційованої охорони пам'яток культури Києва, що стала основою постанови № 442 Київської міськради від 19 березня 1973 р. Так було започатковано охорону цінної старої забудови методом її роздільного зонування, згідно з якою весь Поділ було оголошено зоною регульованої забудови. Нове будівництво тут дозволялося тільки на певних ділянках і лише за умов неодмінного додержання існуючих в натурі планувальних схем, масштабності старої забудови, її обсягових і стилевих ознак. Крім того, архітектурними заповідниками на Подолі стали території колишньої Академії і Братства, Флорівського монастиря, вул. Зелінського, а також кварталу, де знаходиться Іллінська, Микільсько-Набережна церкви і Бурса. Водночас Поділ було оголошено археологічною зоною, в якій без попереднього обстеження місцевості заборонялося будь-яке будівництво чи реконструкція.

Наступним заходом у комплексній програмі стала наукова інвентаризація пам'яток історії та культури Подолу. Ця робота виконувалася спеціальними науково-реставраційними майстернями Держбуду УРСР* й фінансувалася Київською організацією Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури. Протягом 1970—1974 рр. було обстежено і досліджено тисячі споруд і садіб, сотні вулиць і вуличок Подолу. Внаслідок інвентаризації виявлено 178 визначних пам'яток архітектури, 27 меморіальних будинків і 446 цінних за стилевими ознаками споруд, які значно збагатили фонд пам'яток Києва.

Проте нововиявлені пам'ятки відразу ж створили цілу проблему щодо відповідного їх використання. Тому, виходячи з рішень партії та уряду про дальший розвиток туризму, міська організація Товариства охорони пам'яток історії та культури попросила Київський зональний науково-дослідний Інститут проаналізувати можливості створення на Подолі головного туристичного осередку Києва. Цю наукову роботу виконав архітектор А. В. Матвієнко.

Різнопрофільну документацію було передано до «Київпроекту» і вона стала науковою підосновою для створення нового ПДП. Узагальнені висновки після аналізу цієї документації були такі:

1. Поділ виразно зберіг особливості стародавнього Києва, де поєдналися риси минулих епох; на його площі, що складає чверть відсотка території Києва, зосереджена величезна кількість пам'яток культури.

2. Існуюча планувальна схема Подолу, створена на початку XIX ст., залишалася без змін понад півтора століття й вже стала пам'яткою містобудівництва.

3. Функціональна особливість Подолу як торговельно-ремісничого осередку Києва залишалася незмінною протягом всієї його тисячолітньої історії. Зміна соціальної функції Подолу не відповідала б єдиній резервації древнього Києва.

4. За рядом об'єктивних ознак на Подолі склалася виняткова ситуація для створення і дальшого розвитку тут великого туристичного осередку, базою якого, крім численних пам'яток культури, став би фонд існуючих там споруд.

5. Функціонуючі нині транспортні комунікації не задовольняють потреб Подолу і не відповідають умовам збереження там пам'яток культури.

¹⁸ Керівники доктор мистецтвознавства Г. Н. Логвин і кандидат архітектури С. К. Кілессо.

* Група архітектора В. П. Шевченко під керівництвом канд. архітектури Ю. П. Нельговського.

6. Дотримання історичної об'єктивності вимагає удосконалення діючої нині сітки охоронних зон та їх нинішнього розташування.

7. Виходячи з специфічних умов майбутнього Подолу, чисельність його населення після реконструкції повинна дещо знизитися або, принаймні, не перевищувати нинішню.

8. Повернення до життя і пристосування для сучасних потреб величезної кількості стародавніх споруд потребує масової їх реставрації, а для цього — спеціалізованої виробничої бази.

Ці та інші чинники стали підвалинами останнього варіанту ПДП Подолу, розробленого 7-ю майстернею «Київпроекту» (керівник — головний архітектор Ю. О. Паскевич).

Виходячи з вищезазначеного, автори поставили собі за мету поетапне:

створення дійової системи планувальної організації, яка б, гарантуючи збереження пам'яток та їх повноцінне використання, відповідає сучасним містобудівним вимогам;

виявлення диференційованої системи реконструкції в цілому, та головних вузлів — ансамблів Подолу, зокрема;

формування туристичної зони і системи її обслуговування;

удосконалення охоронних зон Подолу і розроблення заходів по реставрації пам'яток та благоустрою заповідних територій;

забезпечення всіх інженерних заходів, необхідних для дальшого розвитку Подолу;

розроблення програми реконструкції Подолу, яка б дозволила, дотримуючись цільності рішення, проводити при потребі реконструкцію по окремих кварталах.

Втілення програмних заходів ПДП має проводитись поетапно із завершенням їх до 1990 р. Методом наукового і проектного пошуку було обрано ретроспекцію. Історична відповідність всіх цих заходів ґрунтувалась на картографічних і топографічних матеріалах, архівних документах, кресленнях і малюнках, а також «останцях» — стародавніх спорудах, що вціліли після пожежі 1811 р.

Працюючи над ПДП, авторам вже під час проектування довелося вирішувати питання, яким бути стародавньому Подолу в майбутньому. Так, з двох можливих варіантів — повної його консервації чи радикальної реконструкції — був обраний третій — осмислене поєднання цих напрямів. Бо, згідно з першим варіантом, Поділ став би своєрідним величезним музеєм просто неба, а за другим — фактично заміненим новим. Практичне ж вирішення цього питання виявилось дуже складним, оскільки йшлося не про окрему пам'ятну споруду чи навіть ансамбль, а по суті, про ціле стародавнє місто Києво-Поділ. Слід зазначити, що в цілому зодчі «Київпроекту» справилися з цим нелегким завданням.

Видовжений з півдня на північ Поділ у поперечному напрямку перетинається вулицею Верхній і Нижній Вал, по якій пролягає реконструйована транспортна магістраль загальноміського значення. Автори ПДП обрали її за рубіж двох підрайонів: 1-й — на південь від неї, 2-й — на північ. Останній за своєю топографічною ознакою колись звався Плоским і за площею значно перевищує 1-й підрайон. Характерним у його забудові є поєднання житлових, промислових і громадських споруд без достатнього дотримання вимог містобудування. Тому творчі зусилля проєктантів були спрямовані на упорядкування забудови цього підрайону, включаючи розчистку території й демонтаж окремих підприємств. Як археологічні, так і історико-архітектурні пам'ятки культури 2-го підрайону майже не досліджені, хоч частина

його входить до стародавнього Подолу. Докорінна реконструкція цього підрайону вимагає невідкладного пошуку і вивчення розташованих тут пам'яток та відповідного їх використання.

Що ж до 1-го підрайону, то, незважаючи на свої невеликі розміри, він є основою літописного Подолу. Саме тут сконцентровані унікальні пам'ятки культури, що здобули йому славу, а також розташований і незмінний центр Подолу — Червона площа, обрамлена сузір'ям архітектурних ансамблів. В плануванні 1-го підрайону особливого значення набрала сформована віками містобудівна композиція: Поштова площа (нині — річковий вокзал) — вул. Жданова — Червона площа.

З метою створення режиму якнайкращого збереження пам'яток культури, в ПДП прийнято радикальне і єдино правильне рішення — вивести з центру Подолу транзитний транспорт, спрямувавши його двома меридіональними магістралями: реконструйованою Набережно-Хрещатицькою і новою, що проляже уздовж схилів київських гір (від Поштової площі до вул. Фрунзе). Таким чином, вони лише торкаться Подолу, а зона Поштова площа — вул. Жданова — Червона площа стане пішоходною. Основним пасажирським транспортом тут стане метро. Діюча ж нині трамвайна лінія буде поетапно демонтована.

Згідно з новою планувальною системою на Подолі вже визначалися дві житлові зони — підгірна і придніпрова. Територія першої з них вміщатиме великий туристичний осередок Києва, що розміститься між Андріївською і Флорівською вулицями, а другої — прибережний бульвар-еспланаду для прогулянок. Основною зоною відпочинку жителів Подолу і туристів стануть парки на схилах подільських і прилеглих гір, природний ландшафт яких має бути збереженим, а в деяких місцях — відновленим.

Певної реконструкції потребують й окремі стародавні квартали, комплекси і площі з поновленням на них найважливіших споруд, які у свій час активно впливали на формування архітектурних ансамблів і силуету міста. Це певною мірою вирішено в ПДП. Зокрема, вигляду минулих часів набуде колишнє місце віче (Червона площа), вул. Зелінсько-го, Академія і Братство. Щодо Червоної площі, то на ній передбачено відбудувати Пирогошу, Ратушу, фонтан «Самсон» (проектні розробки архітектора А. М. Мілецького) і реставрувати існуючий комплекс Торговельних рядів. Велика увага буде приділена й т. зв. «фоновій» забудові, яка протягом тривалого часу створилася навколо пам'яток культури і стала їх історичним тлом.

Існуюча забудова Подолу в цілому потребує цілеспрямованої реконструкції, включаючи й знесення непридатних споруд. При цьому неодмінною умовою є збереження фасадів, що мають архітектурну цінність. Крім того, згідно з обґрунтованими вимогами ПДП нове будівництво за своїм призначенням обов'язково має відповідати функції нового Подолу і буде проводитись тільки за умов дотримання масштабності стародавньої забудови та її стилевих ознак. Зокрема, висота нових будинків тут не повинна перевищувати п'яти поверхів. Вищими вони можуть бути тільки в 2-му підрайоні і то за умови поступового нарощення висоти у напрямку Оболоні.

Силует обох підрайонів Подолу буде формуватися з різних позицій їх огляду (з Дніпра, Лівого берега тощо). Збагаченню силуету південного рубежу Подолу сприятиме також і заплановане відновлення церкви Різдва (арх. А. Меленський), пов'язаною з останнім перебуванням у Києві Т. Г. Шевченка (тут було поставлено труну з прахом геніального митця перед відправленням її до Канева). Звідси ж бере свій початок пішохідний проспект Подолу — вул. Жданова. На її середині

буде створено сформоване стародавніми будинками розширення з виходом на вул. Зелінського. ПДП передбачає також втілення доцільних елементів з проекту Червоної площі В. Гесте. Значне місце відведено і малим формам, які активно сприятимуть відтворенню стародавнього колориту.

Впровадження проектних рішень ПДП передбачає певну його послідовність. Так, до першої черги, що має бути завершена в 1980 р., віднесено комплекс робіт по відновленню заповідних зон, а також вул. Жданова, Червоної і Поштової площ. Це дозволить найближчим часом відкрити додаткові туристські маршрути.

Запланована поетапна реконструкція Червоної площі перебуває у прямому зв'язку з упорядкуванням суміжних кварталів, призначених для туристичного осередку.

Обумовлена ПДП реконструкція старої забудови Подолу — не вибіркова, а поквартальна і тільки з проведенням її комплексно: реставрація, перепланування, ремонт тощо. При цьому декоративні та цінні елементи в спорудах, які підлягають знесенню, мають бути демонтовані для їх наступного експонування чи вмонтування до відповідних за стилем споруд. Це дозволить використати неоціненну спадщину для поглиблення знань про минуле нашої Батьківщини.

Створення схваленого вченими і фахівцями оптимального проекту детального планування одного з найскладніших районів — Подолу є значним вкладом в упорядкування старої забудови Києва. Однак і він потребує дальшого доопрацювання. Зокрема, слід прискорити проектні розробки упорядкування урочищ Кожум'яки і Гончари, а також подільських гір. Крім того, необхідно продовжити комплексну інвентаризацію, яка, крім Подолу, повинна охопити й інші райони старої забудови Києва, а також активізувати археологічні дослідження й проводити їх не вибірково, а тільки комплексно.

Таким чином, новий генеральний план Києва має базуватися тільки на науковій основі. Відшукання старовинних пам'яток та їх органічне поєднання з новими спорудами міста стало б справжнім вкладом щодо поліпшення ансамблевості забудови. У своєму виступі на XXVI київській партконференції перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, закликав «ширше залучати до цієї справи громадськість, зважати на її думку»¹⁹. Об'єднані зусилля фахівців і творчих організацій дозволять вирішити в Києві споконвічну проблему гармонійного співвідношення старого й нового.

О. П. СИЛИН (Київ)

¹⁹ «Радянська Україна», 25 січня 1976 р.

Наш календар

120-річчя 3 ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Ф. Д. ПАНФІЛОВА

У липні минуло 120 років з дня народження одного з старіших членів більшовицької партії, активного учасника боротьби за владу Рад Федора Дмитровича Панфі-

лова. Як в краплі води, в його біографії відобразилось кілька епох з історії нашої країни.

Ф. Д. Панфілов народився 17 (5) липня 1856 р. в с. Черкаському Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії (нині с. Зимогір'я Слав'яносербського району Ворошиловградської області) в сім'ї державного селянина-бідняка. Коли хлопцеві виповнилося дев'ять років, батько віддав його у «науку» на Луганський казенний збройовий завод. П'ять років він перебував учнем токаря, не одержуючи ніякого заробітку. Потім працював на дрібних селянських шахтах, батракував у поміщиків, купців та куркулів. У 1877 р. був призваний в армію, брав участь у російсько-турецькій війні. Повернувшись після війни додому, працював на руднику Животовського поблизу Луганська, зв'язався з луганською народовольською групою. За участь у народовольській пропаганді був заарештований, два роки сидів у тюрмі, а після звільнення за ним встановили особливий нагляд поліції, Федір Дмитрович змушений був часто міняти місце роботи і проживання.

З 1885 по 1891 рр. Ф. Д. Панфілов працював на заводах у Ростові-на-Дону, Грозному, Баку, Катеринодарі, Армавірі, був зв'язаний з місцевими революційними робітничими групами. В 1891—1896 рр. він проживав у Павлограді, Катеринославі та Кам'янському, працюючи на металообробних та металургійних заводах. Під впливом передових робітників-соціал-демократів поступово відходив від народницьких поглядів. У 1897 р. Ф. Д. Панфілов поступив на Нікополь-Маріупольський завод, а наступного року він вступив в ряди РСДРП, організував на заводі нелегальну соціал-демократичну групу. Від імені місцевої секції «Донського комітету РСДРП» ця група видавала й поширювала листівки, алаштовувала масовки, а влітку 1899 р. організувала перший у місті страйк. Після придушення страйку Ф. Д. Панфілова заарештували. Звільнений через 6 місяців за відсутністю доказів, Федір Дмитрович переїхав до Катеринослава, де працював на Брянському заводі і заводі Ланге, брав активну участь у соціал-демократичному русі. 1902 р. за революційну діяльність був адміністративно висланий на два роки в Олонецьку губернію. У 1904 р. Ф. Д. Панфілов повернувся до Катеринослава, знову працював на Брянському заводі, брав діяльну участь у роботі більшовицької організації.

Ф. Д. Панфілов — активний учасник першої російської революції. Він вів агітаційну роботу серед робітників, був одним з організаторів робітничих страйків у Катеринославі. З осені 1905 р. за дорученням Катеринославського комітету більшовиків проводив революційну роботу серед солдатів місцевого гарнізону, згодом увійшов до складу Військової організації при комітеті. Був членом бойової дружини, брав участь у барикадних боях на Чечелівці. За завданням Катеринославського комітету РСДРП з метою утворення обласного профспілкового об'єднання в 1906 р. здійснив об'їзд робітничих організацій Луганська, Алчевська, Єнакієвого, Маріуполя, Краматорська, Юзівки і Дружківки. З 1907 р. — голова профспілки металістів Катеринослава. В 1907—1909 рр. був членом Катеринославського комітету РСДРП. З закриттям у 1909 р. профспілок у Катеринославі був заарештований, перебував більше року в тюремному ув'язненні, після чого був засланий на три роки в Вологодську губернію.

Повернувшись із заслання в 1914 р. Ф. Д. Панфілов працював у Маріуполі, Керчі, Луганську, Старобільську, Богодухові, скрізь ведучи активну партійну роботу. З одержанням перших звісток про Лютневу революцію розгорнув роботу в махах, виступав на мітингах і зборах робітників і селян, закликав їх до боротьби проти імперіалістичної війни і Тимчасового уряду, за підготовку і проведення соціалістичної революції. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції

очолив установчу комісію по створенню Рад та підготовці першого з'їзду Рад Старобільського повіту. У січні 1918 р. на цьому з'їзді був обраний членом повітового виконкому Рад, очолив у ньому комісію по проведенню націоналізації приватних підприємств.

Весною того ж року в складі червоноармійського загону з боями відійшов у район Царицина. У Червоній Армії був военкомом, головою ревтрибуналу. Наприкінці року за завданням командування повернувся в Старобільський повіт, щоб створити з робітників і селян повіту полк Червоної Армії. Брав участь у відновленні Радянської влади, у проведенні другого повітового з'їзду Рад. Був делегатом III Всеукраїнського з'їзду Рад, на якому його обрали членом ВУЦВК і ВЛЦВК Рад.

У березні 1919 р. Ф. Д. Панфілов, як делегат Старобільської повітової організації, брав участь у VIII з'їзді РКП(б). Його виступи на засіданні аграрної секції та при обговоренні доповіді В. І. Леніна про роботу на селі зустріли загальне схвалення делегатів. В. І. Ленін зацікавився одним з найстаріших делегатів з'їзду, розмовляв з ним і сфотографувався разом з ним і поетом Дем'яном Бедним.

Повернувшись після з'їзду, Ф. Д. Панфілов роз'яснював його рішення в повіті, в складі загону боровся з бандами українських буржуазних націоналістів та денікінцями. За дорученням Радянського уряду України супроводжував ешелони з цінностями з Києва до Москви. За вказівкою В. І. Леніна ввійшов до складу групи працівників, які координували дії 13-ї і 14-ї армій при обороні Курська і Орла. У серпні 1919 р. був призначений політінспектором 8-ї дивізії Червоного козацтва. В її складі, переслідуючи денікінців, пройшов від Орла до Перекопа. За героїзм і мужність, виявлені в час громадянської війни, був нагороджений орденом Червоного Прапора.

У кінці 1920 р. за станом здоров'я Ф. Д. Панфілов демобілізувався з Червоної Армії і працював в районних радянських установах Старобільська. У 1923 р. перейшов на пенсію, поселився в рідному с. Черкаському. 1925 р. односельчани обрали Федора Дмитровича головою новоутвореної артіль «Вперед до комуні».

Помер Ф. Д. Панфілов у 1940 р.; похований у рідному селі. На його могилі встановлено обеліск слави. Його ім'я носить одна з вулиць Старобільська.

Ф. Д. Панфілов прожив довге, прекрасне життя. Десять років з нього забрали тюрми і заслання. Але вони не зломали волі до боротьби робітника-революціонера. Всі свої сили і здібності, енергію борця він віддав служінню ленінській партії, справі визволення робітничого класу і трудящого селянства, боротьбі за створення нового суспільства.

П. Л. ВАРГАТЮК (Київ)

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ІСТОРІОГРАФІЯ БОРОТЬБИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЗА РОЗВИТОК НАРОДНОЇ ОСВІТИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР

Радянська історична наука зробила чималий вклад у наукове узагальнення боротьби Комуністичної партії за здійснення культурних перетворень в західних областях УРСР, в тому числі і розвиток народної освіти. Проте з данного питання ще немає спеціального історіографічного дослідження.

Першу спробу висвітлити історіографію соціалістичного будівництва, в тому числі і культурного, на західноукраїнських землях зробив І. Х. Сас, а Ф. І. Стеблій упорядкував бібліографію праць з даної проблеми¹.

У спеціальному розділі монографії А. В. Санцевича² та інших історіографічних статтях³ порушено окремі аспекти вказаної проблеми.

У даній статті зроблено спробу з'ясувати ступінь вивчення та висвітлення в радянській історіографії останнього десятиріччя діяльності Комуністичної партії по розвитку народної освіти в західних областях Радянської України.

Дослідження культурних перетворень в західних областях УРСР розпочалося ще в довоєнні роки⁴. З статтями про соціалістичні, в тому числі і культурні, перетворення в цих областях виступили партійні працівники, вчені, безпосередні очевидці тих подій.

В перші післявоєнні роки історики працювали над дальшою розробкою історії краю. Вийшли праці⁵ цінність яких полягала в тому, що автори зробили спробу узагальнити масштаби культурних перетворень та показати зміни, що сталися в культурі, свідомості трудящих краю.

Питання культурних перетворень на західноукраїнських землях інтенсивно вивчалися з середини 50-х років. І. О. Гуржій та С. К. Гутянський у своїй праці⁶ проаналізували історичну літературу про культурний розвиток Радянської України, в тому числі і західних областей, періоду будівництва соціалізму. Вони простежують два етапи у цьому процесі: перший (1945—1955 рр.) характеризується незначною кількістю праць, головним чином статей і збірників; другий етап починається з XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.) створенням узагальнюючих праць, що було зумовлено зростанням кваліфікації кадрів науковців, розширенням джерельної бази партійних і державних архівів, активізацією їх публікації. У 1959—1961 рр. вийшов збірник документів про культурне будівництво на Україні⁷, де вміщені найважливі-

¹ І. Х. Сас. Висвітлення соціалістичного будівництва в західних областях Української РСР.—«УІЖ», 1960, № 4; Ф. І. Стеблій. Матеріали бібліографії історії західних областей УРСР в період соціалізму.—З історії західноукраїнських земель, К., 1960.

² А. В. Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії, К., 1967, стор. 152—183.

³ М. К. Івасюта, Г. І. Ковальчак, І. Я. Кошарний. Історіографія соціалістичного будівництва в західних областях України.—У боротьбі за світлі ідеали комунізму, Львів, 1970.

⁴ С. Чаздаров. Школа в західній Україні.—«Комуністична освіта», 1939, № 11; И. Трайнин. Национальное и социальное освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии, М., 1939; И. Бриль. Освобожденная Западная Украина, М., 1940.

⁵ Л. Корнієць. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР, К., 1950; С. Белоусов. Воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі, К., 1951.

⁶ І. О. Гуржій, С. К. Гутянський. Теоретична спадщина В. І. Леніна і радянська історіографія культурної революції на Україні.—Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 3, К., 1970.

⁷ Культурне будівництво в Українській РСР, в 2-х томах, К., 1959 і 1961 р.

віші рішення Комуністичної партії та уряду Радянської України з питань розвитку освіти, в тому числі і на західноукраїнських землях, у 60—70-х рр.—ряд документальних збірок, що значно допомагають історикам у дослідженні культурних перетворень в західних областях⁸.

Праці, присвячені боротьбі Комуністичної партії за розвиток народної освіти в західних областях Української РСР за своїм характером різноманітні. Це і узагальнюючі дослідження з історії Комуністичної партії України, з історії УРСР, нариси історії обласних партійних організацій, відповідні книги багатотомної історії міст і сіл УРСР, колективні та індивідуальні праці, присвячені соціалістичним перетворенням в західних областях республіки⁹. Чільне місце висвітленню даної проблеми відводиться у працях В. Ю. Маланчука, В. І. Юрчука, М. К. Івасюти, Й. Д. Черниша¹⁰. З числа історико-партійних праць безпосередньо присвячених питанням культурних перетворень, розвитку народної освіти в західних областях УРСР на увагу заслуговують дослідження О. К. Зубаня та І. Я. Кошарного¹¹. Цікаво написана книга Н. Й. Сироти¹², але, на жаль, вона не має посилань на джерела, що значно знижує її наукову цінність.

У більшості праць, які досліджують партійне керівництво культурними перетвореннями у возз'єднаних областях Радянської України, історики виділяють такі основні питання: роль партійних організацій у розвитку народної освіти (ліквідація неписьменності і малописьменності трудящих, шкільне будівництво), діяльність партійних організацій по підготовці кадрів інтелігенції (вищі та середні спеціальні навчальні заклади), керівництво культосвітньою роботою (клуби, будинки культури, бібліотеки)¹³ та ін.

⁸ Радянська Ровенщина. 1939—1959 рр. Документи і матеріали, Львів, 1962; Радянське Прикарпаття. 1939—1959 рр. Документи і матеріали, Ужгород, 1964; Соціалістична культура Львівщини. Збірник архівних документів і матеріалів (1939—1962 рр.), Львів, 1964; Радянська Буковина. 1940—1945 рр. (Документи і матеріали), К., 1967; Львівщина соціалістична. Збірник документів і статистичних матеріалів, Львів, 1975.

⁹ Ленінізм торжествує, Львів, 1957; З історії революційно-визвольної боротьби і соціалістичних перетворень в західних областях України, Львів, 1959; У боротьбі за владу Рад і соціалізм, Львів, 1960; Комуністична партія — натхненник і організатор соціалістичних перетворень в західних областях УРСР, К., 1960; У боротьбі за комунізм, Львів, 1964; Під прапором ленінізму, К., 1967; Торжество історичної справедливості, Львів, 1968; У боротьбі за світлі ідеали комунізму, Львів, 1970; Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття, Ужгород, 1970; С. М. Белоусов. Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі, К., 1951; Б. М. Бабій. Возз'єднання Західної України з Українською РСР, К., 1954; В. Л. Варецький. Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР (в довоєнний період), К., 1960; Р. К. Чаленко. Здійснення віковичної мрії українського народу, К., 1960; І. П. Богоди́ст. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР (1945—1950 рр.), К., 1961; та ін.

¹⁰ В. Ю. Маланчук. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР, К., 1957; його ж. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963; його ж. У братній сім'ї.—Соціалістичні перетворення в західних областях України, К., 1967; В. І. Юрчук. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965; М. К. Івасюта. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР, К., 1962; Й. Д. Черниш. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939—1958 рр.), Львів, 1963.

¹¹ О. К. Зубань. Розвиток народної освіти на Львівщині за роки Радянської влади.—Наукові записки Львівського політехнічного інституту. Вип. 47. Серія суспільних наук № 1. Львів, 1957; його ж. Боротьба КП України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945—1952 рр.), Львів, 1967; його ж. КП України на чолі культурного будівництва в західних областях УРСР.—Наукові праці з історії КПРС. Вип. 17, К., 1967; І. Я. Кошарний. Культурне будівництво на Дрогобиччині в 1939—1941 рр.—40 років Великого Жовтня, Львів, 1957; його ж. Здійснення культурних перетворень у західних областях УРСР за роки Радянської влади.—«Архіви України», 1973, № 3; його ж. У сузір'ї соціалістичної культури.—Культурне будівництво в возз'єднаних областях УРСР (1939—1958 рр.), Львів, 1975.

¹² Н. Й. Сирота. Розвиток культури Радянської Буковини, Станіслав, 1961.

¹³ В. Л. Варецький, І. О. Гуржій. Возз'єднання українського народу в єдиній Радянській державі.—Ріковична дружба російського і українського народів, К., 1954; В. Ю. Маланчук. Наука і культура — Ленінізм торжествує, Львів, 1957; Т. Г. Соколовська. Культурне будівництво в західних областях УРСР в перші

Дослідження праць з даної проблеми свідчить, що значну увагу історики приділяли питанням партійного керівництва народною освітою, бо від неї залежать такі важливі проблеми, як підвищення освітнього рівня населення цих областей, виховання їх в дусі комунізму, підготовка кадрів для народного господарства і культури.

В історико-партійній літературі питання партійного керівництва народною освітою розглядається по таких напрямках: ліквідація неписьменності і малописьменності серед дорослого населення, перебудова системи народної освіти в довоєнний період (1939—1941 рр.), діяльність парторганізацій по відбудові і дальшому розвитку установ і закладів народної освіти у післявоєнні роки, в період завершення будівництва соціалізму. Окремі автори просліджують питання про боротьбу з неписьменністю і малописьменністю серед трудящих з тяжкою спадщиною хазяйнування іноземних колонізаторів на західноукраїнських землях¹⁴.

Партійні організації розглядали письменність населення як основу культурних перетворень, пам'ятаючи вказівку В. І. Леніна про те, що «...поки у нас є в країні таке явище, як неписьменність, про політичну освіту надто важко говорити... Неписьменна людина стоїть поза політикою, її спочатку треба навчити азбуки»¹⁵. Не випадково, що остання стаття В. І. Леніна, яку він хотів продиктувати, мала присвячуватись ліквідації саме неписьменності¹⁶.

Використовуючи великий статистичний матеріал, автори праць з вказаної проблеми проаналізували освітній рівень трудящих західних областей УРСР на час їх возз'єднання. Вони простежують етапи ліквідації неписьменності і малописьменності, аналізують роль партійних організацій, громадськості у цій справі. Внаслідок шовіністичної політики окупантських режимів навіть за офіційною буржуазною статистикою в 1939 р. там налічувалось 60—70% неписьмених¹⁷. Окремі автори наводять інші дані про освітній рівень трудящих¹⁸. Очевидно, при висвітленні даного питання дослідникам слід керуватись офіційними джерелами. Так, у постанові ЦК КП(б)У «Про десятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі» вказується, що до визволення західноукраїнських земель від ярма іноземних загарбників близько 70% дорослого населення було неписьменним¹⁹.

На основі вивченої джерельної бази дослідники показують роботу комуністів і комсомольців, вчителів, студентів, представників радянських, профспілкових організацій, жіночих відділів, армійських частин по втіленню у життя рішень партії і уряду по ліквідації неписьменності, наводять цікавий фактичний матеріал про організацію шкіл для дорослих та їх роботу. Ряд авторів розглядає питання ліквідації неписьменності у тісному взаємозв'язку з розгортанням індустріалізації промисловості та колективізації сільського господарства²⁰, з боротьбою проти буржуазно-націоналістичних банд.

В історичній літературі останніх років уточнено питання про строки завершення ліквідації неписьменності і малописьменності. І. П. Богодист, наприклад, пише, що в західних областях УРСР було покінчено з неписьменністю в 1950 р.²¹, інші твер-

роки Радянської влади (вересень 1939 р.—червень 1941 р.).—40 років Великого Жовтня; К. М. Леутський. Розквіт культури Радянської Буковини.—Розквіт економіки і культури Радянської Буковини, Львів, 1969; та ін.

¹⁴ О. К. Зубань. Боротьба Комуністичної партії України за ліквідацію неписьменності і малописьменності в західних областях України.—До 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, Львів, 1957.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 165.

¹⁶ Див. Н. К. Крупская. Ленинские установки в области культуры, М., 1934, стор. 5.

¹⁷ Т. Г. Соколовська. Назв. праця, стор. 227.

¹⁸ П. М. Хоролець. Піклування Комуністичної партії про підвищення культурно-технічного рівня трудящих західних областей УРСР (1946—1950 рр.).—«УІЖ», 1960, № 5, стор. 5; М. Т. Бортнічук. Зростання матеріального добробуту і підвищення культурного рівня трудящих західних областей УРСР за роки Радянської влади.—Комуністична партія—натхненник і організатор соціалістичних перетворень в західних областях УРСР, стор. 100—101; В. І. Белоусов. Торжество ідей Великого Жовтня на Закарпатті.—Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття, стор. 24.

¹⁹ Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939—1949 рр.), К., 1949, стор. 17.

²⁰ Л. А. Іваненко. Запровадження загальнообов'язкового навчання і ліквідація неписьменності в західних областях УРСР в четвертій п'ятирічці.—Доповіді і повідомлення Львівського університету. Вип. 7, 1957, стор. 51—55; В. І. Юрчук. Назв. праця, стор. 143; І. Ф. Буркало. З історії ліквідації неписьменності і малописьменності на Закарпатті.—«УІЖ», 1966, № 5.

²¹ І. П. Богодист. Назв. праця, стор. 124.

дили, що наприкінці четвертої п'ятирічки західні області перебували напередодні повної ліквідації неписьменності²². Цей висновок, очевидно, є найбільш вірогідним, оскільки 22 травня 1951 р. ЦК КП(б)У ухвалив спеціальну постанову про завершення ліквідації неписьменності і малописьменності дорослого населення західних областей республіки і поставив завдання найближчими роками добитися повної грамотності трудящих. Це дає підставу окремим дослідникам твердити, що розв'язання цього питання відноситься на 1951—1955 рр.²³

Аналіз праць істориків по даному питанню підводить до висновку, що ліквідація неписьменності і малописьменності серед трудящих західних областей за такий короткий історичний період була визначним досягненням Комуністичної партії, всього радянського народу на фронті культурного будівництва. Вона створила одну з вирішальних умов для дальшого піднесення ідейно-політичного та культурного рівня робітників і селян. Не випадково, що на прохання редакції журналу «Народное образование», з яким вона звернулася напередодні 40-річчя Великого Жовтня до робітників, колгоспників, партійних працівників, вчених, діячів народної освіти, літератури і мистецтва, назвати найбільш важливе досягнення в галузі культури за роки будівництва соціалізму в СРСР, переважна більшість відповіла: ліквідація неписьменності²⁴.

В результаті ліквідації неписьменності значно виріс освітній рівень трудящих в західних областях УРСР. Тут, як і в усій Радянській країні, визначним показником освітнього рівня населення міста і села стала не просто освіта, а її рівень—початкова, неповна середня, середня, вища. Так, за даними Всесоюзного перепису населення 1959 р. в п'яти західноукраїнських областях на 1000 чол. мало вищу, середню спеціальну, неповну середню освіту 252 чол.²⁵

Серед праць про розвиток народної освіти на західноукраїнських землях історіографічну цінність становлять дослідження узагальнюючого характеру²⁶, що відзначаються великим фактичним матеріалом, використанням значної джерельної бази, показом досягнень трудящих цих областей у галузі розвитку народної освіти під керівництвом Комуністичної партії за роки Радянської влади.

Певний інтерес викликає книга М. М. Грищенка²⁷—популярний нарис про розвиток загальноосвітньої школи. На значному фактичному матеріалі в ній показано великі досягнення трудящих західноукраїнських земель за роки Радянської влади у розвитку народної освіти.

Гідним вкладом в українську радянську науку про керівництво Комуністичної партії культурними перетвореннями в західних областях України, в тому числі і розвитком народної освіти, є монографія І. Я. Кошарного²⁸, написана в історичному плані. Почавши в 50-х роках досліджувати культурне будівництво в Дрогобицькій області, автор піднявся до узагальнюючої праці, яка крім інших питань культурного будівництва, широко висвітлює процес розвитку освіти на західноукраїнських землях у 1939—1958 рр., здійснення загального початкового і семирічного навчання, розвиток середньої освіти.

Серед досліджень, присвячених розвитку освіти в західних областях Радянської України є праці, присвячені певним періодам: четвертій і п'ятій п'ятирічкам, періоду після XX з'їзду КПРС²⁹, окремим областям. У них автори прагнули показати перебудову західноукраїнської школи на соціалістичних началах, її розвиток у післявоєнний період, форми і методи роботи партійних організацій по залученню тру-

²² І. Я. Кошарний. Піднесення культурно-технічного рівня робітників західних областей Української РСР.—«УІЖ», 1964, № 4, стор. 39—40; його ж. Розквіт соціалістичної за змістом і національної за формою культури на західноукраїнських землях.—Торжество історичної справедливості, Львів, 1968, стор. 734.

²³ Л. А. Іваненко, І. Я. Кошарний, Т. Г. Соколовська. Культурні перетворення в західних областях Української РСР.—У боротьбі за світлі ідеали комунізму, Львів, 1970, стор. 191.

²⁴ Рясні плоди дружби, Львів, 1974, стор. 202.

²⁵ Підрахунки зроблені за матеріалами: «Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР», М., 1963, стор. 32—34, 53—54; Народное хозяйство Украинской РСР в 1959 р. Статистичний щорічник, К., 1960, стор. 16—21.

²⁶ В. Ю. Маланчук. Торжество ленінської національної політики; О. К. Зубань. Боротьба КП України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945—1952 рр.); А. А. Іваненко. До питання про розвиток народної освіти в західних областях УРСР за роки Радянської влади.—Вісник Львівського держуніверситету. Серія історична. Вип. 4, Львів, 1967.

²⁷ М. М. Грищенко. Народна освіта в західних областях Української РСР, К., 1960.

²⁸ І. Я. Кошарний. У сузір'ї соціалістичної культури.

²⁹ Т. Г. Соколовська. Назв. праця; Л. І. Васюк. Підвищення культурного рівня життя трудящих західних областей УРСР у четвертій п'ятирічці (1946—

дящих до відбудови матеріальної бази народної освіти тощо. Позитивною стороною досліджуваних праць є, зокрема, прослідження основних каналів комплектування шкіл кадрами, особливо контингентом вчителів із східних районів як у довоєнний, так і післявоєнний періоди. Проблема учительських кадрів, як відзначають автори, не зводилась тільки до збільшення числа вчителів. Необхідно було за короткий строк корінним чином змінити їх якісний склад, підвищити культурний рівень і ділову кваліфікацію³⁰.

У монографії І. Я. Кошарного показано складний процес формування соціалістичної свідомості як в учительських, так і в учнівських колективах. В. Л. Варещкий зупиняється на виховній роботі партійних, комсомольських і піонерських організацій серед учителів і учнів, яка мала виключно велике значення у боротьбі проти українського буржуазного націоналізму за виховання нової людини.

У монографії О. К. Зубаня увага присвячена аналізу діяльності шкільних партійних організацій західних областей України по зміцненню своїх рядів, показу їх роботи по керівництву учнівськими комсомольськими організаціями, піонерськими дружинами³¹.

Діяльність партійних організацій західних областей УРСР по розгортанню і перебудові на соціалістичних началах народної освіти проходила в умовах гострої класової боротьби, що знайшло відбиття в ряді досліджень. В них показано участь комуністів і комсомольців в боротьбі проти буржуазно-націоналістичних банд, які прагнули зірвати роботу школи³².

О. Завадська у своїй праці показала перебудову системи народної освіти наприкінці 50-х років, поліпшення в школах навчально-виховної роботи, введення в них трудового навчання³³. Але автори окремих досліджень, написаних наприкінці 50-х на початку 60-х років, часто переоцінювали роль виробничого навчання, спрощено розуміли його завдання. Цілком слушно А. В. Санцевич у своїй монографії зауважує, що майже всі праці того періоду відмічають тільки позитивні сторони у даному процесі, не розкривають труднощів та недоліків у роботі школи в той час³⁴.

Роль партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій у розв'язанні завдання загальної обов'язкової освіти, охоплення нею всіх дітей на західноукраїнських землях показано в ряді досліджень³⁵.

1950 рр.). На матеріалах Чернівецької і Станіславської областей УРСР.— Збірник статей аспірантів Чернівецького держуніверситету. Вип. I, 1958; Д. М. Щербина. З історії розвитку народної освіти на Буковині в перші роки Радянської влади (1940—1941 рр.).— Збірник наукових праць історичного факультету Чернівецького держуніверситету, Чернівці, 1957; його ж. Розвиток радянської школи на Буковині в післявоєнний період (1944—1956 рр.).— Наукові записки Чернівецького держуніверситету, т. 35. Вип. 4, Чернівці, 1959; П. І. Денисенко. Відбудова економіки і культури в західних областях Української РСР (1944—1945 рр.).— «УІЖ», 1964, № 5; В. Гараць, П. Яцків. Піднесення добробуту і культури трудящих Станіславщини.— Про соціалістичні перетворення на Станіславщині, Станіслав, 1957. О. К. Зубань. Розвиток народної освіти на Львівщині за роки Радянської влади; І. Я. Забокрицький. Розвиток народної освіти на Тернопільщині за роки Радянської влади.— Наукові записки Кременецького педінституту. Вип. 3, Тернопіль, 1957; В. В. Літняк. До питання розвитку загальноосвітньої школи на Дрогобиччині.— Науковий збірник Дрогобицького педінституту ім. І. Я. Франка. Вип. III, Дрогобич, 1957; К. М. Леутський. Назв. праця.

³⁰ Б. М. Бабій. Назв. праця, стор. 74; І. Я. Кошарний. Здійснення культурних перетворень у західних областях УРСР за роки Радянської влади; К. З. Литвин. Культурне будівництво напередодні Великої Вітчизняної війни.— Розвиток української культури за роки Радянської влади, К., 1967, стор. 182; П. І. Денисенко. Деякі питання ідеологічної роботи Комуністичної партії України в 1943—1946 рр.— «УІЖ», 1965, стор. 91—92; П. О. Сауляк. Діяльність Комуністичної партії по поліпшенню ідейно-політичного виховання сільської інтелігенції в системі партійної освіти (1956—1961 рр.).— Наукові праці з історії КПРС. Вип. 43, 1971, стор. 100—106; І. Я. Кошарний. У сузір'ї соціалістичної культури, стор. 97—103; В. Л. Варещкий. Назв. праця, стор. 273—274.

³¹ О. К. Зубань. Боротьба КП України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945—1952 рр.), стор. 113—115, 120.

³² М. В. Коваль. Українська радянська культура в роки Великої Вітчизняної війни.— Розвиток української культури за роки Радянської влади, К., 1967, стор. 222; Правду не здолати, Львів, 1974, стор. 214—216.

³³ О. Завадська. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма, К., 1968, стор. 43.

³⁴ А. В. Санцевич. Назв. праця, стор. 176—177.

³⁵ В. Гараць, П. Яцків. Назв. праця, стор. 9—10; Нариси історії Львівської обласної партійної організації, Львів, 1969, стор. 217—218.

Певні узагальнення зроблені дослідниками по питанню партійного керівництва школами робітничої і сільської молоді, кількісного зростання учнів у них³⁶. Автори проаналізували діяльність шкіл робітничої молоді, профтехучилищ, показали діяльність партійних організацій щодо підвищення якості навчання.

Значним фактичним матеріалом відзначаються дослідження про роль партійних організацій західних областей у роботі шкіл сільської молоді. Зокрема, багатих даних по цьому питанню містять «Нариси історії Львівської обласної партійної організації», а В. С. Петренко розповів про цікаву форму підвищення освітнього рівня сільських трудівників в школах колгоспного активу³⁷.

Аналіз доробку істориків з питань розвитку народної освіти в західних областях УРСР дає підстави вказати і на деякі недоліки, упущення. Хоча більшість праць, присвячених діяльності партійних організацій по розвитку народної освіти у західних областях, носить загалом позитивний характер, окремі з них відзначаються однобокістю постановки питання, вузькістю хронологічних рамок. В ряді праць відсутні узагальнюючі дані про ліквідацію неписьменності і малописьменності в усіх західних областях УРСР. Необхідно повніше висвітлювати діяльність партійних, комсомольських органів у справі підвищення політичної свідомості, ділової кваліфікації трудящих, зокрема селянства.

Чекать на вивчення питання про ліквідацію неписьменності серед дорослого населення в найбільш віддалених районах, у тому числі гірських, а також ліквідація неписьменності серед жінок, особливо багатодітних матерів, бо, як відзначала Н. К. Крупська, проблема ліквідації неписьменності — проблема жіноча перш за все³⁸.

Має місце розбіжність у цифрах про кількість шкіл і учнів у них. Очевидно, це пояснюється тим, що окремі автори не обумовлюють, які області вони беруть, або користуються даними з неперевіраних джерел. З нашого погляду, при наведенні таких даних слід користуватися офіційною державною статистикою. Частині досліджень бракує відповідних співставлень та порівнянь, які показували б досягнення в справі розвитку народної освіти в західних областях УРСР, піднесення політичної активності трудящих у будівництві соціалізму. В окремих працях не показано конкретних людей — передових учителів, працівників народної освіти.

Отже, в радянській історіографії дістали висвітлення основні напрями боротьби Комуністичної партії за розвиток народної освіти в західних областях Радянської України, за корінні перетворення в культурному і духовному житті. Однак, окремі питання потребують дальшого дослідження, уточнення. Перед дослідниками даної проблеми стоїть завдання створити узагальнюючу працю про керівництво Комуністичної партії розвитком народної освіти на західноукраїнських землях.

Л. Т. КИСЕЛЬОВА (Івано-Франківськ)

³⁶ Г. С. Смирнова. Боротьба партійних організацій Львівщини за підготовку кадрів в учбових закладах системи трудових резервів.— Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук, № 1, 1962; А. Ф. Новосад. Роль партійних організацій у формуванні робітничого класу — основної сили будівництва соціалізму і комунізму.— Наукові праці з історії КППС. Вип. 43, 1971.

³⁷ Нариси історії Львівської обласної партійної організації, стор. 218; В. С. Петренко. Село на шляхах піднесення, К., 1970, стор. 261.

³⁸ Див. Н. К. Крупская. Педагогические сочинения, т. 9, М., 1960, стор. 291.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

В. СУХАРЄВ.

ЛЕНІНСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО ЄДНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОГО РУХУ І СУЧАСНІСТЬ,

К., Політвидав України, 1975, 171 с.

Неухильне зростання ролі міжнародного комуністичного руху в сучасну епоху, основним змістом якої є перехід людства від капіталізму до соціалізму, — найважливіша закономірність його розвитку. Успіхи комуністичного руху як найбільш впливової й активної сили, провідного фактора суспільного розвитку на шляху прогресу загальновідомі. Дальші здобутки революційних сил у боротьбі проти імперіалізму залежать перш за все від згуртованості їх авангарду — світового комуністичного руху.

Основоположники наукового комунізму, марксистсько-ленінські партії завжди надавали єдності світового комуністичного руху великого значення. У боротьбі за єдність і згуртованість комуністичних лав цінний досвід нагромадила КПРС — партія послідовних інтернаціоналістів, складова частина міжнародного комуністичного руху. Цей досвід по керівництву революційною боротьбою, будівництвом соціалізму і комунізму, розвитку самої партії відповідно до вимог кожного нового історичного етапу став надбанням всього світового комуністичного руху. Досвід КПРС, як і інших марксистсько-ленінських партій, набуває особливого значення в сучасних умовах, коли сили антикомунізму, правого і лівацького ревізійнізму спрямовують свої дії на підлив марксистсько-ленінських основ комуністичного руху, прагнуть похитнути згуртованість його лав. Це визначає проблему єдності світового комуністичного руху як одну з найактуальніших у науковому комунізмі.

За останні роки КПРС разом з іншими марксистсько-ленінськими партіями провела значну роботу щодо теоретичного узагальнення досвіду боротьби за єдність і згуртованість міжнародного комуністичного руху на сучасному етапі на принциповій основі марксизму-ленінізму. Значну роль у цьому плані здійснили і радянські історики. Зроблено перші кроки в узагальненні досвіду міжнародного комуністичного руху 60-70 рр. особливо в питан-

нях зміцнення єдності комуністів, консолідації всіх антиімперіалістичних сил після міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій 1969 р. Проте ця тема висвітлена ще недостатньо.

Зваживши на це, автор рецензованої книги поставив собі за мету: на основі марксистсько-ленінської методології розкрити суть та інтернаціональне значення ленінських ідей про єдність міжнародного комуністичного руху, на конкретно-історичному матеріалі висвітлити боротьбу КПРС разом з братніми партіями за зміцнення його єдності як у політичному, так і в ідейному планах, показати, як посилення згуртованості братніх партій на основі марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму сприяє дальшому зміцненню світової соціалістичної співдружності, активізації боротьби й єдності дій міжнародного робітничого класу та національно-визвольного руху.

Дослідник на основі вивчення теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму, перш за все творів В. І. Леніна, розглядає теорію проблеми, показує, що лише оволодіння ленінською спадщиною дозволяє глибше зрозуміти значення ленінського підходу, теоретичних та ідеологічних принципів для дальшого згуртування лав міжнародного комуністичного руху за сучасних умов. У книзі наведені теоретичні положення з праць К. Маркса і Ф. Енгельса про значення інтернаціонального союзу робітничого класу, про необхідність його спільних дій у боротьбі за своє визволення, показано творчий розвиток В. І. Ленінін за нових історичних умов ідей основоположників наукового комунізму про єдність комуністичного руху.

Проблема інтернаціональної єдності комуністів у боротьбі робітничого класу, трудящих усіх країн проти імперіалізму, за соціальне та національне визволення розглядається автором всебічно, у тісному зв'язку з ленінською теорією соціалістичної революції, стратегією і тактикою, вченням про партію нового типу, з боротьбою В. І. Леніна проти розкольників-опортуністів у нашій партії та II Інтернаціоналі, за створення III, Комуністичного Інтернаціоналу, розробкою національної програми більшовицької партії тощо.

Суті пролетарського інтернаціоналізму, як органічної складової частини ідеології та політики робітничого класу і Комуністичної партії, розкриттю вчення основоположників наукового комунізму про пролетарський інтернаціоналізм, дальший розробці цього питання В. І. Леніним (про вірне поєднання національного й інтернаціонального в діяльності пролетарських партій, про пріоритет інтернаціональних інтересів над національними, про критерій інтернаціоналізму в міжнародному робітничому і комуністичному русі, розкриття соціальних, економічних та історичних коренів націоналізму тощо) присвячено спеціальний параграф книги. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, утворення світової соціалістичної системи, пише автор, збагатили пролетарський інтернаціоналізм новими положеннями про утвердження у відносинах між народами Країни Рад, а також між соціалістичними країнами принципу соціалістичного інтернаціоналізму, як нової вищої форми пролетарського інтернаціоналізму.

Розкриваючи питання про втілення лєнінських принципів пролетарського інтернаціоналізму в світовому комуністичному русі, автор вказує, що в сучасну епоху пролетарський інтернаціоналізм набув дальшого розвитку: розширилась соціальна база інтернаціональної солідарності, збагатився і поглибився зміст інтернаціоналізму, стали більш багатогранними форми його прояву, значно зросла роль і стала ширшою сфера дії.

Підкреслюючи особливу важливість у наш час пролетарського інтернаціоналізму як одного з головних принципів марксизму-ленінізму, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у Звітній доповіді Центрального Комітету XXV з'їзду партії зазначав: «На жаль, дехто починає трактувати його так, що від інтернаціоналізму фактично мало що залишається. Знаходяться й такі діячі, які навіть відкрито пропонують відмовитися від інтернаціоналізму. На їх думку, той інтернаціоналізм, який обґрунтували і відстоювали Маркс і Ленін, нібито застарів. З нашої ж точки зору, відмовитися від пролетарського інтернаціоналізму означало б позбавити компартії і взагалі робітничий рух могутньої і випробуваної зброї. Це була б хороша послуга класовому противникові, який, до речі, активно координує в міжнародному масштабі свої антикомуністичні дії. Ми, радянські комуністи, вважаємо захист пролетарського інтернаціоналізму святим обов'язком кожного марксиста-ленініста»¹.

У книзі розглядається боротьба за згуртування міжнародного комуністичного руху на принципах марксизму-ленінізму за сучасних умов. Велика увага приділяється такому важливому факторові єдності ко-

муністичного руху, як співробітництво КПРС з іншими братніми партіями соціалістичних країн. На конкретному матеріалі показано, як комуністичні партії цих країн розв'язували складні завдання становлення нового типу міжнародних відносин, розвитку братерського союзу у боротьбі за утвердження соціалістичних виробничих відносин.

Чільне місце в книзі відведено проблемі соціалістичної інтеграції, зміцненню економічної та оборонної могутності країн РЕВ тощо. Автор не уникає при цьому висвітлення і деяких складних факторів, які породжують окремі відмінності в думках, у підходах до тих чи інших питань. Він, зокрема, розглядає інтернаціоналістські кроки соціалістичних країн під час подій у Чехословаччині 1968—1969 рр., які з усією гостротою поставили питання про інтернаціональну відповідальність комуністів за долю соціалізму. На нашу думку, докладно також висвітлене питання про роль соціалістичних країн у здійсненні Програми миру, висунутої XXIV з'їздом КПРС, досягненні розрядки міжнародної напруженості.

Важливою умовою зміцнення єдності комуністичного руху є спільна боротьба комуністичних і робітничих партій проти імперіалізму. На сторінках книги показано успіхи світового революційного руху, що розгортався в 60—70 р., у всіх регіонах під керівництвом компартій, розповідається про документи нарад комуністичних і робітничих партій, їх боротьбу проти правого і лівачького ревізйонізму за генеральну лінію комуністичного руху, викривається неспроможність ревізйоністів затримати розвиток світового революційного процесу. Зокрема, спростовуючи твердження ревізйоністів, автор на основі аналізу кількісного зростання робітничого класу, поширення страйкового руху показав, що робітничий клас і сьогодні стоїть у центрі епохи, є провідною силою суспільного розвитку.

Розглядаючи завдання комуністичних партій окремих регіонів, В. Сухарев на широкій документальній основі робить логічний висновок, що без боротьби за єдність міжнародного комуністичного руху не можна розв'язати найголовнішого завдання нашого часу — створення всесвітнього антиімперіалістичного фронту. Нині у міжнародному комуністичному русі розгортаються позитивні процеси, які ведуть до зростання його ролі в світовому розвитку, захисті миру та безпеки народів. Це вимагає дальшого всебічного зміцнення інтернаціональних зв'язків між компартіями, розробки і послідовного здійснення погодженої програми дій, спільної для світового комуністичного руху політичної платформи, яка ґрунтується на принципах марксизму-ленінізму.

Значна увага приділяється в книзі висвітленню форм співробітництва комуністичних і робітничих партій за сучасних

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 35.

умов. Розвиток форм зв'язків, підкреслює автор, залежить від рівня та зрілості всього руху, змісту і характеру завдань, що стоять перед ним. Ці зв'язки відзначаються широкими різнобічними систематичними контактами між комуністичними партіями. Серед них чільне місце посідають міжнародні наради комуністичних і робітничих партій — найбільш широка та представницька форма спілкування, широко використовуються також двосторонні та багатосторонні зустрічі, переговори, регіональні наради та інші форми інтернаціональних зв'язків. На конкретному матеріалі показано значення кожної з форм міжнародного співробітництва, розповідається про рішення, що ухвалюються братніми партіями на цих зустрічах, відзначається, що саме на їх основі в 70-х рр. досягнуто дальшого зміцнення єдності марксистсько-ленінських партій.

Привертає увагу показ зміцнення ідейної єдності міжнародного комуністичного руху на принципах марксизму-ленізму. В книзі висвітлюються такі важливі питання, як співробітництво КПРС з братніми партіями в розвитку революційної теорії та їх боротьба проти сучасного правого і лівацького ревізйонізму.

Розкриваючи ленінське положення про те, що ідейна єдність комуністів становить основу єдності їх практичної діяльності в боротьбі за досягнення поставленої мети, автор на основі матеріалів і документів міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій, а також конференцій, присвячених видатним подіям міжнародного комуністичного руху і важливим проблемам сучасності, міжнародних симпозіумів з окремих проблем теорії тощо показав, як марксистсько-ленінські партії спільно розробляли важливі питання сучасного світового розвитку взагалі та комуністичного руху, зокрема, чим внесли цінний вклад у розвиток марксистської думки, продемонстрували турботу комуністів про забезпечення чистоти свого інтернаціонального вчення.

В. В. Сухарев навів ленінські положення щодо класових коренів та суті правого

і лівацького ревізйонізму, його зв'язку з націоналізмом, показав зростання шкідливості опортунізму в комуністичному русі. Значна увага приділяється висвітленню боротьби братніх партій проти конкретних проявів ревізйонізму у 60—70-х рр., проти антиленінської ідеології та політики маоїзму, яка за визначенням XXV з'їзду КПРС, не лише чужа соціалістичним принципам та ідеалам, але й по суті стала важливим резервом імперіалізму в його боротьбі проти соціалізму².

Цінна в цілому книга не позбавлена і окремих недоліків. Авторів не вдалося запобігти повторень, зокрема, цитат та положень з праць В. І. Леніна (стор. 15 і 126, 26 і 34, 29 і 133, 84, 85, 134 тощо). Наведений у книзі численний фактичний матеріал не завжди достатньо теоретично узагальнюється. Структура книги, на наш погляд, бажає бути кращою, зокрема, внутрішня побудова розділів. Саме ці недоліки і спричинили повторення аналогічних думок. Розглядаючи питання про співробітництво КПРС з братніми партіями в розвитку революційної теорії, автор іноді зводить усю проблему до форм спілкування між партіями у цьому відношенні, не розкриваючи проблем, спільно розроблених комуністичними та робітничими партіями. Зустрічаються редакційні огріхи та невдалий переклад з російської мови (стор. 8, 10, 13, 25, 28, 32, 33, 34, 39, 61, 65, 72, 92, 98, 106, 107, 117, 121, 123, 127, 130, 131, 133, 137, 153, 154, 163, 164, 165, 167, 170 та ін.). В цілому дослідження В. В. Сухарева вносить певний вклад у розробку радянською історіографією проблеми єдності міжнародного комуністичного руху на сучасному етапі. Воно приверне увагу науковців, викладачів вузів та всіх, хто вивчає проблеми світового комуністичного руху.

А. Ф. Вовчик (Київ),
І. О. Овсій (Київ)

² Див. Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 11.

М. КЛИМКО.

БОРЬБА В. І. ЛЕНИНА ЗА ЄДНІСТЬ І ЧИСТОТУ ПАРТІЙНИХ РЯДІВ

(1920—1923 рр.).

Політвидав України, К., 1975, 150 с.

Писати про В. І. Леніна — справа не тільки у вищій мірі благородна і почесна, а й надзвичайно відповідальна. Взятись за таку тему може лише людина, яка глибоко і всебічно обізнана з великою теоретичною спадщиною В. І. Леніна, його кипучою революційною діяльністю, з історією, теорією і політикою Комуністичної партії.

В цьому плані слід віддати належне

М. С. Климку, книга якого є результат багаторічної копіїткої праці вченого. Виходячи насамперед із змісту історико-партійного твору, його соціально-політичної суті, слід відзначити, що він привертає увагу актуальністю зображуваної боротьби В. І. Леніна за ідейну і організаційну єдність революційної партії робітничого класу, за монолітну згуртованість і чистоту її рядів, що є визначальним у марксистсько-ленінському вченні про партію нового типу.

У книзі на основі величезного фактичного матеріалу, почерпнутого головним чином із праць В. І. Леніна, партійних документів, архівних джерел, старанно зіб-

раних і систематизованих автором, відтворюється ленінська характеристика соціальних коренів опортунізму, ревізйонізму, які буйним паростям стали проростати на тлі дрібнобуржуазної стихії, підігрітої міжнародною реакцією, в умовах надзвичайно складного міжнародного та внутрішнього становища в період переходу від війни до миру, в період розрухи, голоду, холоду, безробіття, контрреволюційних вилазок.

На численних прикладах показано, як троцькісти, «робітничі опозиція», «децисти» й подібні до них вимагають мілітаризації соціалістичного виробництва, насадження синдикалізму в профспілках, заперечують значення соціалістичної держави взагалі і диктатури пролетаріату особливо, керівну роль Комуністичної партії в системі пролетарської держави і побудові соціалізму.

У праці дано гідну відповідь бухаринській «буферній» групі, що, за визначенням В. І. Леніна, була «верхом розкладу ідейного», посібником «найгіршої і найшкідливішої фракційності». Група намагалася примирити троцькізм з ленінізмом, точніше, підмінити ленінізм троцькізмом. Розвінчуючи позицію Бухаріна під час дискусії про профспілки, що зумовлювалась його антинауковими, волютаристськими по суті, поглядами на співвідношення економіки й політики взагалі і в перехідний період особливо, М. С. Клімко пише: «Бухаринська концепція «неекономічного примусу» в корені суперечила не тільки новій економічній політиці, початок якій було покладено на історичному Х з'їзді РКП(б), але й усьому духу марксизму-ленінізму. Вона прямо змичалася з троцькіською тезою про «революційне насильство», яке нібито є головною рисою держави диктатури пролетаріату. Ленінська партія відкинула геть подібні концепції, як всякий мотлох, на смітник історії» (стор. 62).

З інтересом читаються також сторінки про викриття В. І. Ленінін фракційних методів опозиціонерів. Тут не лише викладено теоретичні основи боротьби з ними, а й відтворено широку панораму цієї боротьби в партійних організаціях великих промислових центрів і міст, яскраво показано перемогу ленінської платформи «десяти», згуртування партії навколо ленінського ЦК.

У праці наголошується на історичному значенні рішень Х з'їзду РКП(б) «Про єдність партії», «Про синдикалістський і анархістський ухили в нашій партії», які були прийняті з'їздом з ініціативи В. І. Леніна і де знайшли свій дальший розвиток ленінські організаційні принципи і норми партійного життя. Автор цілком слушно зауважує, що «ці рішення стали основоположними документами партії в її боротьбі за єдність і згуртованість своїх рядів, за зміцнення партійної дисципліни, розвиток і вдосконалення внутріпартійного життя» (стор. 86).

Добре висвітлюється піклування В. І. Леніна у 1921—1923 рр. про чистоту рядів партії. Володимир Ілліч, підкреслює вечний, закликав усі партійні організації рішуче очистити партію «... від мазуриків, від збюрократів, від нечесних, від нетвердих комуністів і від меншовиків, які перефарбували «фасад», але залишилися в душі меншовиками»¹. З монографії видно, як вождь партії буквально знищує інсинуації опозиціонерів, не лишає каменя на камені від їх демагогічних політикантських вивертів.

Ленінські ідеї здобули перемогу і в запровадженні нової економічної політики, і в розв'язанні національного питання, і в розробці плану побудови соціалізму в СРСР всупереч троцькістській «теорії перманентної революції» й капітулянтству.

На прикладі подібних досліджень ще і ще раз переконуєшся в тому, що теоретична спадщина В. І. Леніна, його практична діяльність містять у собі дорогі настанови, які розкривають внутрішню суть історії нашої партії, без розуміння якої не можна ні уявити минулого нашої соціалістичної Вітчизни, ні осмислити її сучасне й майбутнє. Автор робить особливий наголос на тому, як партія, її ЦК, проявляючи велике політичне чуття, з непохитною вірністю розвиває ідеї та положення В. І. Леніна і втілює їх у життя. Взяті епіграфом до книги (стор. 3) слова Л. І. Брежнєва: «Єдність партії, за яку з такою пристрасною боротьбою Ленін, була, є і буде одним із найважливіших джерел наших перемог» — красномовно засвідчують один з головних принципів діяльності ленінського Центрального Комітету КПРС.

Таким чином, автор дивиться на минуле очима активного сучасника і, не обмежуючись висвітленням боротьби тієї доби, перекидає місток до сьогодення, викриваючи нинішніх догматиків, «лівих» доктринерів, неотроцькістів на зразок пекінських керівників, які мілітаризують робітничий клас, профспілки, промислове виробництво, по-троцькістськи «закручують гайки воєнного комунізму» в робітничих організаціях.

У книзі дається відповідь і махровим буржуазним фальсифікаторам історії КПРС, які твердять, нібито нав'язана дискусія про профспілки виникла внаслідок «особистої ворожнечі», «особистих розходжень» між окремими лідерами партії, які нібито вели між собою «боротьбу за владу». Ця пустодзвонна фразеологія покликана замаскувати соціальну безплідність практики і зрадливість ворогів соціалізму. Численна «теоретична продукція» неотроцькістів, що викидається на прилавки, є суцільною пустопорожньою балаканиною, мертвечиною, яка може звабити хіба що покидьки суспільства, його нестійкі елементи.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 116.

Монографія певною мірою розкриває значення досвіду наполегливої боротьби В. І. Леніна і створеної ним партії проти опортунізму й ревізійонізму, за зміцнення і розвиток КПРС та інших марксистсько-ленінських партій.

Праця не хибіє на зайву описовість, притаманну деяким історичним нарисам. Вона вигідно відзначається своєю теоретичною насиченістю, аналітичним підходом до історичних факторів, широкими узагальненнями, стрункістю сюжетної канви.

Разом з тим, на наш погляд, рецензована книга не позбавлена й окремих недоліків. У ній надто скупо розповідається про боротьбу соратників В. І. Леніна з троцькізмом, опозицією. Автор згадує лише двоє-троє популярних у цій боротьбі імен. А праця тільки виграла б від того, якби вона була збагачена яскравими прикладами їх діяльності. Читача, напевне, зацікавив би такий хоча б факт. За завданням ЦК партії, особисто В. І. Леніна нарком освіти РСФРР А. В. Луначарський у 1921 р. об'їздив багато міст для боротьби з троцькізмом і опозицією. 26 січня Анастолій Васильович, буквально вихопивши з друкарської машини брошуру В. І. Леніна «Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки Троцького і Бухаріна», яка озброїла партію ясними і чіткими настановами боротьби з троцькістами та іншими опозиціонерами, виїхав з нею у Рязань для участі в дискусії і добився переконливої перемоги ленінської платформи «десяти». В Рязані за ленінську платформу було подано 1100 голосів, за платформу Троцького — 10, за опозицію — 5. А в Саратові, де також виступав А. В. Луначарський, Шляпников отримав 0 голосів,

Троцький — 13, тези ЦК — 1500 голосів².

У праці майже відсутня висока оцінка боротьби В. І. Леніна його сучасниками та видатними діячами міжнародного комуністичного руху.

Бажано було б також показати, як поводили себе троцькісти на практиці, розповісти про їх спроби захопити командні пости в робітничих організаціях, зокрема в Цектрані (Центральному комітеті об'єднаної професійної спілки залізничного і водного транспорту) і Головополітшляху (Головному політичному управлінні шляхів).

Не зайвим було б спинитись і на викритті реакційної ролі міжнародного правого соціал-демократизму, який і нині має вплив, особливо в країнах Західної Європи, і веде оскаженілу боротьбу проти комуністичних партій. Для цього досить проаналізувати рішення одного з пленумів Соцінтерну, що відбувся в Голландії 1972 р. В сучасний момент боротьба з ідеологією соціал-демократів набирає надзвичайної гостроти.

Незважаючи на перелічені зауваження, вихід у світ книги М. С. Клімкіна в числі багатьох книг з цієї тематики — помітне явище, яке свідчить про те, що марксистсько-ленінська історико-партійна наука перебуває на бурхливому піднесенні в боротьбі проти різних ідеалістичних, механістичних, великобуржуазних течій, вона ще раз підтверджує, що ленінська спадщина є надійним компасом у революційному поступі.

В. Я. Хоменко (Київ)

² Див. В. І. Ленин и А. В. Луначарский. Переписка, доклады, документы, М., 1971, стор. 477—494.

П. А. ЖИЛИН.

ПРОБЛЕМЫ ВОЕННОЙ ИСТОРИИ, Воениздат, М., 1975, 400 с.

Є теми в радянській історичній науці, що привертають особливу увагу як істориків-спеціалістів, так і широких читачських мас — це теми, присвячені військовій історії. Так вже склалося, що народам Радянського Союзу протягом всієї їхньої історії багато разів доводилось у збройній боротьбі захищати Батьківщину від іноземних поневолювачів. Проблемам наукової розробки історії воєн і військової справи присвятив свою нову книгу відомий радянський військовий історик П. А. Жилин.

З усієї суми питань що викладаються в поняття «воєнно-історична наука», автор спиняється на розгляді лише тих, що пов'язані з марксистсько-ленінським вченням про війну і захист соціалістичної Вітчизни й розкривають практичний досвід військового будівництва та збройної боротьби проти ворогів радянського наро-

ду. Розв'язанню методологічних завдань, поставлених автором, відповідає структурна побудова книги. 16 розділів, з яких вона складається, при всій їхній різноплановості, органічно поєднані проблемно-тематичним зв'язком.

Великий історико-філософський інтерес становить показ у монографії неочіненного значення воєнно-теоретичної і воєнно-історичної спадщини класиків марксизму-ленінізму, їх поглядів на війну і збройну боротьбу народних мас. Хоча ці питання у радянській літературі розроблені в цілому непогано, автор зумів знайти власний кут зору у поглибленому розкритті суті марксистсько-ленінських поглядів на військову справу, у показі їх життєвості, практичної цінності в наші дні.

У працях Маркса, Енгельса, Леніна, як відомо, дістали відображення всі воєнні події, сучасниками яких вони були. Крім того, розглянуто й найважливіші війни у всесвітній історії. Ґрунтовно аналізуючи численні теоретичні розробки класиків марксизму-ленінізму щодо проблем війни і

військової справи, їхні висловлювання і думки з приводу тих чи інших подій воєнної історії, П. А. Жилін аргументовано показує, що вивчення воєнно-історичної спадщини основоположників наукового комунізму допомагає глибше усвідомити діалектику розвитку боротьби народів проти імперіалізму за своє національне і соціальне визволення, розв'язувати завдання захисту соціалістичної держави, зміцнення її збройних сил.

Характеризуючи К. Маркса як засновника методології вивчення проблем війни, армії, військової справи, воєнної історії, Ф. Енгельс — як першого воєнного історика пролетаріату, праці якого мають неочікуване значення для розв'язання питань організації збройного захисту соціалізму від посягань імперіалістичних агресорів і для розвитку радянської воєнної історіографії, П. А. Жилін разом з цим розкриває воєнну діяльність вождя соціалістичної революції В. І. Леніна — теоретика і організатора визвольної боротьби трудящих мас, що поставив воєнно-історичну науку на службу практичним завданням революції.

Висвітлення діяльності творців наукового комунізму як істориків П. А. Жилін логічно завершує темою: «Марксизм-ленінізм — методологічна основа воєнної історії», де з'ясовуються предмет і завдання воєнно-історичної науки, її місце в системі суспільних наук і специфічні особливості, охарактеризовано принципи дослідницької роботи воєнних істориків. Ось як визначає автор завдання воєнно-історичної науки: «Її завдання — не простий опис фактів і подій, а глибоке і всебічне розкриття закономірних зв'язків війни, армії і воєнного мистецтва, дослідження законів самої збройної боротьби, об'єктивних умов, що визначають виникнення і розвиток її засобів і форм» (стор. 89—90).

Природно, що воєнно-історична наука, досліджуючи війну і армію як явища соціальні, передбачає найтісніший зв'язок і взаємодію не тільки з історичною наукою в цілому, а також з рядом інших суспільних наук. Саме на стиках наук і в той же час емко, переконливо розглянув автор монографії «Проблеми воєнної історії» організаційні і теоретичні засади Збройних Сил СРСР, у тому числі основні принципи ведення ними воєнних дій. Глибокому розкриттю цих питань сприяло висвітлення їх кризь призму ленінського вчення про захист соціалістичної Вітчизни.

Правильність положень класиків марксизму-ленінізму щодо воєнної організації соціалістичної держави, стратегії Радянської Армії підтвердила вся її історія і особливо Велика Вітчизняна війна. Саме у ході боротьби радянського народу проти сильного і підступного ворога — фашистської Німеччини, ударної сили міжнародного антикомунізму, розкрились незрівнянні переваги соціалістичного ладу перед капіталістичним, виявили себе незламна могутність наших Збройних Сил, морально-

політична єдність радянських людей, їх монолітна згуртованість навколо Комуністичної партії. Цілком природно, що тема другої світової війни та її найважливішої складової частини — Великої Вітчизняної війни привертає особливо пильну увагу автора — їй приділено більш як половину обсягу монографії.

Численними й різноманітними є проблеми, пов'язані з дослідженням цієї війни. Більшість з них успішно розв'язана радянською історичною наукою. Це, однак, не значить, що всі явища і процеси, всі теми з історії минулої війни розкриті досить повно. Історики багатьох країн, різних поколінь, як і раніш, активно вивчають джерела, характер, рушійні сили цієї війни, фактори Перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною та імперіалістичною Японією, вклад різних країн антигітлерівської коаліції у розгром фашизму. Ці питання порушені і в монографії П. А. Жилина. Причому концепція, система доказів та аргументації автора, його погляди на кардинальні питання історії війни відзначаються вагомистю й переконливістю. Він глибоко й масштабно висвітлює причини такого історичного явища, як друга світова війна, показує його в усій багатоманитності і складності, розкриваючи об'єктивну закономірність розвитку подій. У цьому переконуємося при ознайомленні з розділами, присвяченими розглядові основних етапів і форм підготовки фашистською Німеччиною агресивної війни, брехливо оголошеної нею війською «превентивною», висвітленню провалу гітлерівської доктрини бліцкрига, дослідженню об'єднаних зусиль народів СРСР у досягненні Перемоги, з'ясуванню авангардної ролі Комуністичної партії у боротьбі проти фашизму.

Гажлива риса рецензованої монографії — наукова, добре аргументована критика буржуазних фальсифікаторів історії другої світової і Великої Вітчизняної воєн. Ця тема червоною ниткою проходить крізь усю працю. Більше того, автор присвятив спеціальний розділ, в якому викриває спроби «перелицьовувати» історію другої світової війни і применшити роль Радянського Союзу в ній. Гідну відсіч у книзі дістали творці легенд і фальшивок — від нацистських генералів та пропагандистів до представників сучасної реакційної історіографії США, Англії, ФРН. Говорячи про вплив, що його справляє радянська історична наука на розробку в зарубіжних країнах історії другої світової війни, автор монографії цілком справедливо зауважує, що коли раніше наклепники від науки бомбардували обивателя похапцем сфабрикованими сенсаціями, то нині під впливом успіхів радянської історіографії вони вишукують дедалі витонченіші методи фальсифікації.

Особливий інтерес для істориків-спеціалістів становить розгляд П. А. Жилиним найважливіших проблем історії другої світової війни і шляхів дальшого розвитку

військової історіографії в цілому. Центральну ідею автора можна сформулювати так: необхідність вивчення історії визвольних воєн, узагальнення їх досвіду безпосередньо змикається з актуальними завданнями сучасності, випливає з потреб зміцнення обороноздатності Радянського Союзу, виховання радянських людей у дусі революційної пильності, комуністичної ідейності, соціалістичного патріотизму.

Рекомендації і пропозиції, що містять монографія, мають значення й для істориків Української РСР. Як відомо, у нашій республіці досить активно розробляється історія громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Чого не можна сказати про інші періоди військової історії українського народу, який разом з російським, білоруським та іншими братніми народами протягом століть боровся проти іноземних поневолювачів. Але ж розкриття безсмертних ратних подвигів народу, аналіз складних, нерідко суперечливих процесів, що відбувалися напередодні і в ході воєн, дає можливість глибше зрозуміти класову суть багатьох воєнних, економічних і політичних процесів та явищ, правильно їх оцінити. Думається, що масштабна розробка військової історії українського народу поряд з інтенсивнішим вивченням у республіці теоретичних, методологічних, історіографічних проблем радянської військової історії в цілому є давно вже назрілою справою.

Дуже перспективною уявляється і розробка в УРСР проблеми, названої у рецензованій книзі поняттям «народ і війна», тобто, по суті, комплексу питань, зв'язаних з розглядом форм участі людських сил у війні, життям, побутом, трудовою діяльністю населення тощо. Недослідженою лишається, зокрема, тема про шефство трудящих над Збройними Силами СРСР у період соціалістичного і комуністичного будівництва. Поряд з цим дослідникам нашої республіки слід активніше вивчати життєвий і бойовий шлях героїв Великої Вітчизняної війни, історію підрозділів і частин, що здійснювали масові ратні подвиги, створювати наукові біографії керівних партійних і радянських працівників, визначних воєначальників, відомих політпрацівників, керівників партизанського руху, організаторів соціалістичної промисловості, передовиків виробництва.

Важлива особливість твору П. А. Жилина — насиченість його глибокими теоретичними положеннями, ґрунтовними оцін-

ками, вагомими висновками. Книга привабливе й авторськими роздумами, висновками про роль і місце історичної науки в системі суспільних наук, про відповідальність історика і мемуариста перед громадськістю і т. ін. Цінним є зауваження П. А. Жилина про норми взаємовідносин авторів, про неприпустимість ігнорування ними пріоритету колег, про необхідність зживати прояви суб'єктивізму і описовості в працях.

Характеристика монографії П. А. Жилина буде неповною, якщо не сказати про її багату й різноманітну літературно-документальну базу. Поряд з радянськими джерелами широко використано праці зарубіжних авторів, документи з іноземних архівів. Зокрема, інтерес становить вперше опублікований бюлетень генерального штабу вермахта, в якому докладно викладено точку зору противника на воєнно-політичний стан СРСР на січень 1941 р. Проте у викладі цього документу, на нашу думку, цілком доречні були б авторські коментарі, особливо там, де йдеться про якості характеру «російських людей», кваліфікацію командного складу Червоної Армії.

Узагальнені цифрові дані і точні, продумані формулювання теоретичних положень у книзі задовольняють найвимогливішого читача. Разом з тим трапляються й окремі огріхи. Так, на стор. 192 не зовсім точним є твердження, що адміністративну владу на окупованих радянських територіях було намічено зосередити в руках Гімлера. Насправді ж, згідно з наказом Гітлера від 17 липня 1941 р., Гімлер відав «поліцейською охороною» захоплених районів. А адміністративну владу здійснювали органи міністерства в справах окупованих східних областей. Важко взяти на віру, без спеціальних доказів, і твердження, що фашистське керівництво не знало про грандіозне перебазування в 1941—1942 рр. продуктивних сил з західних у східні райони нашої країни (стор. 222). Уточнюючи дані про кількість жінок, мобілізованих у Збройні Сили СРСР (стор. 238), слід назвати цифру 800 тис. чоловік («Правда» 4 березня 1975 р.).

Написана ґрунтовно і значною мірою публіцистично, книга П. А. Жилина знайде вдячного читача, дасть користь усім, хто цікавиться воєнною історією нашої країни.

М. В. Коваль (Київ)

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ,
Ж. П. ТИМЧЕНКО,
О. Я. ЩУСЬ.

РАДИ УКРАЇНИ В 1917 р.
(липень — грудень 1917 р.),

вид-во «Наукова думка», К., 1974, 344 с.

У боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, як і у всій Росії, велику роль відіграли Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Під керівництвом більшовицької партії і В. І. Леніна вони перетворилися на органи створення політичної армії соціалістичної революції, згуртування широких трудящих мас навколо робітничого класу, мобілізації революційних сил народу на повалення влади буржуазії і утвердження диктатури пролетаріату. Саме тому дослідники історії Жовтня завжди приділяли багато уваги висвітленню ролі Рад у соціалістичній революції. Однак й досі процес організації та діяльності Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України у період підготовки і проведення Жовтневої революції досліджені ще недостатньо, зокрема з цієї проблеми не було опубліковано жодної фундаментальної синтетичної праці.

Рецenzована книга є першою спробою заповнити цю прогалину. Вона написана на основі марксистсько-ленінської методології, творів В. І. Леніна і рішень партії. Фактичний матеріал взято, головним чином, з тогочасної преси різних політичних напрямків, переважно більшовицьких газет, а також частково використано архівні і опубліковані документи та окремі дослідження.

Перший розділ монографії присвячено недостатньо дослідженому питанню про наступ контрреволюції на Ради у липні—серпні 1917 р. На конкретному матеріалі автори викривають угодовську політику есеро-меншовицького керівництва Рад у липневі дні, показують боротьбу членів їх більшовицьких фракцій проти угодівців, за передачу всієї влади Радам і підкреслюють, що від цього лозунгу більшовики України відмовилися тільки на початку серпня, після прийняття VI з'їздом РСДРП(б) відповідного рішення.

Певний інтерес являють матеріали про часткові перевбори Рад робітничих і солдатських депутатів влітку 1917 р. та організацію в цей час ряду нових губернських, повітових і волосних Рад селянських депутатів.

Показуючи роль Рад під час ліквідації заколоту Корнілова, автори чомусь значно більше уваги приділили саме діяльності Рад солдатських депутатів та військових секцій Рад. На нашу думку, їм слід було б ширше показати утворення Радами червоногвардійських загонів для боротьби з корніловщиною. Взагалі перший розділ є найбільш змістовною частиною книги.

Піднесення політичної діяльності Рад у

вересні—жовтні 1917 р. висвітлюється в другому розділі монографії. Тут наведено переконливі дані про зростання впливу більшовиків у Радах великих промислових центрів після розгрому корніловщини, зроблено спробу поділити Ради України на кілька груп, відповідно до їх політичної лінії, показано ставлення місцевих Рад до питання про владу (вміщена спеціальна таблиця), наслідки часткових перевборів складу Рад у Києві і ряді міст Донецько-Криворізького басейну. В окремому параграфі висвітлюється робота більшовиків у Радах солдатських депутатів і тилових гарнізонах України, зростання політичної свідомості солдатів, активізація діяльності цих Рад.

Автори порушують також питання про ставлення Рад до загальнонаціональної економічної і політичної кризи напередодні Жовтня, їх боротьбу з саботажем капіталістів, продовольчими труднощами, участь в організації загонів Червоної гвардії, керівництві революційним рухом селян і солдатів, боротьбі навколо національного питання. Однак у книзі не наведено узагальнюючих даних, на жаль, автори не використали монографій, присвячених цим проблемам.

Грунтовніше розкрито боротьбу в Радах України навколо скликання II Всеросійського з'їзду Рад, показано широке представництво Рад України на ньому (навіть вміщена спеціальна таблиця).

У параграфі «Жовтень на Україні і боротьба проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради» розповідається про політичну обстановку наприкінці жовтня, збройні повстання у Києві і Вінниці, міжфракційну боротьбу в Радах деяких міст Донбасу, Катеринослава, Харкова, Одеси, Херсона, Миколаєва, Чернігова, Житомира, Нової Ушиці і Бердяńska. Цих питань автори торкаються і в наступному параграфі під назвою «Солдатські маси тилових гарнізонів України у Жовтневі дні».

У параграфі «Ради селянських депутатів в період боротьби за владу Рад» викривається аграрна політика контрреволюційної Центральної ради, угодовського керівництва Всеросійської і Всеукраїнської Рад селянських депутатів, а щодо історії місцевих Рад — наводиться лише рішення Херсонської губернської Ради селянських депутатів і трьох повітових селянських з'їздів — Одеського, Єлисаветградського і Верхньодніпровського.

Значно краще показано боротьбу більшовиків у Радах в листопаді—грудні 1917 р. за скликання I Всеукраїнського з'їзду Рад і проголошення України Республікою Рад, проти контрреволюційної політики буржуазно-націоналістичної Центральної ради та угодовських дрібнобуржуазних партій. Але питання про підготовку і проведення I Всеукраїнського з'їзду Рад висвітлюється чомусь аж у трьох параграфах.

Автори відступили від хронологічних рамок, вказаних на титульній сторінці книги, і проаналізували також роботу Всеукраїнської селянської конференції, яка відбулася 20—22 січня 1918 р., Катеринославського губернського з'їзду селянських Рад (січень 1918 р.), торкнулись питання про утворення і діяльність Рад у повітах і селах на початку 1918 р.

Відзначимо й інші недоліки даної праці.

Автори, безумовно, мали право обмежитись висвітленням в основному питань про боротьбу в Радах, їх політичної лінії, ставлення до влади. Але в такій монографії слід було б проаналізувати структуру місцевих Рад та порядок роботи їх пленумів, виконкомів, президій, комісій тощо. Лише зрідка в книзі трапляються згадки про ревкоми, створені за ініціативою Рад у 1917—1918 рр. Наводячи багато даних про перевибори місцевих Рад та їх більшовизацію у період підготовки Жовтня, автори жодним словом не згадують про соціальний склад Рад, хоч це питання вже певною мірою розкрито в літературі¹.

Двічі цитуючи слова В. І. Леніна про те, що у вересні—жовтні 1917 р. більшовики разом з лівими есерами мали більшість у Радах і в армії, і в країні (стор. 108, 180), автори водночас твердять, що на Україні в цей час становище було іншим, ніж у цілому в Росії, бо «дрібнобуржуазні партії в Радах України займали більш міцні позиції» (стор. 109).

Вказуючи, що лозунг «Вся влада Радам!» після корніловщини і на Україні став загальним (стор. 102), автори, однак, вважають, що у вересні більшовицьких Рад тут було небагато.

Не завжди дослідники правильно оцінюють політичну лінію окремих Рад. Так, цілком слушно зазначаючи, що у вересні 1917 р. «Одеська Рада робітничих депутатів упевнено стає на шлях, вказаний більшовиками» (стор. 99), автори далі запевняють, що вона належала до тих Рад, в яких процент більшовиків був незначним, а перевагу мали угодовці (стор. 108, 176). У Миколаївській Раді, на думку авторів, також панували меншовики і есери (стор. 176), хоч насправді ще напередодні Жовтня більшовики одержали в ній блискучу перемогу. Вона підтримала лозунг «Вся влада Радам!» і обрала на II Всеросійський з'їзд Рад двох більшовиків і одного лівого есера². Глухівська Рада чомусь потрапила до числа найбільш угодовських Рад напередодні Жовтня (стор. 104), а насправді вже у вересні в ній переважали більшовики³.

¹ «История СССР», 1968, № 5, стор. 103—117; «УІЖ», 1974, № 4, стор. 159—160.

² Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. II, К., 1967, стор. 278.

³ Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов. Сборник документов и материалов, Сумы, 1975, стор. 40.

В рецензованій книзі докладно говориться про вступ 25 жовтня 1917 р. представників Київського більшовицького комітету до Крайового комітету буржуазно-націоналістичної Центральної ради і наводяться причини цієї тактики більшовиків (стор. 191—194). Однак тут варто було б вказати, що цей крок київських більшовиків виявився помилковим і певною мірою дезорієнтував більшовиків інших міст України.

Автори праці стверджують, ніби за внятком ряду районів Донбасу на решті території України в Жовтневі дні владу захопили буржуазно-націоналістична Центральна рада та її місцеві органи (стор. 209, 214). Це трапилось буцімто тому, що в місцевих Радах об'єдналися есери, меншовики, бундівці і націоналістичні сили і потрібний був час, щоб маси на власному досвіді переконалися в необхідності передачі всієї влади Радам (стор. 226). Тимчасом історики вже довели, що в основних центрах України переважна більшість робітників, солдатів і селян у Жовтневі дні відстоювала владу Рад. Зокрема, у фундаментальній монографії С. М. Королівського, М. А. Рубача і М. І. Супруненка «Победа Советской власти на Украине» (М., 1967) переконливо показано, що після Жовтневої революції найбільшим авторитетом серед широких народних мас скрізь користувалися Ради робітничих і солдатських депутатів, а місцеві органи Центральної ради тільки намагалися захопити владу (стор. 334). Наприкінці жовтня і в листопаді 1917 р., крім багатьох районів Донбасу, влада Рад була встановлена і у ряді інших центрів України⁴.

Невдалою є назва параграфа «Крах планів буржуазних націоналістів щодо завоювання солдатських мас» (в післяжовтневий період). Відомо, що в листопаді 1917 р. українські буржуазні націоналісти проводили курс не на мирне завоювання солдатських мас на свій бік, а на розформування і роззброєння революційних військових частин. У параграфі ж говориться про роззброєння революційних солдатів лише в Києві, Конотопі, Полтаві. Тимчасом українські націоналісти, захопивши керівництво штабів Київського і Одеського військових округів та надаючи відпустки солдатам — не мешканцям України, наприкінці листопада і в грудні 1917 р. знекровили всі тиллові гарнізони, в тому числі найбільші — Харкова, Катеринослава і Одеси. Зокрема, 29 грудня 1917 р. «Известия Одесского Совета рабочих депутатов» повідомляли про наслідки контрреволюційної діяльності представників Центральної ради в Одесі: «Роззброєння радянських частин

⁴ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. II, стор. 198—200, 229—230, 253, 390—391, 408—409, 433; П. І. Гарчев. Червона гвардія України у Жовтневій революції, Харків, 1969, стор. 70, 80—83, 87.

продовжується в Одесі повним ходом. Спочатку представники ради розпустили неукраїнців під виглядом тритижневих відпусток. Тепер цього вже недостатньо. Починається роззброєння «ненадійних» українських частин».

Пославшись на неперевершений документ, автори твердять, що в середині листопада більшовики мали більшість місць в Одеській Раді солдатських депутатів (стор. 266). А насправді після листопадових перевиборів в Одеській Раді солдатських депутатів більшовики одержали менше третини місць⁵.

В книзі говориться лише про намагання націоналістів при потуранні окремих більшовиків злити одеські Ради робітничих і солдатських депутатів з місцевою націоналістичною радою (стор. 278). Насправді вже 5 грудня 1917 р. Одеська Рада сол-

датських депутатів була об'єднана з Одеською буржуазно-націоналістичною військовою радою. Про це повідомила 6 грудня 1917 р. місцева газета «Солдатская мысль». В історичній літературі вже вказувалося, що 5 грудня 1917 р. найбільша на Україні Одеська Рада солдатських депутатів фактично перестала існувати, бо керівництво об'єднаною «Радою військових депутатів» захопили націоналісти⁶.

Зазначені та деякі інші недоліки мають переважно частковий характер. Автори рецензованої монографії виконали велику і корисну роботу, вперше підготувавши фундаментальну працю з історії Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України у період підготовки Великої Жовтня.

П. І. Гарчев (Запоріжжя)

⁵ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. II, стор. 254.

⁶ Наукові записки Сумського педінституту, історична серія, К., 1955, стор. 18.

* * *

Історія Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів постійно перебуває в полі зору радянських учених. І це не випадково. В. І. Ленін, говорячи про причини перемоги Великого Жовтня, особливо підкреслював роль Рад. «Якби народна творчість революційних класів,— зазначав він,— не створила Рад, то пролетарська революція була б у Росії справою безнадійною...»⁷. Тому Володимир Ілліч неодноразово вказував на необхідність ретельного вивчення і узагальнення досвіду діяльності Рад.

Історики Радянської України внесли значний вклад у дослідження цієї проблеми. Однак ще не всі питання повною мірою висвітлені.

Рецензована монографія відрізняється від інших, насамперед тим, що в ній дається узагальнююча картина історії Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України в період підготовки збройного повстання і встановлення Радянської влади (липень—грудень 1917 р.). На великому документальному матеріалі, який часто вперше вводиться до наукового обігу, автори показують багатогранну діяльність Рад у досліджуваній період.

У вступі висвітлюється історія створення Рад України в період двовладдя. Протягом березня—червня 1917 р. на Україні виникло не менше 252 Рад робітничих і солдатських депутатів. За прикладом Рад робітничих і солдатських депутатів навесні 1917 р. на Україні, як і у всій Росії, створюються Ради селянських депутатів. Особливо активно цей процес проходив у Харківській, Херсонській і Таврійській губерніях. Однак уже тоді, незважаючи на переважання меншовиків та есерів у цих

органах, багато Рад робітничих і солдатських депутатів, а також деякі повітові і сільські Ради селянських депутатів, завдяки активній діяльності в них більшовиків, рішуче виступали на захист корінних інтересів трудящих, проти антинародної політики Тимчасового уряду.

Під впливом більшовиків, а нерідко і під їх безпосереднім керівництвом Ради України виступили проти корніловського заколоту. У праці ґрунтовно показано, як у дні боротьби з цим виступом контрреволюції і в наступний період розпочався процес більшовизації Рад. За цих умов партія більшовиків знову висунула лозунг «Вся влада Радам!», але тепер вона закликала до збройного повстання, до боротьби за встановлення диктатури пролетаріату. Слідом за Радами Петрограда і Москви більшовицькі резолюції були прийняті у вересні 1917 р. і Радами Києва, Одеси та ряду міст Донбасу.

Ступінь більшовизації Рад України напередодні Жовтневого збройного повстання переконливо ілюструють таблиці, розміщені на стор. 184—186. Вони спростовують брехливі твердження українських буржуазних націоналістів про те, нібито представників України не було на II Всеросійському з'їзді Рад.

Приблизно третину монографії займає третій розділ, присвячений діяльності Рад у період перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. В ньому ґрунтовно висвітлюється процес дальшої більшовизації Рад України, мобілізації революційно настроєних робітників, солдатів і селян на розгром буржуазно-націоналістичної Центральної ради і встановлення влади Рад.

На конкретному матеріалі автори переконливо показують, що трудящі України вітали перемогу збройного повстання

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 290.

в Петрограді, декрети II Всеросійського з'їзду Рад. За прикладом своїх російських братів та з їх допомогою і під керівництвом більшовицьких організацій вони піднімалися на боротьбу за владу Рад. Але встановленню Радянської влади на Україні перешкоджали реакційні сили, підтримувані іноземними імперіалістами. Тут автори використали нові, неопубліковані матеріали, що дало їм змогу глибше розкрити антинародну суть політики Центральної ради, меншовиків та есерів. У цій частині монографії ґрунтовно показана боротьба в Радах за скликання I Всеукраїнського з'їзду Рад, наводяться нові дані про кількість його делегатів. Автори аргументовано доводять, що I Всеукраїнський з'їзд Рад «за кількістю революційних органів влади, які брали участь в його роботі (82 Ради), був численним і представницьким, бо охоплював майже всі губернські центри, найбільші міста й основні райони України» (стор. 301).

Виконуючи рішення з'їзду, Ради України під керівництвом більшовицьких організацій провели велику роботу в справі організації трудящих на розгром буржуазно-націоналістичної Центральної ради. У грудні 1917—січні 1918 рр. Радянська влада була встановлена майже на всій території України.

У всіх розділах монографії, особливо у третьому, аргументовано викривається буржуазно-націоналістична суть політики дрібнобуржуазних партій українських есерів та меншовиків, а також Центральної ради.

Весь зміст книги переконливо показує, наскільки брехливими були твердження українських буржуазних націоналістів та інших фальсифікаторів історії Великого Жовтня про те, що народні маси України не пішли за більшовиками у 1917 р., а Радянська влада сюди була «принесена» нібито «на багнетах червоногвардійських загонів із Півночі».

Однак у рецензованій праці не всі питання достатньо висвітлені. У ній йдеться в основному про наростання процесу більшовизації Рад, про боротьбу з приводу ставлення до влади, до Центральної ради, в той час як інші аспекти діяльності Рад (участь у створенні загонів Червоної гвардії, економічній боротьбі трудящих, боротьбі за припинення імперіалістичної війни тощо) залишилися поза увагою авторів монографії. Так, майже зовсім не розкрито структура Рад, слабо показана робота губернських і обласних Рад робітничих і солдатських депутатів, а також губернських і повітових Рад селянських депутатів. Зокрема, недостатньо повно висвітлена діяльність Рад робітничих, солдатських і особливо селянських депутатів у листопаді—грудні 1917 р. Цей період автори називають «завершальним етапом більшовизації Рад» (стор. 290). Але це важливе положення в монографії не обґрунтоване. Зовсім не розкрито питання про ставлення

Рад України до Всеросійських та Всеукраїнських установчих зборів, не зроблено аналізу підсумків виборів у ці органи.

У праці трапляються повторення. Наприклад, про наступ контрреволюції після липневих подій говориться на стор. 18—21, 44—46, 66—68 та ін.

Ці недоліки значною мірою пояснюються, на наш погляд, не зовсім вдалою структурою монографії. У всіх трьох розділах окремо висвітлюється діяльність Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Якщо у відношенні Рад селянських депутатів такий підхід виправданий, оскільки вони існували окремо від Рад робітничих і солдатських депутатів, то щодо останніх—це недоцільно, бо ще в період двовладдя завершився процес їх об'єднання. На Україні, як цілком слушно зазначають автори монографії, до кінця 1917 р. тільки у двох великих містах (Києві та Одесі) Ради робітничих і солдатських депутатів існували окремо. Тому штучний розділ Рад робітничих і солдатських депутатів призводить не лише до частих повторень, але й інколи до одностороннього, неповного висвітлення їх діяльності. Хронологічні рамки монографії охоплюють період від липня до грудня 1917 р., а діяльність Рад селянських депутатів—до кінця лютого 1918 р.

У монографії є й нечіткі формулювання. Так, у вступі дається недостатньо обґрунтоване положення про створення на Україні в період двовладдя «змішаних форм селянських організацій» (стор. 16). Авторів, очевидно, ввела в оману та обставина, що українські есери, створюючи націоналістичні селянські спілки, враховували велику популярність у масах Рад і називали спілки Радами селянських депутатів.

На стор. 69 автори пишуть: «В основному в липні—серпні на Україні була завершена організація губернських Рад селянських депутатів. Так, у липні 1917 р. утворилась Полтавська губернська Рада селянських депутатів». Але ж у липні—серпні губернські Ради селянських депутатів існували тільки в Харківській, Катеринославській і Херсонській губерніях, тобто в трьох з восьми українських губерній. Крім того, в Полтавській губернії було створено Раду селянських депутатів, яка об'єднувала лише селянські спілки. Про це свідчить і газета «Селянська спілка» (Полтава). В її номері від 4 серпня 1917 р. розповідається не про створення Полтавської губернської Ради селянських депутатів, а про засідання селянської Ради, на яке не допустили представників від Зіньківського повіту.

Як відомо, в 1917 р. Ради селянських депутатів були не єдиною організацією селянства. Крім них, на Україні існували селянські спілки і союзи. Вони певною мірою впливали на діяльність Рад. Однак автори монографії цього питання чомусь зовсім не торкаються.

Вказані недоліки, безумовно, не знижують науковий рівень книги. У цілому рецензована монографія є істотним вкладом у розробку такої важливої проблеми, як діяльність Рад на Україні в період підготовки і проведення Великої Жовтневої со-

ціалістичної революції. Бажано, щоб автори продовжили дослідження цього питання.

М. Г. Гончаренко (Ворошиловград),
П. Ф. Решодько (Ворошиловград)

Е. Л. РУДНИЦКАЯ.

ШЕСТИДЕСЯТНИК НИКОЛАЙ НОЖИН,
изд-во «Наука», М., 1975, 230 с.

Вийшла з друку монографія доктора історичних наук Є. Л. Рудницької, присвячена прогресивному діячеві 60-х років XIX ст. М. Д. Ножину. Автор дослідження подає науково обгрунтовану біографію М. Д. Ножина, простежує еволюцію його суспільно-політичних та природознавчих поглядів і детально аналізує політичну діяльність.

Микола Дмитрович Ножин сформувався як революціонер і мислитель в епоху могутнього демократичного піднесення, що почалося після Кримської війни й охопило всі сторони суспільного життя Росії — літературу, науку, мистецтво, передову ідеологію, селянську і різночинську революційну (й опозиційну) боротьбу. Це був талановитий вчений, який мріяв на базі матеріалістичних законів біології створити нову наукову соціологію, що принесе людству щастя; безпосередній учасник ідейної і політичної боротьби 1863—1866 рр., представник революційно-демократичного табору. Основну мету свого життя М. Ножин вбачав у наближенні загибелі «патологічного експлуататорського ладу», на зміну якому повинен прийти науково обгрунтований прогресивний суспільний лад — соціалізм. Зрозуміло, це був утопічний соціалізм і шляхи його досягнення ще для самого автора вимальовувалися досить туманно.

У 1860—1861 рр. М. Ножин викладав у Сампсонівській недільній школі, яка поряд з підвищенням культурного рівня петербурзьких робітників ставила своїм завданням політично освічувати їх. Вже тоді він був тісно зв'язаний з революційним підпіллям, що організовувалося. У 1861—1863 рр., навчаючись спочатку в Гейдельберському, а потім у Тюбінгенському університетах, М. Ножин активно діяв у групі «червоних» російських студентів. Проживаючи пізніше у Флоренції, входив до складу місцевого гуртка російських революційних емігрантів. Перебував у дружніх стосунках з діячами революційного руху В. І. Бакстом, Л. І. Мечниковим, М. С. Курочкіним, був знайомий з О. І. Герценом, на якого «справив найкраще враження» своїми особистими якостями та ідейною суспільно-політичною позицією. Заперечуючи обгрунтування М. О. Бакуніним «революційної дії», М. Ножин сміливо виступав проти нього, шукав науково

обгрунтованих шляхів до революції. Короткий час він фактично виконував обов'язки закордонного роз'їзного агента таємної революційно-демократичної організації «Земля і воля». Займаючись біологічними дослідженнями у Флоренції, Мілані, Генуї і Берліні, молодий вчений зв'язується з людьми, які тоді готували емігрантський з'їзд прихильників російського революційного руху для зміцнення закордонного революційного центру і налагодження постійних контактів з Росією.

Повернувшись з-за кордону, М. Ножин був учасником петербурзької «читальні на Гороховій» (1864—1866 рр.) — одного з легальних прикриттів для революційної діяльності колишніх землевольців, співробітничав у журналі «Книжный вестник», був членом напівлегальної «Видавничої артілі», перекладав окремі наукові твори передових закордонних природознавців на російську мову, разом з І. О. Худяковим та іншими революційними діячами готував втечу з ув'язнення М. О. Серно-Соловйовича і М. Г. Чернишевського, зв'язував революційні гуртки Петербурга і Москви з прогресивною еміграцією. Прихильник поглядів писаревського «Русского слова», особистий друг видатного публіциста цього журналу В. О. Зайцева, М. Ножин з великою принципіальністю обрушився на останнього, коли той написав у рецензії на книгу Катрфажа «Єдність роду людського» про «природну і закономірну» підлеглість негрів білим. М. Ножин підкреслював, що боротьба проти рабства є такою ж історично закономірною, як і саме рабство; що останнє повинно бути скасоване. У своїх статтях він обгрунтовував ідею солідарності як всеохоплюючий принцип розвитку. М. Ножин був переконаний у неминучості і близькості революції проти самодержавства.

За офіційними даними Маріїнської лікарні, М. Д. Ножин помер на 25-му році життя від тифу і загострення хронічної хвороби кровоносних судин. Але серед його сучасників була поширена й інша, документально необгрунтована, версія. Найтіснішим чином зв'язаний з революційним підпіллям, зокрема з гуртками І. О. Худякова і М. А. Ішутіна, М. Ножин, безперечно, знав про намір Каракозова вбити Олександра II; вважаючи, що це вбивство не приведе до революції, а тільки зумовить загибель багатьох революціонерів, він безуспішно намагався запобігти цьому актові. І тоді, очевидно, розгубившись, М. Ножин написав листа петербурзькому

військовому губернаторові з проханням прийти до нього в лікарню, де він розповість важливу таємницю. Та моральна неможливість для революціонера переступити межу, за якою починалася зрада, примусила його отруїтися ще до прибуття царських опричників.

Найбільшою цінністю розглядуваної книги є те, що скрупульозний аналіз тверджень та дій, особистих контактів і зв'язків М. Ножина з великою кількістю осіб, тією чи іншою мірою причетних до революційного руху 60-х років, переконливо свідчить, що революційна боротьба різночинної інтелігенції не припинилася з самоліквідацією «Землі і волі», а продовжувала розгортатися і в 1864—1866 рр. Течії прогресивної інтелігенції, групуючись навколо журналів «Современник» і «Русское слово», прагнули зберегти живу спадкоємність з ідеями М. Г. Чернишевського, хоч по-різному їх усвідомлювали. В ті роки різночинні революціонери боролися за відновлення таємного товариства в Росії. Дійову допомогу в цьому їм подавали з-за кордону О. І. Герцен і М. П. Огарьов. Отже, між самоліквідацією «Землі і волі» і пострілом Каракозова фактично не було перерви в революційному русі. Група ішутиців і акція Каракозова не виникли на спустошеному місці, а були органічним продовженням ідейної боротьби і органі-

заційних дій прогресивної інтелігенції 1864—1866 рр.

Автор монографії критично використала всю наукову і мемуарну літературу, яка стосується досліджуваних питань, ввела в обіг численні архівні джерела, які досі не вивчалися, і відтворила майже повну картину революційного руху петербурзької різночинної інтелігенції 1864—1866 рр.

Хоч суть розбіжностей в позиції «Современника» і «Русского слова», як справедливо зазначено в рецензованій праці, і висвітлено в літературі, проте, виділяючи у книзі окремі розділи: «Современник» чи «Русское слово?», треба було, мабуть, коротко викласти в ньому ці розбіжності. Слід також сказати, що назва першого розділу — «Як саме слід жити і що треба робити...» — лише повторює уривок сентенції М. Ножина, не розкриваючи належно її змісту.

В цілому монографія, заснована на ленінській періодизації й оцінці революційного руху в Росії, є прямим продовженням досліджень керованої академіком М. В. Нечкіною Групи по вивченню першої революційної ситуації в країні і становить цінний вклад в історіографію революційного руху різночинної інтелігенції першої половини 60-х років минулого століття.

А. З. Барабой (Київ)

BOLESŁAW ŁOPUSZAŃSKI.

STOWAŻYSZENIE LUDU POLSKIEGO
(1835—1841).

*Geneza i dzieje, Wydawnictwo literackie,
Kraków, 1975, 394 s.*

БОЛЕСЛАВ ЛОПУШАНСЬКИЙ.
СПІВДРУЖНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО
НАРОДУ
(1835—1841).

*Виникнення та історія, Літературне вид-во,
Краків, 1975, 394 с.*

Проблема польського національно-визвольного руху вивчається вченими протягом десятиків років. До малодосліджених його сторінок належить історія створення та діяльності таємного товариства «Співдружність польського народу» (СПН), очолюваного Ш. Конарським. Цю прогалину ліквідував Б. Лопушанський — автор рецензованої книжки. Спираючись на архівні джерела, епістолярні матеріали, мемуарну літературу, журнальні статті та інші праці, Б. Лопушанський виклав історію утворення і діяльності СПН. Книга складається з 5 розділів, вступу та закінчення. Наприкінці монографії подається бібліографія використаної літератури.

У короткому вступі до книги Б. Лопушанський вказує на актуальність досліджуваної теми. Тут же він характеризує умови, за яких утворилася СПН. Поразка

повстання 1830 р. і викликана нею еміграція не стали на перешкоді визвольному рухові. Проте, якщо у повстанні брали участь переважно консервативні елементи, то в наступні роки значно активізувалися демократи. Це були здебільшого шляхетські демократи, що нерідко перебували на позиціях утопічного соціалізму. До них належав і Ш. Конарський — діяч польської прогресивної еміграції, один з організаторів «Молодого Польщі».

Польські прогресивні емігранти на чолі з Іоахімом Лелевелем, розробляючи програму дальшої боротьби за відновлення Вітчизни, вирішили послати на Батьківщину та у Росію своїх емісарів з агітаційною метою. По-різному склалася доля емісарів: одні залишилися в Кракові, інші — у Львові, деякі — в Королівстві Польському. Російський кордон пощастило перейти небагатьом. Але їх чекали арешти, переслідування тощо. Не пощастило і Т. Жабницькому — кузеніві І. Лелевеля. Тому було вирішено підшукати людину, яка б могла справитися з цим нелегким завданням. Таким виявився Шимон Конарський. Розумний, відважний, знавець кількох мов, прекрасний оратор, Ш. Конарський зумів зробити те, що не вдалося іншим. Разом із своїми сподвижниками він створив розгалужену конспіративну організацію на території Галичини, Королівства Польського, Пруссії, Правобережної України, Білорусії, Литви.

Вивчити діяльність СПН — справа не легка. Для цього не досить бути добре обізнаним з наявною літературою. Необхідно глибоко знати й архівні джерела. Це — документи СПН і слідчі матеріали. Як же розв'язує це питання у рецензованій книжці Б. Лопушанський? Насамперед, авторові слід закинути, що він не зробив історіографічного огляду літературних і архівних матеріалів. Та й у самому тексті немає жодного посилання на джерела. Тим самим читачі позбавлені можливості познайомитися з попередніми дослідженнями на цю тему і побачити, що ж нового вносить історик у висвітлення даної проблеми.

Б. Лопушанський широко використав літературу з обраної теми, проте архівними джерелами він скористався значно менше. Йому вдалося ввести до наукового обігу такий цінний документ, як статут СПН, опублікований ним же ще в 1969 р.¹ Але останній уже досліджувався українськими радянськими істориками до появи рецензованої книжки.

Для українського читача найбільший інтерес становить IV розділ книги, де висвітлюється діяльність «Співдружності польського народу» на території Правобережної України. Тут розглядаються два питання: діяльність СПН у Київській, Волинській та Подільській губерніях, а також зв'язки СПН із студентами Київського університету.

Коли Ш. Конарський прибув на Україну, тут уже існувало таємне патріотичне товариство «Віра, Надія, Любов», програма якого була досить поміркованою: поширювати освіту серед польського населення, підтримувати його патріотичний дух тощо. Його організатори — Л. Лепковський, К. Машковський та інші виражали інтереси консервативних польських кіл. Вони були далекі від демократії і зовсім не цікавилися долею селянських мас. Ш. Конарський порушував питання іншого плану: боротьба за визволення Польщі на демократичних засадах. Одним з головних питань у цьому зв'язку Ш. Конарський вважав полегшення становища селянства. Ця пропозиція Конарського викликала незадоволення серед консервативної частини співдружності. Проте справа до розриву не дійшла, і таємне товариство, реорганізоване в СПН, розпочало свою діяльність. Був прийнятий статут, утворені осередки в більшості повітів Київської, Волинської, Подільської губерній, а також в м. Одесі.

Усе це дістало детальне висвітлення в книжці Б. Лопушанського. Проте деякі відомості неточні. Зокрема, не можна погодитися з твердженням, що «Співдружність розвивалася досить вільно» (стор.

242). Насправді СПН діяла в дуже складних умовах. Консервативні елементи, хоча на словах і визнавали план Конарського, але скрізь чинили йому перешкоди. Дійшло навіть до того, що вони вимагали від Конарського виїхати за кордон. Лише втручання І. Лелевеля перешкодило цьому.

Трапляються в рецензованій книжці неточності. Йдеться про неправильне визначення службових осіб — генерал-губернаторів, губернаторів тощо. Так, на стор. 238 сказано, що 19 червня 1835 р. віленський губернатор Долгоруков звернувся у певній справі до мінського губернатора Дребуша. М. А. Долгоруков був віленським, ковельським і гродненським генерал-губернатором (1831—1840), тобто обіймав значно вищу посаду. Віленським губернатором був Г. Г. Допельмайер (1832—1836), мінським — С. І. Давидов (1835—1838), що заступив О. Ф. Дребуша.

Б. Лопушанський користується застарілою термінологією, розповідаючи про діяльність СПН на Україні. Скрізь, навіть у назвах розділів і параграфів, він вживає слова «Волинь», «Поділля», «Україна» замість — Волинська, Подільська, Київська губернії, Правобережна Україна.

Неточності допускаються й у характеристиці окремих персоналій. Зокрема, Б. Лопушанський перебільшує роль Каспера Машковського. За його словами, К. Машковський — шляхетсько-демократичний діяч, головний організатор товариства «Віра, Надія, Любов» (стор. 239). Архівні документи, а також спогади осіб, що знали Машковського, свідчать про інше. До СПН Машковського залучив Конарський. Він дав йому завдання підібрати секретарів у повітах Волинської губернії. Таке доручення не задовольняло владолобного Машковського, він прагнув посісти місце Конарського. З перших же зустрічей між Машковським і Конарським визначилися серйозні розбіжності. Конарський, за його власними словами, пропонував поширювати демократичні принципи, виступаючи на захист селянства, боровся за створення широкої підпільної організації. Машковський — явний ворог демократії — хотів створити організацію консервативних елементів з вузького кола осіб².

Зазначені недоліки — результат недостатнього знання архівних джерел. В цілому ж книжка заслуговує позитивної оцінки. Автор прагнув показати зв'язки польських, російських, українських та білоруських демократичних кіл у їх боротьбі проти спільного ворога — царського самодержавства. Книга може бути використана викладачами вузів, аспірантами й усіма, хто вивчає історію братніх народів.

Г. І. Марахов (Київ)

¹ Bolesław Łopuszański. Ustawa „Stowarzyszenia Ludu Polskiego” z 1835 r. — „Przegląd Historyczny”, 1969, t. LX, Zeszyt 2, стор. 346—362.

² ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, 1838 р., спр. 86, арк. 10—11.

Хроніка та інформація

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАРАДА З КООРДИНАЦІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ГАЛУЗІ ІСТОРИЧНИХ НАУК

21 травня 1976 р. у приміщенні Інституту історії АН УРСР відбулася нарада істориків республіки з координації наукових досліджень історичної науки.

На нараді виступив з доповіддю на тему «Координація як шлях до підвищення якості та ефективності історичних досліджень в Українській РСР» директор Інституту історії АН УРСР, голова бюро координаційних рад, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв.

XXV з'їзд КПРС, сказав доповідач, визначаючи перспективи комуністичного будівництва в нашій країні, поставив перед радянськими вченими важливі завдання, накреслив шляхи їх розв'язання. Зокрема, в галузі історичної науки одним з основних завдань, що стоять перед істориками, є дальша розробка актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії.

Партія поставила перед суспільствознавцями важливе завдання — підняти рівень історичних досліджень, сконцентрувати свої зусилля на фундаментальних розробках актуальних проблем.

Велику роль у розв'язанні цих завдань, підкреслив А. Г. Шевелєв, має відіграти координація історичних досліджень, здійснення якої покладено на Академію наук та її установи.

Значення координації визначається зростанням ролі суспільних наук, подальшою диференціацією історичних досліджень.

Враховуючи це, Інститут історії АН УРСР здійснив ряд заходів по посиленню координаційних підрозділів.

Нині в інституті діють три наукові ради:

1. «Історія соціалістичного і комуністичного будівництва в РСР» (голова — чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв), яка складається з трьох секцій;

2. «Історія світової системи соціалізму, міжнародного робітничого і національно-визвольного руху» (голова — чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова), що складається з двох секцій;

3. «Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду» (голова — д. і. н. Ф. Є. Лось).

93 науковці з Інституту історії АН УРСР і вузів республіки є членами цих наукових рад.

Доповідач підкреслив певну роль «Українського історичного журналу» в координації історичних досліджень у республіці. Зокрема, завдяки журналу читач своєчасно дізнається про розробку науково-дослідної тематики. Сприяють координації також рецензії, повідомлення про вихід з друку нових книг, вміщені в журналі.

Водночас А. Г. Шевелєв вказав на серйозні недоліки в координаційній роботі. Насамперед, вона не охоплює всі наукові установи республіки, фактично обмежується академічними закладами, в той час як більшість істориків працюють у вузах, в яких функціонує окрема система координації. В незадовільному стані перебуває також інформація про наукові дослідження в галузі історії.

Для усунення цих недоліків потрібно поліпшити інформацію про проблематику історичних досліджень, в найближчий час скласти республіканський координаційний план основних досліджень з історії на десятиріччя і затвердити його в Президії АН УРСР.

Далі доповідач розповів про створення бюро координаційних рад і груп координації при Інституті історії АН УРСР. Бюро має аналізувати стан і форми координаційної роботи, визначати шляхи і конкретні заходи для її вдосконалення, координувати наукові розробки у всіх наукових закладах республіки, де вони проводяться.

Координація, зазначається у доповіді, повинна охоплювати всі аспекти, пов'язані зі змістом і організацією історичних досліджень, виявляти головні напрями і найважливіші проблеми, на розробці яких мають бути зосереджені основні зусилля істориків республіки.

Координація наукової проблематики, встановлення творчих контактів між істориками, сприятимуть розробленню основних напрямів досліджень та усуненню дублювання тем.

В обговоренні доповіді взяли участь 8 чол. Після пленарного засідання робота конференції продовжувалася в трьох секціях. Виступаючи на пленарному засіданні і на секціях внесли ряд пропозицій щодо поліпшення координаційної роботи в рес-

публіці, що сприятиме підвищенню якості та ефективності історичних досліджень у світлі рішень XXV з'їзду КПРС.

В роботі наради взяли участь заст. міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, д. і. н. Б. П. Ковалевський, заст. міністра освіти УРСР, к. і. н. В. М. Курило, заст. голови науково-методичної комісії Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти, завідувачий кафедрою історії УРСР Харківського держав-

ного університету, д. і. н. І. К. Рибалко, директор Інституту археології АН УРСР, к. і. н. І. І. Артеменко, директор Інституту суспільних наук АН УРСР, к. і. н. В. П. Чугайов, завідувачі відділами, наукові працівники Інституту історії АН УРСР, а також представники державних університетів і педагогічних вузів республіки.

Н. В. Коржова (Київ)

ВІДЗНАЧЕННЯ 40-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ У ЛЬВОВІ

12 квітня 1976 р. у лекційному залі Львівського історичного музею відбулася наукова конференція, присвячена 40-річчю масових революційних виступів львівського пролетаріату та Антифашистського конгресу діячів культури в квітні — травні 1936 р. Вона була організована Львівським міським комітетом Компартії України, Інститутом суспільних наук АН УРСР, Львівським історичним музеєм та обласним державним архівом.

Вступним словом конференцію відкрив секретар Львівського міського Компартії України, к. філос. н. А. В. Борзенко.

Директор Львівського історичного музею, Герой Радянського Союзу Т. Ф. Новак у своїй доповіді «XXV з'їзд КПРС про використання бойових і революційних традицій партії і народу в комуністичному вихованні трудящих» відзначив, що невід'ємною частиною комуністичного виховання трудящих є використання їх засвоєння революційних, бойових і трудових традицій радянського народу. Партія і народ дбайливо зберігають ці традиції і вміло їх використовують у вихованні молодого покоління будівників комунізму.

Директор Інституту суспільних наук АН УРСР, к. і. н. В. П. Чугайов присвятив свою доповідь революційній боротьбі трудящих західноукраїнських земель за своє соціальне і національне визволення та возз'єднання в єдиній Українській Радянській державі. На основі документальних матеріалів він ґрунтовно охарактеризував рушійні сили та особливості

революційної боротьби західноукраїнського пролетаріату, що виникла і розгорнулася під впливом Великого Жовтня і закономірно привела народ до історичної перемоги — возз'єднання Західної України з Радянською Україною у складі Радянського Союзу.

Учасники конференції заслухали ряд повідомлень. Так, зав. відділом Львівського історичного музею О. Д. Чухрій розповів про документи і матеріали музею, які стосуються боротьби трудящих за створення єдиного робітничого і широкого антифашистського народного фронту на Західній Україні в 30-х роках XX ст. Історії підготовки і проведення Антифашистського конгресу діячів культури у Львові в 1936 р. (на основі документів Львівського обласного державного архіву) був присвячений виступ зав. відділом цієї установи Д. М. Петрушко. «Пам'ятники революційної боротьби львівського пролетаріату в 30-х роках XX ст.» — тема повідомлення зав. відділом Львівського історичного музею, к. і. н. Н. К. Кривонос.

На наукову конференцію були запрошені колишні члени КПЗУ і депутати Народних Зборів Західної України. Цікавими доповненнями доповідей і повідомлень, виголошених на конференції, були спогади М. С. Кіх та І. С. Волошак.

У роботі конференції взяв участь секретар Львівського обкому Компартії України Д. А. Яремчук.

Ю. В. Бураков (Львів)

* * *

16 квітня ц. р. у Львові відбувся мітинг-маніфестація представників трудящих, комсомольців і молоді міста, присвячений 40-річчю революційних подій, приводом до яких став похорон Владислава Козака, вбитого поліцією. Учасники маніфестації пройшли тими ж вулицями, де у 1936 р. розгорнулися революційні події. На вул.

Пекарській, звідки почала свій шлях похоронна процесія, розпочався мітинг.

Його відкрив секретар Львівського міського Компартії України А. В. Борзенко. Він підкреслив, що цей день назавжди вписаний в історію робітничого класу Львова, який піднявся на боротьбу за громадянські права, соціальне і національне ви-

зволень, за возз'єднання в єдиній соціалістичній державі.

До присутніх звернувся секретар Львівського обкому Компартії України Д. А. Яремчук, який розповів про революційне минуле і славне сучасне радянського Львова. Хвилюючим був виступ колишнього члена КПЗУ І. І. Стороняка.

Далі колона вирушила до центру міста. На площі Возз'єднання, де 40 років тому відбулася гостра сутичка з поліцією, виступив учасник цих подій І. І. Возняк.

На проспекті ім. В. І. Леніна, перед театром опери і балету, учасники маніфестації поклали квіти до пам'ятника вождю світового пролетаріату. В буремні дні 1936 р. тут робітники збудували перші барикади і вчинили опір озвірілим поліцейським. Схвилюваною була розповідь учасниці цих подій, депутата Народних Зборів Західної України в 1939 р. М. С. Кіх.

..Вулиця ім. Т. Г. Шевченка. Тут відбулися запеклі бої, поліція з кулеметів розстрілювала робітників. Але ніщо не змогло зупинити повстанців. Про це й розповів колишній член КСМЗУ К. С. Скрипка.

..Янівське кладовище. Маніфестанти зупинилися біля меморіалу пам'яті загиблим революціонерам. Тут поховані героїчні борці — жертви поліцейського злочину: Владислав Козак, Броніслав Генц, Петро Грабовський, Михайло Латинюк, Йосип Похвала, Іван Гвоздій, Михайло Карбовник, Микола Павлів, Петро Скорський, Владислав Рогоцький.

Своїми спогадами з присутніми поділився колишній член КПЗУ, учасник квітневих подій у Львові С. Л. Черненко.

Під звуки «Інтернаціоналу» на могили героїв було покладено квіти.

І. Г. Патер (Львів)

* * *

30 березня 1976 р. у приміщенні Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові відбулася наукова конференція, присвячена 40-річчю революційних виступів трудящих Львова у квітні 1936 р. Вступним словом її відкрила заст. директора ЦДІА УРСР у Львові М. Ю. Петруняк.

Мол. наук. співроб. Інституту суспільних наук АН УРСР, к. і. н. Я. С. Лялька виступив з доповіддю «Піднесення революційно-визвольної боротьби в Західній Україні у середині 30-х рр. Квітневі події 1936 р. у Львові». Доповідач зробив цікавий огляд, використовуючи численні публікації та архівні документи. З доповіддю

«Антифашистський конгрес діячів культури у Львові» виступив ст. наук. співроб. Львівського обласного державного архіву Д. М. Петрушко.

Директор Львівського облдержархіву Л. М. Мінаєва та начальник відділу ЦДІА УРСР у Львові М. Г. Вавричин зробили огляди документальних матеріалів львівських архівів про революційні події 1936 р. у Львові.

Учасники конференції з інтересом оглянули виставку «Революційні виступи трудящих Львівщини 1936 р. в документах ЦДІА УРСР у Львові».

О. П. Кріль (Львів)

МІЖНАРОДНІ НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР ІЗ ЗАРУБІЖНИМИ НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ В 1975 р.

Інститут історії АН УРСР підтримує тісні зв'язки з багатьма зарубіжними науковими установами, зокрема з країнами соціалістичної співдружності. Ці зв'язки здійснюються різними формами: наукові відрядження для роботи в архівах, установах і бібліотеках, участь у конференціях, сесіях і засіданнях змішаних комісій істориків СРСР та інших соціалістичних країн, зустрічі із зарубіжними вченими, листування й обмін науковою інформацією тощо. Так, вчені Інституту історії взяли участь у роботі XIV міжнародного конгресу історичних наук (Сан-Франциско, США, серпень 1975 р.). На конгресі з доповіддю про створення багатотомного систематизованого видання «Історія міст і сіл Української РСР» виступив директор інституту, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелев. Зав. відділом, чл.-кор. АН УРСР А. М. Шлепаков зробив експертну до-

повідь з теми «Меншості», а також брав участь в обговоренні теми «Міжнародні міграції XIX—XX ст.»

З доповідями й повідомленнями на симпозіумі радянських і чехословацьких істориків «Формування та розвиток співдружності соціалістичних країн» (Мінськ, вересень 1975 р.) виступили чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова, д. і. н. І. А. Петерс і д. і. н. П. С. Сохань.

Чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова у складі делегації Всесоюзного товариства «Знання» відвідала Чехословацьку Соціалістичну Республіку. Вона виступила на Пленумі Центрального Комітету Соціалістичної академії ЧССР, а також перед вченими та громадськими діячами у Празі, Братиславі, Банській Бистриці. На відзнаку дійового співробітництва громадських організацій СРСР та ЧССР І. М. Мельникову нагороджено Почесним дипло-

мом Центрального Комітету Соціалістичної академії ЧССР.

У зв'язку з 30-річчям визволення Чехословаччини від німецько-фашистських загарбників І. М. Мельникова та д. і. н. В. І. Клокова нагороджено Почесними ювілейними медалями «30 років визволення Чехословаччини».

І. М. Мельникова була делегатом Всесвітнього конгресу, присвяченого Міжнародному року жінки (Берлін). Д. і. н. І. М. Кулинич брав участь у роботі XXIII сесії Комісії істориків СРСР та НДР (Москва, березень 1975 р.), де виступив з доповіддю «Визволення Радянською Армією Східної Німеччини — важливий фактор переростання антифашистсько-демократичного етапу революції в соціалістичну». У складі союзної делегації представників радянської громадськості він виїздив до НДР (6—13 травня 1975 р.) на святкування 30-річчя перемоги Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною. Д. і. н. П. С. Сохань брав участь у роботі комісії з нової та новітньої історії Балканської Міжнародної асоціації по вивченню Південно-Східної Європи (Варна, НРБ, липень 1975 р.), де виступив з доповіддю «Активна роль трудящих мас у здійсненні зовнішньої політики балканських країн у міжвоєнний період». Чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова, д. і. н. І. А. Петерс і д. і. н. П. М. Калениченко брали участь у Всесоюзній конференції «Історичне значення встановлення дружби і співробітництва між СРСР та соціалістичними країнами Європи» (Москва, лютий 1975 р.).

Зустрічі з істориками соціалістичних країн дають змогу безпосередньо координувати наукові дослідження і спільну розробку ряду важливих наукових проблем.

Вчені Інституту історії читали лекції для викладачів і студентів вузів соціалістичних країн. Так, зав. відділом, д. і. н. В. І. Клоков прочитав дві лекції для студентів Лейпцигського університету (НДР), а також виступив з доповіддю «Наслідки фашистської окупації України» на форумі ЮНЕСКО у ПНР, присвяченому 30-річчю закінчення другої світової війни. Д. і. н. П. М. Калениченко прочитав для польських громадян ряд лекцій про досягнення Української РСР у братній сім'ї народів Радянського Союзу. К. і. н. А. П. Гриценко провела з групою викладачів і студентів з Чехословаччини лекцію-бесіду «Жовтень на Україні».

К. і. н. Л. О. Лещенко зробив дев'ять доповідей і повідомлень для викладачів і аспірантів Луїзіанського (США), Оксфордського та Ессекського (Великобританія) університетів, а також працівникам Лондонської школи економіки.

Вчені інституту виїздили у зарубіжні зідрядження для роботи в архівах і біб-

ліотеках. По стипендії ЮНЕСКО ст. наук. співроб., к. і. н. Л. О. Лещенко протягом 4-х місяців перебував у науковому відрядженні у Канаді, США і Великобританії, де займався вивченням соціальних проблем і збирав матеріали з тем: «Аграрна політика уряду й фермерський рух у Канаді на першому етапі кризи капіталізму» та «Історія Української РСР».

К. і. н. І. Т. Лісевич виїздив у наукове відрядження в Польщу терміном на 6 місяців, де працював в архівах і бібліотеках, збирав матеріали з планової теми «Культурна революція в Польській Народній Республіці». К. і. н. С. Ю. Пруниця 6 місяців перебував у ЧССР, де вивчав матеріали з теми «Робітничий клас — керівна сила в боротьбі за побудову соціалізму в Чехословаччині, за зміцнення та поглиблення співробітництва між радянським і чехословацьким народами».

Міжнародні зв'язки підтримуються також шляхом публікацій за рубежом. Наприклад, у ПНР вийшла книга д. і. н. М. Ф. Котляра «Знахідки монет XIV—XVIII ст. на території УРСР». Чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова та д. і. н. І. А. Петерс опублікували дві доповіді у виданнях Академії наук ЧССР, д. і. н. П. С. Сохань — дві статті у НРБ, д. і. н. П. М. Калениченко — дві статті у ПНР, д. і. н. І. М. Кулинич — у НДР.

Співробітники Інституту історії АН УРСР беруть активну участь у діяльності правлінь Українського Товариства дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами. Так, чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова, д. і. н. П. С. Сохань, д. і. н. І. М. Кулинич, д. і. н. П. М. Калениченко — заступники голів правлінь українських відділень Товариства дружби з ЧССР, НРБ, НДР, ПНР. Д. і. н. І. А. Петерс, к. і. н. М. В. Знаменська, к. і. н. І. Т. Лісевич, к. і. н. В. В. Павленко — члени правлінь цих товариств.

Директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв — президент Секції суспільних наук Українського Товариства дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами, к. і. н. М. В. Знаменська — вчений секретар, а чл.-кор. АН УРСР А. М. Шлепаков, д. і. н. В. І. Клоков, д. і. н. І. М. Кулинич, д. і. н. П. М. Калениченко, к. і. н. Л. О. Лещенко, к. і. н. В. А. Лівень, к. і. н. В. Ф. Папібудьласка — члени цієї секції.

Співробітництво вчених-істориків інституту із зарубіжними колегами сприяє не тільки дальшому зміцненню і розширенню дружніх зв'язків, а й глибшому ознайомленню з культурою, побутом, мовою інших народів.

Ю. І. Зінченко (Київ)

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В ОДЕСІ

22 квітня 1976 р. у м. Одесі відбулася науково-теоретична конференція «ХХV з'їзд КПРС — важливий етап комуністичного будівництва в нашій країні, дальшого зміцнення братерського співробітництва країн соціалізму, розвитку світового революційного процесу». Її організували кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті ім. Т. Г. Шевченка та Одеського держуніверситету ім. І. І. Мечникова, а також кафедра марксизму-ленізму Одеського вищого артилерійського командного училища ім. М. В. Фрунзе.

Вступним словом конференцію відкрив начальник Одеського вищого артилерійського, генерал-майор С. А. Малакян, який підкреслив, що конференція повинна стати гідним вкладом у пропаганду рішень ХХV з'їзду партії.

З доповіддю «Актуальні проблеми розвитку історичної науки в світлі матеріалів і рішень ХХV з'їзду КПРС» виступив зав. кафедрою історії СРСР ОДУ, д. і. н., проф. М. Ю. Раковський.

Професор Одеської вищої партійної школи, д. і. н. К. Д. Петряев у доповіді «ХХV з'їзд КПРС про вдосконалення радянського способу життя» дав глибокий аналіз системи взаємозв'язку індивіда і суспільства в умовах розвинутого соціалізму. Зав. лекторської групи Одеського обкому партії, д. і. н., проф. Є. І. Цимбал прочитав доповідь «ХХV з'їзд КПРС про загострення ідеологічної боротьби на сучасному етапі». З великою увагою учасники конференції заслухали доповідь проф. кафедри історії КПРС ІПК при Київському держуніверситеті, д. і. н. М. А.

Акопова «КПРС — партія наукового комунізму». «Будівництво комунізму — інтернаціональний обов'язок КПРС і радянського народу» — тема доповіді зав. кафедрою історії КПРС ІПК при КДУ, д. і. н., проф. П. М. Шморгуна.

Доповідач наголосив, що історики повинні і далі досліджувати проблему пролетарського інтернаціоналізму, що може знайти відображення, наприклад, у написанні колективної монографії «Під прапором інтернаціоналізму».

Продовженням цієї теми була доповідь доц. кафедри марксизму-ленізму Одеського артучилища, к. і. н. Є. Є. Романова «Військовий захист соціалізму — інтернаціональний обов'язок комуністів».

Крім того, на конференції з повідомленнями виступили викладачі Одеського держуніверситету: к. і. н., доц. Г. Л. Фролова — «ХХV з'їзд КПРС і дальше вдосконалення соціально-класової структури розвинутого соціалістичного суспільства», к. і. н., доц. Г. Є. Петухов, к. і. н., доц. В. П. Ващенко — «ХХV з'їзд КПРС і питання розвитку радянської державності», к. і. н., доц. В. В. Козленко — «ХХV з'їзд КПРС про зростання ролі партії в патріотичному вихованні молоді», к. і. н. В. В. Аніщук — «ХХV з'їзд КПРС про дальше зміцнення дружби і співробітництва країн соціалізму».

Із заключним словом виступив голова оргкомітету, полковник В. Ю. Зверев, який відзначив важливість проведення конференції і необхідність дальшого творчого розвитку теоретичних проблем суспільних наук, що витікають з рішень ХХV з'їзду КПРС.

Л. І. Ілюшина (Одеса)

НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ВІДКРИТТЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Виконуючи рішення ЦК КПРС, зокрема постанову від 14 серпня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», археологи України збагатили радянську і світову історичну науку новими відкриттями та науковими розробками.

Проведено велику роботу по виділенню певних палеолітичних культур, розроблено основи їх періодизації, реконструйовано житла людини цієї епохи. Збагатились новим змістом неолітичні культури на території нашої республіки. Основну частину знахідок, що належать до неоліту, відкрито і виділено протягом останніх десятиліть. Розроблено основи періодизації і хронології передскіфських культур. Про-

снулося вперед вивчення етногеографії племен ранньозалізного віку, економіки, соціальної організації та культури скіфів і сарматів. Поглибилася й розширилася тематика, пов'язана з вивченням античних міст і хорів Північного Причорномор'я, по-новому висвітлюються питання грецької колонізації і соціального ладу античних міст-держав та їх відносин із сусідніми племенами.

Велику роботу по вивченню проблем, пов'язаних з історією слов'ян, проводять археологи України. Дослідження етнокультурних процесів на території Східної Європи, зокрема слов'янського етногенезу, займає провідне місце в роботі радянських археологів-славистів. Внаслідок проведених протягом останніх десятиліть досліджень

по-новому визначається місце і роль слов'янських племен в європейських подіях на рубежі і в першій половині I тисячоліття н. е. На археологічних матеріалах визначаються шляхи і напрями розселення слов'ян, їх племінна структура.

У галузі давньоруської археології вивчаються важливі проблеми походження та соціальної структури міст, виникнення Давньоруської держави — основи трьох братніх східнослов'янських народів. Проведена велика робота по дослідженню ремесла і землеробства Давньої Русі.

В останні роки значно розширилися польові археологічні дослідження на території УРСР. Так, нові цікаві матеріали знайдені Кримською палеолітичною експедицією (керівник к. і. н. Ю. Г. Колосов), яка відкрила значну кількість пам'яток мустерської епохи у східній частині півострова. На стоянках Заскальна V і Заскальна VI під м. Білогірськом проведені розкопки, в процесі яких зафіксовано наявність декількох культурних нашарувань, насичених великою кількістю знахідок — крем'яних знарядь праці, пластинок і відщепів, а також кісток викопних тварин. Важливе наукове значення має виявлення тут залишків трьох скелетів неандертальців. Антропологічний матеріал дає нову інформацію до вивчення антропогенезу у Східній Європі, а також до питання про морфологічну будову неандертальської людини.

Опрацювання матеріалу з багатошарової пам'ятки епохи мустєє в Заскальній дасть можливість створити культурно-хронологічну колонку для ранньопалеолітичних пам'яток Криму і суміжних районів.

Нові важливі результати дали розкопки, які проводяться д. і. н. В. М. Даниленком на відомій пам'ятці «Кам'яній Могили» (Запорізька область). У гроті «Чарівника» розчищено близько 300 нових зображень людей і тварин первісної епохи, а також виявлено майже 60 плит з рисунками і скульптурними зображеннями.

Заслужують на увагу дослідження к. і. н. С. С. Березанської на поселенні поблизу хутора Гришівки (Чернігівська область). При розкопках встановлено чітку стратиграфію нашарувань із залишками неолітичних матеріалів дніпро-донецької культури і культури ямково-гребінчастої кераміки, що дає змогу судити про їх хронологічне співвідношення.

Значних результатів досягнуто у дослідженні численних пам'яток епохи міді — бронзи. Експедиція під керівництвом к. і. н. М. М. Шмаглія проводить вивчення виявлених методом аерофотозйомки раніше невідомих великих енеолітичних поселень — протоміст трипільської культури. За площею деякі з них перевищують давні міста Месопотамії та Єгипту. Вони, очевидно, являли собою великі культурні центри трипільського суспільства, яке в IV—III тисячоліттях до н. е. становило одну із землеробських цивілізацій на території Південно-Східної Європи.

Одне з протоміст поблизу с. Майданецького Черкаської області, на якому ведуться дослідження, займає площу майже 3 кв. км. Воно було чітко розплановане. Житла розміщувалися еліпсоподібними рядами з вільною площею в центральній частині. На поселенні могло жити понад 10 тис. чол. Розкопки трипільських протоміст триватимуть і далі. Немає сумніву, що їх дослідників чекають нові цікаві відкриття.

Великі науково-дослідні роботи проводить Інститут археології АН УРСР на півдні України, в районах спорудження зрошувальних систем, де в останні роки досліджено сотні курганів бронзового й скіфського часів.

В процесі розкопок курганів доби бронзи знайдено значний речовий матеріал, який дає можливість виділити нові локальні варіанти в археологічних культурах, уточнити їх хронологію, зробити періодизацію, провести порівняльне вивчення матеріалів пам'яток ямної, катакомбної і зрубної культури, встановити зв'язки їх носіїв з населенням Приуралля і Кавказу.

Під час дослідження кургану «Висока Могила» виявлено поховання стародавнього землероба початку II тисячоліття до н. е., в якому крім інших предметів, знаходилося дерев'яне рало. Воно досить добре збереглося і на сьогодні є найдавнішою знахідкою орного знаряддя Східної Європи. Це відкриття дає змогу по-новому ставити питання про час зародження орного землеробства у Східній Європі та його найдавніші форми.

Важливе значення у вивченні ідеологічних уявлень скотарських племен бронзового часу в степовій зоні Східної Європи мають антропоморфні стели та кам'яні плити з розписами, виявлені Інгульською експедицією. На вершинах курганів бронзового часу біля Відрадного і Тимофіївки Миколаївської області вдалося відкрити давні святилища.

У 1969—1970 рр. поблизу с. Балки Запорізької області Північно-Рогачицька археологічна експедиція під керівництвом к. і. н. В. І. Бідзілі проводила дослідження великого скіфського кургану IV ст. до н. е., відомого під назвою «Гайманова Могила». Під курганом виявлено сім поховань, з них три належали слугам. Центральне поховання знатного скіфа, яке знаходилось у великій камері на глибині 8 м, в давнину було пограбоване. Непорушеними виявилися дві піші, в яких зберігся кухонний і столовий (бронзовий та срібний з позолотою) посуд. Серед знайдених речей — чотири амфори, ажурна жаровня, два бронзові котли і піднос, ойнахоя, сидула та ін. Найцінніші речі були заховані в тайнику, серед них — два ритони із срібною основою і золотими оковками, залишки трьох дерев'яних посудин із золотими оббивками по краю вінчика, срібна чаша, глек, келих і кубок.

Найбільш цінною знахідкою є срібна чаша, обведена золотим фризом із зобра-

женням фігур скіфів-воїнів та їх слуг. Зображення фігур надзвичайно виразні і реалістичні. Майстерно передані риси обличчя, одяг, зброя і прикраси. Ряд курганів розкопано в 1975 р. Серед них є непограбовані, в яких знайдено цінний матеріал, у тому числі вироби із золота.

В 1971 р. на околиці м. Орджонікідзе Дніпропетровської області археологічна експедиція під керівництвом Б. М. Мозолевського дослідила майже дев'ятиметровий скіфський курган IV ст. до н. е., відомий під назвою «Товста Могила». Під курганним насипом на глибині 6,5—8,5 м від сучасної поверхні у великих земляних склепах відкриті дві гробниці — центральна і бічна. В центральній могилі, хоч вона і була пограбована ще в давнину, разом з кістками чоловічого скелету були виявлені залишки залізного панциря, залізні наконечники стріл, срібний посуд і близько 700 золотих пластинок-прикрас. Біля входу в склеп лежали прикрашений золотом бунчук, залізний меч в окованих золотом піхвах і велика золота нагрудна прикраса — пектораль вагою 1150 г. Судячи з виявлених у центральному похованні дорогих речей, можна вважати, що воно належало одному з наймогутніших скіфських вождів.

Надзвичайно цінні знахідки виявлено в непограбованій бічній могилі, в якій поховані жінка, очевидно, дружина вождя і дитина. Одяг жінки був обшитий великою кількістю золотих пластин, шию її прикрашала золота масивна лита гривна з напаяними фігурками левів, які полюють на молодого оленя, руки — 3 широкі золоті браслети і 11 золотих перснів. Багато дорогоцінних прикрас виявлено біля скелету дитини. Покійників супроводило четверо убитих слуг.

Відкриття повністю збереженого, не пошкодженого грабіжниками поховання жінки і дитини в багатому святковому скіфському вбранні — надзвичайно рідкісний випадок в археологічній практиці. Під курганним насипом «Товстої Могили» відкрито два поховання із залишками шести копій з багатою зброєю і трьох насильно убитих слуг.

Дуже цікаві скіфські поховання були відкриті в 1970—1972 рр. Інгульською експедицією на території Миколаївської області (керівник к. і. н. О. Г. Шапошнікова). У них поряд з матеріалами, які характеризують господарство і побут рядових скіфів, знайдені унікальні предмети: золоті — гривна із стилізованим зображенням грифона, перстень, бляшки; срібні — кубки, браслети тощо. Вперше було знайдено набір добре збережених дерев'яних посудин. На кришці дерев'яної короби прекрасно виконане фарбами зображення жінки, а також фрагмент грецького напису. Ці матеріали являють собою важливе джерело для вивчення соціальної структури скіфського суспільства і взаємозв'язків скіфів з населенням античних міст-держав Північного Причорномор'я.

Поряд з дослідженнями курганів скіфської знаті, розкопано сотні могил рядових скіфів. Внаслідок цього набагато збільшився матеріал, який дав нову інформацію до вивчення поховального обряду, культури, побуту і господарства кочових скіфів. Разом ці джерела характеризують різні за своїм соціальним станом групи, що існували в скіфському суспільстві, відбивають його соціальну диференціацію.

Пам'ятки скіфського часу вивчаються не тільки в степовій, а й у лісостеповій частині Української РСР. Одним із важливих завдань цих досліджень є виявлення тих етнографічних особливостей, які б дали змогу виділити, крім іраномовних, й інші етнічні групи, що належали до Скіфії Геродота.

Значно розширилися дослідження античних пам'яток, зокрема Ольвії, Херсонеса, Боспора, Березані, а також периферійних, т. зв. хорн. В Ольвії, крім наземних, ведуться і підводні дослідження, метою яких є вивчення затопленої частини міста (керівник к. і. н. С. Д. Крижницький). Відкрито оборонні укріплення, житлові та господарські будинки, виноробні, металообробні і гончарні майстерні. Розкрито планування міста.

В центрі міста, перед площею (агорою), на якій ольвіополіти збиралися на народні збори та свята, була розташована священна ділянка (теменос) з храмами Аполлона Дельфінія, Зевса і Афін, священний гай, жертovníк і великий вівтар, де відбувалися жертвоприношення різним богам. Гімнасіум, дослідження якого триває, був величною спорудою з колонами. Тут проходили заняття з гімнастики та ігри. Значний інтерес викликають банні приміщення з керамічними водопроводами і водовідводами. З кожним роком метр за метром відкриваються нові ряди керамічних труб, які, звичайно, приведуть до того джерела, з якого подавалася вода. Вражає своєю монументальністю колодязь, розташований на південь від гімнасія. Стіни його були викладені майстерно обробленими і насухо пригнаними вапняковими плитами. Колодязь розкопано на глибині 17 м, а загальна глибина його, як визначають археологи по заляганню води, дорівнює майже 40 м.

На західній і східній стороні площі відкрито великі споруди з підвальними приміщеннями для зберігання товарів, на захід від теменосу — будинок ольвійського суду.

Останнім часом велика робота проведена по дослідженню житлових кварталів Ольвії від періоду її заснування до загибелі. Вченим удалося простежити еволюцію житла — від напівземлянки, однокімнатних приміщень з сирцевими стінами до кам'яних будинків з підвалами, добре вимощеними дворами, водопроводами, цистернами для води і вина, рибозасолочними бочками та ін. Місто було прорізане цілою сіткою вимощених череп'ям вулиць та

провулків. Кожного року археологи знаходять при розкопках велику кількість речового матеріалу: привозний посуд з різних центрів Греції та Риму, посуд місцевого виробництва, залізі, бронзові та кістяні вироби, твори мистецтва, монети тощо.

Нові цікаві відкриття зроблені на некрополі Ольвії, розкопки якого ведуться протягом останніх десяти років під керівництвом к. і. н. Ю. І. Козуб. Некрополь мав площу близько 500 га. Відкрито ділянку з великою кількістю поховань, у яких знайдено різноманітні предмети, що розкривають нові сторінки історії Ольвії, зокрема, допомагають у з'ясуванні етнічного складу населення міста.

Успішно досліджуються залишки античного театру в Херсонесі (розкопки О. І. Домбровського). Встановлено, що театр був побудований в III ст. до н. е. і проіснував до IV ст. н. е. Удалося виявити частину зовнішньої огорожі, дві великі лави першого ряду місць глядачів, сходів між секторами, бар'єр, який відділяв місця глядачів від оркестру. Відкриті залишки дають необхідні дані для реконструкції поки що єдиного у Північному Причорномор'ї античного театру.

При дослідженні Ольвії, Херсонеса, Березані та інших античних міст значна увага приділяється вивченню їх соціально-історичної топографії, процесів послідовного розвитку їх як торгово-економічних і політичних центрів, а також зв'язків з тогочасним населенням Східної Європи.

У 1974 р. виявлено два багаті жіночі поховання сарматської знаті у Нижньогірському районі в Криму (к. і. н. А. В. Шепинський) та в с. Ковалівка поблизу м. Миколаєва (к. і. н. Г. Т. Ковпаненко). Обидва належать до I ст. н. е. і були вміщені у більш давні кургани доби бронзи. У них виявлено срібні і глиняні посудини, золоті браслети і шийну гривну, прикрашені дорогоцінним камінням та емаллю, сережки, персні, дороге намисто та інші предмети — шедеври давнього мистецтва.

Одним з найважливіших відкриттів у галузі слов'янської археології було виявлення і дослідження багатьох невідомих досі слов'янських поселень і могильників V—VII ст. н. е. Слов'яни в той час виступали на території Європи як цілком сформована велика політична сила. В процесі свого розселення в Подунав'ї вони вели війни з Візантійською імперією. Добре знали і багато писали про них візантійські автори VI ст. н. е.: Йордан, Прокопій Кесарійський, Менандр Протиктор, Псевдо-Маврикій та інші. Проте археологам лише в 50-х роках XX ст. вдалося розшукати і виділити серед інших старожитностей місця їх поселень і поховань, хоч більш ранні і пізніші пам'ятки були відомі. Створювалася хронологічна лакуна, яка робила неможливим проведення порівняльного вивчення слов'янських старожитностей другої половини I тисячоліття

та н. е. з більш ранніми культурами, оскільки з порівняльного ряду випадали певні типологічні ланки. Це утруднювало роботу по виділенню слов'янських старожитностей серед археологічних культур першої половини I тисячоліття н. е. і визначенню території, яку на рубежі і в перших століттях нової ери повинні були займати слов'янські племена, відомі з письмових джерел під назвою венеди.

Лише після відкриття таких слов'янських поселень, як Ріпнів на Західному Бугі, Зелений Гай, Бовшів, Городок, Устя і Рашків на Дністрі, Пеньківка на Тясмині, Семени і Самчинці на Південному Бугі, Корчак і Зимнівське городище на Волині та багатьох інших, стало можливим типологічне співставлення матеріалів першої і другої половини I тисячоліття н. е. та визначення тих археологічних культур, які становили основу слов'янської ранньосередньовічної культури. Ними виявилися зарубинецькі пам'ятки і значна частина поселень черняхівського типу, що займали територію у межах річки Дніпра і верхньої Вісли. Разом з тим удалося виділити «чужі», неслов'янські пам'ятки, що належали пізньоскіфському, сарматському, фракійському і готському населенню, яке жило по сусідству, а нерідко і змішувалося з слов'янськими племенами.

Крім того, дослідження слов'янських пам'яток середини I тисячоліття н. е. та більш ранніх, які проводилися д. і. н. В. Д. Бараном, кандидатами історичних наук Є. В. Максимовим, В. В. Ауліхом, А. Т. Сміленко, П. І. Хавлюком, І. П. Русановою, О. М. Приходнюком та іншими, показали, що слов'янська матеріальна культура в той час на величезній території від Західної Двіни до Ельби і від Прип'яті до Дунаю відзначалася єдністю (однотипні житла, посуд, знаряддя праці, прикраси). Простір ідеологічних уявлень слов'янського світу свідчить наявність на всій згаданій території однакових форм похоронного ритуалу (поховання шляхом тілоспалення із захороненнями в урнах або ямках).

Значна робота ведеться по дослідженню міст і поселень давньоруського періоду. Розкопки в Києві, у межах нагірної і подільської частини міста, були досить успішними (керівник к. і. н. П. П. Толочко). У верхній частині Києва виявлено найдавніші оборонні укріплення — рештки рову і валу VI—VII ст., а також залишки житла цього часу. До визначних відкриттів належить також виявлення у 1972—1975 рр. Київською постійно діючою експедицією добре збережених залишок зрубних житлових і господарських споруд X—XIII ст. на Подолі. В зоні будівництва однієї із станцій метро на Червоній площі на глибині 10—12 м від сучасної поверхні відкрито 5 зрубних будов, з яких становили один господарський комплекс — двір з дерев'яною огорожею із вкопаних у землю дощок, яку вдалося

простежити на 25-метровій довжині. Між зрубами розчищені дерев'яні вимостки.

Зрубні будови, аналогічні відомим зрубам Новгороду, Старої Ладоги, Пскова, Старої Русі, Бреста, виявлені і на Житньому ринку та в інших місцях Подолу.

Нові знахідки до кінця спростовують застарілі погляди, нібито в Києві в XI—XIII ст. переважали напівземлянкові споруди. Вони переконливо свідчать, що північні і південно-західні райони Давньої Русі мали єдиний архітектурний стиль і спільний історико-архітектурний розвиток.

Кожного року археологічні експедиції на території України проводять дослідження на сотнях поселень і могильників. Особливо широко останнім часом розгорнулася охоронні розкопки в зонах новобудов.

Важливою рисою археологічних досліджень на території нашої республіки є те, що вони проводяться в тісній творчій співпраці з ученими братніх республік Радянського Союзу. Розвиваються і зміцнюються зв'язки українських учених з археологами братніх соціалістичних країн.

В. Д. Баран (Київ)

ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ ГАНЕВИЧ

29 квітня 1976 р. раптово помер доктор історичних наук, професор кафедри історії КПРС Одеського вищого інженерного мореплавного училища Іван Васильович Ганевич.

І. В. Ганевич народився 17 липня 1915 р. в с. Данилівка Цебриківського району Одеської області в бідній селянській родині. Дванадцятирічним хлопчиком він почав свою трудову діяльність. В 1939 р. вступив до лав КПРС. У 1941 р. закінчив Одеський педагогічний інститут, працював учителем історії, директором школи, а з 1944 р. викладав у вищих навчальних закладах Одеси. В 1950 р. Іван Васильович захистив кандидатську дисертацію на тему «Роль СРСР у визволенні Болгарії від німецьких фашистів». З 1953 р. працював в Одеському ордену Трудового Червоного Прапора державному університеті ім. І. І. Мечникова доцентом, професором, завідувачем кафедрою історії КПРС.

У 1959 р. І. В. Ганевич опублікував монографію «Боротьба болгарського народу під керівництвом Комуністичної партії за національне і соціальне визволення

(1941—1944 рр.)», а в 1961 р. захистив на цю ж тему дисертацію на звання доктора історичних наук. Іван Васильович був відомим радянським дослідником з історії БКП, зокрема, з проблем боротьби за перемогу соціалістичної революції в Болгарії, зміцнення держави диктатури пролетаріату, завершення будівництва соціалізму в Болгарії. В 1964 і 1974 рр. він опублікував монографії «Боротьба болгарського народу за завершення будівництва соціалізму» і «Боротьба БКП за зміцнення держави диктатури пролетаріату в Болгарії в 1944—1948 рр.». І. В. Ганевич — автор більше 70 наукових праць. У 1971 р. Президія Народних Зборів НРБ нагородила його орденом Кирила і Мефодія II ступеня за успішну розробку ряду проблем з історії БКП.

Іван Васильович був принциповим, вимогливим викладачем, віддавав багато сил і енергії справі комуністичного виховання вузівської молоді, підготовки спеціалістів для народного господарства нашої країни.

Від нас пішов талановитий учений, відомий історик-дослідник, прекрасний педагог.

АНДРОПОВ Ю. В. — Ленінізм — наука і мистецтво революційної творчості. Доповідь на урочистому засіданні в Москві, присвяченому 106-й річниці з дня народження В. І. Леніна, Політвидав України, К., 1976, 31 с.

БАЧИНСЬКИЙ П. П. — В. І. Ленін — організатор Союзу Радянських Соціалістичних Республік, вид-во «Радянська школа», К., 1976, 152 с.

БАЛАГУРІ Є. А., ПЕНЯК С. І. — Закарпаття — земля слов'янська. З історії слов'янських племен Закарпаття VI—XIII ст. Нариси, вид-во «Карпати», Ужгород, 1976, 159 с.

БИКОВ Г. М. — Економічна політика країн Арабського Сходу на сучасному етапі, вид-во «Знання», К., 1976, 48 с.

БОНДАРЕНКО І. — Незламний союз робітників і селян, Політвидав України, К., 1976, 253 с.

БРАГІН В. Ф. — П'ятирічка, люди, творчість, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1976, 127 с.

БРІНСЬКИЙ А. П. — По той бік фронту, Політвидав України, К., 1976, 351 с.

Вехи історії, изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1976, 94 с.

ВОЗНЮК Ю. — В Одессе научной, изд-во «Маяк», Одесса, 1976, 31 с.

ГЛАДИЛИН В. Н. — Проблемы раннего палеолита Восточной Европы, изд-во «Наукова думка», К., 1976, 231 с.

ГОРАК Г. І. — Бойова зброя партії (Роль суспільних наук у комуністичному будівництві), вид-во «Знання», К., 1976, 48 с.

ДЕМ'ЯНЕНКО В. — Шахтарські сини полків. Розповіді про юних героїв. Вид. 2-е, доп. і перероб., вид-во «Донбас», Донецьк, 1976, 72 с.

Днепропетровску 200. Историко-публицистический очерк, изд-во «Промінь», Днепропетровск, 1976, 144 с.

ЕРИШЕВА Т. Г. — Преса французьких комуністів у боротьбі проти ідеології сучасного антикомунізму, «Вища школа», Видавництво при Київському університеті, К., 1976, 118 с.

З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. Збірник документів і матеріалів, вид-во «Наукова думка», К., 1976, 511 с.

История государства и права Украинской ССР, изд-во «Наукова думка», К., 1976, 759 с.

КОВАЛЬ П. Д. — Радянський народ — втілення принципів пролетарського інтернаціоналізму, вид-во «Знання», К., 1976, 47 с.

КОРОЛЬОВ П. — Доблесть вєдучих, вид-во «Карпати», Ужгород, 1976, 124 с.

ЛИХОЛАТ А. В. — Содружество народов СССР в борьбе за построение социализма. 1917—1937, Политиздат, М., 1976, 368 с.

ЛОСЬ Ф. Є., МИХАЙЛЮК О. Г. — Класова боротьба в українському селі. 1907—1914, вид-во «Наукова думка», К., 1976, 284 с.

МАЛЬЦЕВ Н. И. — Рабочий класс Донбасса и социалистическая индустриализация. (Борьба партийных организаций за культурно-технический прогресс в 1926—1937 гг.), «Вища школа», Головне видавництво, К., 1976, 111 с.

МУЛТИХ Г. — КПРС — партія інтернаціоналістів, Політвидав України, К., 1976, 104 с.

Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первісно-общинного ладу та в давньоруський час, вид-во «Наукова думка», К., 1976, 222 с.

Національні відносини в умовах розвинутого соціалізму, «Вища школа», Видавництво при Львівському університеті, Львів, 1976, 199 с.

ПЕТЕРС И. А. — Внешняя политика Чехословакии (1945—1960 гг.), изд-во «Наукова думка», К., 1976, 215 с.

РОСТОВ Є. Ф. — Економічне і науково-технічне співробітництво СРСР з розвинутими капіталістичними країнами, вид-во «Знання», К., 1976, 48 с.

ЯНОВСЬКИЙ В. І. — Сучасна наука і наукова книга, вид-во «Знання», К., 1976, 48 с.

Художній редактор *Б. В. Сушко*
Технічні редактори *О. Г. Вагнер, О. В. Дивуля*
Коректор *Л. О. Юван*

БФ 07403. Здано до набору 31.V 1976 р. Підписано до друку 14.VII 1976 р. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Умовних друк. арк. 14,0. Облік-вид. арк. 15,29. Тираж 6335 прим. Зам. К-91.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-601, МСП, вул. Рєпіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 7, 1976, июль. (На украинском языке). Ежемесячный научный журнал. Орган Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.